AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA İNSTİTUTU

ISSN 2219-9810 (Print)

ELMİ ƏSƏRLƏR

BEYNƏLXALQ ELMİ-NƏZƏRİ JURNAL

2024, №1/42

SCIENTIFIC WORKS

Jurnalın indeksləməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

INTERNET ARCHIVE

Academia.edu
share research

calameo

Directory of Research Journal Indexing
DRJI

CiteFactor
Academic Scientific Journals

SCRIBD

International index COPERNICUS

(https://journals.indexcopernicus.com/search/detail?id=65528&lang-pl)

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 2006-cı ildən nəşr edilir.
ISSN (Print) 2219-9810

Jurnal 17 fevral 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (№ 1704).

«Elmi əsərlər» beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında AAK-ın qərarları, öz əsasnaməsi və beynəlxalq standartların tələblərinə əsasən təşkil edib. Jurnalın əsas məqsədi Azərbaycan elminin inkişaf etməsi üçün layiqli töhfələr vermək, fəlsəfə, politologiya, siyasi elmlər, psixologiya və sosiologiya üzrə aparılan tədqiqatları öz səhifələrində işıqlandıraraq dünya elmini onlarla tanış etmək, geniş elmi müzakirələrə səbəb ola biləcək problemlərin fənlərarası yanaşma müstəvisində araşdırılmasının nəticələrinin, alim və tədqiqatçılar arasında elmi diskussiya yaradacaq postneoklassik elmin paradiqmaları, yenilikləri barədə araşdırmaların geniş yayılmasına vəsilə olmaqdır.
Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində, ildə 2 dəfə dərc olunur. Jurnalda müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi-nəzəri, praktik nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir.
Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının **fəlsəfə, sosiologiya və siyasi elmlər** üzrə tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

© Elmi əsərlər, 2024

SCIENTIFIC WORKS

International scientific-theoretical journal. Published since 2006.
ISSN (Print) 2219-9810

The journal was registered at the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on February 17, 2006 (№ 1704).

«Scientific works» international scientific-theoretical journal has organized its activity in accordance with the decisions, regulations and international standards of the Supreme Attestation Commission Under the President of the Republic of Azerbaijan. The main purpose of the journal is to make a worthy contribution to the development of Azerbaijani science, to acquaint the world science with them by publishing research on philosophy, political science, psychology and sociology on its pages, disseminating the results of the investigation of problems that will create a scientific debate between scientists and researchers, lead to broad scientific debates in the interdisciplinary approach, research into the paradigms and innovations of post- neoclassical science. Articles are published twice a year in Azerbaijani, Russian, Turkish and English. The journal does not accept articles that reflect the personal interests of the authors and do not have scientific- theoretical or practical results. The journal is among the scientific publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Scientific works, 2024

Təsisçi
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA İNSTİTUTU

Baş redaktor
İlham Məmmədzadə - fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Baş redaktorun müavini
Eynulla Mədətli - tarix elmləri doktoru, dosent
Məsul katiblər
Həbib Hüseynov - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zeynəddin Şabanov - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Redaksiya heyəti
Bəxtiyar Əliyev - AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)
Aleksandr Çumakov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Rusiya)
Doğan Özləm – professor (Türkiyə)
Rəfiqə Əzimova - fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan)
Əli Abasov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor(Azərbaycan)
Hüseyn Qaraşov – sosiologiya elmləri doktoru, professor (Azərbaycan)
Əbülhəsən Abbasov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Azərbaycan)
Rəna Mirzəzadə - fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan)
Füzuli Qurbanov - fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan)
Adil Əsədov- fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan)
Arzu Hacıyeva - fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan)
Rafail Əhmədli - fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan)
Taxir Mahamatov - fəlsəfə elmləri doktoru professor (Rusiya)
Şaban Teoman Durali - professor (Türkiyə)
Nizami Məmmədov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Rusiya)
Kerem Karabulut- professor (Türkiyə)
Ramiz Sevdimalıyev – siyasət elmləri doktoru, professor (Azərbaycan)
Sakit Hüseynov- fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Azərbaycan)
Aydın Əlizadə -fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan)
Səadət Məmmədova –sosiologiya elmləri doktoru (Azərbaycan)
Lea Razo - Dr. prof. (Fransa)
Larussi Mizuri - Dr. prof. (Tunis)
Bogdana Todorova - Dr. prof. (Bolqarıstan)
Leyla Xəlifə - Dr. prof. (İordaniya)
Alessandro Fiqus - Dr. prof. (İtaliya)
Quido Amoretti - Dr. prof. (İtaliya)
Zöhrə Əliyeva - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)
Abdulrəhim əl Aləmi - Dr. prof. (Mərakeş)
Zaim Xənşələvi - Dr. prof. (Əlcəzair)
Mahmud Haydar - Dr. prof. (Livan)
Arif Bünyadov – fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Azərbaycan)
Anar Qafarov - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)
Anar Bağırov - siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru (Azərbaycan)

Founder
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN INSTITUTE OF PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

Editor-in-Chief
Ilham Mammadzade - Doctor of philosophical sciences, professor
Deputies Editor-in-Chief
Eynullah Madatli - Doctor of historical sciences, associate professor
Executive Editors
Habib Huseynov – Ph.D in Philosophy, associate professor;
Zeynaddin Shabanov – Ph.D in Philosophy, associate professor
Editorial Board
Bakhtiyar Aliyev - Associate Member of the ANAS (Azerbaijan)
Alexander Chumakov – professor (Russia)
Doghan Ozlem – professor (Turkey)
Rafiga Azimova - doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)
Ali Abasov – professor, doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)
Husein Garashov - professor (Azerbaijan)
Abulhasan Abbasov- professor (Azerbaijan)
Rana Mirzazada - professor (Azerbaijan)
Fuzuli Gurbanov- doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)
Adil Asadov - doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)
Arzu Hajiyeva - doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)
Rafail Ahmadli - doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)
Takhir Makhamatov – professor (Russia)
Shaban Teoman Duraly – professor (Turkey)
Nizami Mammadov – professor (Russia)
Kerem Karabulut - professor (Turkey)
Ramiz Sevdimaliyev - doctor of political sciences (Azerbaijan)
Sakit Huseinov - doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)
Aydin Alizadeh - doctor of philosophical sciences (Azerbaijan)
Saadet Mammadova- doctor of sociological sciences (Azerbaijan)
Lea Razo- Dr. professor (France)
Laroussi Mizuri– professor (Tunisia)
Bogdana Todorova – professor (Bulgaria)
Leyla Khalifa – Dr. professor (Jordan)
Alessandro Figus - professor (Italy)
Quido Amoretti - professor (Italy)
Zohra Aliyeva - associate professor (Azerbaijan)
Abdurrahimal-Alami- professor (Morocco)
Zaim Khanshelevi - professor (Algeria)
Mahmud Haydar - professor (Lebanon)
Arif Bunyatov - professor (Azerbaijan)
Valentina Fedotova - professor (Russia)
Ahmad Gashamoglu - associate professor (Azerbaijan)
Anar Gafarov - associate professor (Azerbaijan)
Anar Bagirov - doctor of philosophy (Azerbaijan)

İÇİNDƏKİLƏR

SOSİOLOJİ ARAŞDIRMALAR VƏ DAVAMLI İNKİŞAF

İlham Məmmədzadə (Azərbaycan)
Azərbaycan sosiologiyasının inkişaf perspektivləri 9
Müslüm Nəzərov, Polad Mədədov (Azərbaycan)
Fundamental təhsilin inkişafının qiymətləndirilməsinə akmeoloji yanaşma 17

FƏLSƏFİ BAXIŞ VƏ YANAŞMALAR

Али Абасов, Светлана Адыгезалова (Азербайджан)
Трилингвизм творчества Мухаммеда Физули 25
Adil Əsədov, Nailə Əsədova (Azərbaycan)
İmmanuel Kant və postmodernizm 39
Тейюб Муталлимов (Россия)
Пехлеванство как школа силы и духа в зеркале философского осмысления 50
Nicat Məmmədov (Azərbaycan)
Cənubi Azərbaycanda məşrutə inqilabı və Ş.M.Xiyabani hərəkatı dövründə ictimai-fəlsəfi fikrin inkişafı 58
Эмир Ашшурский (Украина)
Религия и наука - против ложных идей и верхоглядства
(Еще раз о реальных и по-настоящему эффективных механизмах эволюции) 67
Ясмина Меликова (Азербайджан)
Лирический персонаж в литературе и на сцене: сквозь призму эстетики 74
Джамиля Гашимова (Азербайджан)
Низами Гянджеви и его национальная идентичность 79
Тамерлан Гаджиев (Азербайджан)
Этика искусственного интеллекта: тенденции, вызовы, решения 84

EPİSTEMOLOGİYA VƏ MƏNTİQ

Əbülhəsən Abbasov (Azərbaycan)
İctimai meqatrend və islahat: postneoklassik təhlil 89
Kerem Karabulut (Türkiye)
Türkiye ve Azerbaycan’ın yapay zeka çağına hazırlanması 110
Əlişirin Şükürov (Azərbaycan)
Entropiya və qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi — xaosdan harmoniyaya: sinergetik aspektlər 116
Pərvanə Yusifova (Azərbaycan)
Sillogistika nəzəriyyəsinin formal deduktiv-məntiqi sistemlərdə tətbiqinin xüsusiyyətləri 125

SİYASİ ELMLƏR: NƏZƏRİYYƏ VƏ REALLIQLAR

Гюнель Меликли (Азербайджан)
Азербайджано-Российские отношения: основные тенденции развития 131
Əsədullah Süleymanov (Azərbaycan)
Azərbaycan — Cənubi Qafqazda və Xəzəryanı bölgədə yeni reallıqların aktoru kimi 136
Elmar İsmayılzadə (Azərbaycan)
Bosniya və Herseqovinada hibrid sülh quruculuğu proseslərində ali nümayəndənin iştirakı 141

CONTENS

SOCIOLOGICAL STUDIES AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Ilham Mammadzada (Azerbaijan)
Development perspectıves of Azerbaıjan socıology 9
Muslim Nazarov, Polad Madadov (Azerbaijan)
Acmeological approach to the evaluation of the development of fundamental education 17

PHILOSOPHICAL VIEW AND APPROACHES

Ali Abasov, Svetlana Adigezalova (Azerbaijan)
Trilingualism of the creativity of Muhammad Fuzuli 25
Adil Asadov, Naila Asadova (Azerbaijan)
İmmanuel Kant and postmodernısm 39
Mutallimov Teyyub (Russia)
Pahlavanism as a school of strength and spirit in the mirror of philosophical reflection 50
Nijat Mammadov (Azerbaijan)
Development of social and philosophical thought during the period of the mashrutah revolution and the movement of Sheikh M. Khiyabani in Southern Azerbaijan 58
Emir Ashursky (Ukraine)
Science and church - against false ideas and superficiality. (Once again about real and truly effective mechanisms of evolution) 67
Yasmina Malikova (Azerbaijan)
Lyrical character in literature and on stage: through the prism of aesthetics 74
Jamila Hashimova (Azerbaijan)
Nizami Ganjavi and its national identity 79
Tamerlan Hajiyev (Azerbaijan)
The ethics of artificial intelligence: trends, challenges and solutions 84

EPISTEMOLOGY AND LOGIC

Abulhasan Abbasov (Azerbaijan)
Public megatrend and reform: post-neoclassıcal analysıs 89
Kerem Karabulut (Turkiye)
Preparing Turkiye and Azerbaijan for the age of artificial intelligence 110
Alishirin Shukurov (Azerbaijan)
Entropy and fuzzy set theory – from chaos to harmony: synergetic aspects 116
Parvana Yusifova (Azerbaijan)
The features of the application of syllogistics theory in formal deductive logical systems 125

POLITICAL SCIENCES: THEORY AND REALITIES

Gunel Malikli (Azerbaijan)
Azerbaijani - Russian relations: stages and trends of development 131
Asadullah Suleymanov (Azerbaijan)
Azerbaıjan as an actor of new realıtıes ın the South Caucasus and the Caspıan regıon 136
Elmar Ismayilzadeh (Azerbaijan)
The participation of the high representative in hybrid peacebuilding processes in Bosnia and Herzegovina 141

SOSİOLOJİ ARAŞDIRMALAR VƏ DAVAMLI İNKİŞAF

UOT 316
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).001

AZƏRBAYCAN SOSİOLOGİYASININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

İlham Məmmədzadə
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
ilham_mamedzade@mail.ru

Xülasə. Azərbaycanda sosiologiya necə inkişaf edir, süni intellekt (Sİ) dövründə onun hansı tərəqqi perspektivləri mövcuddur, o necə transformasiya edilir və sosial gerçəkliyə necə təsir göstərə bilər – bütün bunlar yalnız bizim üçün deyil, başqaları üçün də böyük maraq kəsb edən məsələlər sırasına aiddir. Sözsüz ki, onları aydınlaşdırmaq üçün, həm sosiologiyanın respublikamızda necə təşəkkül tapdığını, həm də bu sahədəki təcrübəmizin Qərb sosiologiyasında baş verən hadisələrlə hansı münasibətlərdə olduğunu nəzərdən keçirmək lazımdır. Müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, inkişaf perspektivləri vaxtilə cəmiyyətin sosial yeniliyi haqqında müəyyən dərəcəyə qədər əhatəli təsəvvür təqdim etmək və ya təqdim edə bilmək iddiasında olan dissiplinar sosiologiyanın inkişaf impulsunun tükənməsinin etirafı ilə şərtləndirilir. O, israr edir ki, sosiologiyanın, eləcə də digər sosial elmlərin inkişafı üçün fənlərarası tədqiqatlar dövrü gəlib çatmışdır: bu zaman sosiologiya bütün sosial tədqiqat konseptinin, o cümlədən Sİ sahəsindəki elmlərin məlumat və nəticələrindən faydalanaraq müasir gerçəkliyin ona pozitiv təsir göstərməyə və neqativ təsirlərin qarşısını almağa qadir bir hissəsinə çevirilir. Bu prosesdə çox şey sosioloqların peşəkarlıq səviyyəsindən, onların peşə etikasından, fənlərarası kollektivdə işləmək hazırlığı və qabiliyyətindən asılıdır. Aydındır ki, Azərbaycan təcrübəsinə gəldikdə söhbət, ilk növbədə filosoflarla birlikdə işləməkdən gedir.

Açar sözlər: sosiologiya, fəlsəfə, böhran, süni intellekt, sosiologiyanın fəlsəfəsi

Azərbaycanda sosiologiyanın təşəkkülünün ilkin mərhələsi haqqında

Azərbaycanda elmi sosiologiyanın təşəkkülünün başlanğıcını XX əsrin 60-cı illərinə aid etmək olar. O zaman Sovet İttifaqında fəal surətdə konkret sosioloji tədqiqatlar aparılmağa başladı, amma sosiologiya nəzəriyyəsinə münasibət daha soyuq və sxolastik idi. Çünki hesab olunurdu ki, tarixi materializm elminin özü elə məhz tədqiqat nəzəriyyəsi, metodologiyası və məntiqidir. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunda sosioloji nəzəriyyə sahəsində tədqiqatların aparılması istiqaməti üzrə bəzi cəhdlər olmuşdur. O dövrdə və sonralar bu sahədə müəyyən işlər görülmüş, lakin indiyə kimi nəzəri cəlb edən heç bir əsər qalmamışdır. Bir qayda olaraq Azərbaycanda ilk sosioloqlar filosoflar arasından çıxmışdır. Yalnız 80-ci illərdə ictimai rəyin öyrənilməsi sahəsində fəal surətdə konkret sosioloji tədqiqatlar aparılmağa başladı və Bakı Kondisioner Zavodunda ədalət və müasir əxlaq, millətlərarası münasibətlər və beynəlmiləlçilik tərbiyəsi, ailə münasibətləri, burjua təsiri ilə mübarizə və s. bu kimi müxtəlif aktual mövzu və problemlərə dair fərqli işçi qruplar arasında sorğular keçirilirdi. Xatırlayırıq ki, sorğu və onun nəticələrinin öyrənilməsi kimi başa düşülən sosiologiyaya bu cür münasibət etikada da mövcud idi. Belə ki, 1983-cü ildə "Bilik" cəmiyyəti bu məqalə müəllifinin Qərbdə sorğuların və ictimai rəyin özünün hakim sinif, kapitalizm və s. tərəfindən manipulyasiya obyekti kimi istifadə olunduğunu göstərən "Burjua əxlaqının böhranı" («Кризис буржуазной морали») adlı broşür nəşr etmişdi. O illərdə ərsəyə gətirilmiş əsərlərin pozitiv əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsində mübaliğəyə varmayaq və qeyd edək ki, həmin əsərlərdə XX əsr Qərb sosioloqlarının baxış və yanaşmaları, sorğuların

keçirilməsi metodologiyası və məlumatların təhlili, siyasət və əxlaq sahələrində aparılan sorğuların qarşılıqlı əlaqəsinin, bazar sosiologiyası, burjua, vətəndaş cəmiyyəti və orta sinfin mahiyyətinin dərki və s. öz əksini tapmışdı. Güman etmirik ki, bunu sosiologiyanın başlanğıcı hesab etmək olar, zira məlumatlar çox vaxt elmdə deyil, partiya təbliğatında tətbiq olunurdu. Azərbaycanın o dövrdəki Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda çalışanların çoxu sorğuların nəticələrindən rayon partiya və komsomol komitələrində istifadə edildiyini xatırlayır. Bununla belə, fəlsəfə ilə sosiologiyanın bir-birindən nə ilə fərqləndiyi, fəlsəfənin daha ümumi qəbildən olan metodologiyası, məntiq və nəzəriyyə, sosiologiyanın isə cəmiyyət, ictimai tərəqqi haqqında nəzəriyyə olduğu (bu zaman sorğu və statistik məlumatlar cəmiyyətin konkret vəziyyəti xüsusunda ümumiləşdirmələr üçün yalnız material olur) barədə o dövrdə aparılan diskussiya yadda qalmışdır. O zaman biz sosiologiyanın fəlsəfəsi və ya fənlərarası tədqiqatlar məfhumlarından istifadə etmirdik, fəqət, görünür, anlayırdıq ki, fəlsəfə və sosiologiya bir növ vəhdət təşkil edir, daha doğrusu, sosiumun inkişafı üçün zəruri olan sosial bir elmlərdir. F.Fukuyamanın 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində məşhurlaşmış “Tarixin sonu və sonuncu insan” adlı məqaləsində, sonra isə kitabında fəlsəfə ilə sosiologiyanın vəhdəti ideyası araşdırılırdı və həmin ideya öz təsdiqini tapdı. Halbuki, bütün başqalarına yalnız göstərişlərə əməl etmək qaldı. Fukuyama yazırdı ki, müasir sosial elm “...iqtisadi məhsuldarlığın artması üçün vahid şəklə salınmış geniş meydan yaradır...Bu proses tarixi köklərindən və mədəni irsindən asılı olmayaraq, bütün bəşər cəmiyyətlərinin homogenliyinin artmasına təminat verir. İqtisadi modernləşməyə məruz qalmış bütün ölkələr bir-birinə son dərəcə oxşar olmalıdır: onlarda mərkəzləşdirilmiş dövlət əsasında milli birlik mövcud olmalıdır, onlar urbanizasiyalaşır, cəmiyyətin qəbilə, təriqət və klan kimi ənənəvi təşkilat formalarını funksiya və səmərəlilik üzərində təsbit olunmuş iqtisadi cəhətdən rasional formalarla əvəz edir və öz vətəndaşlarını universal təhsillə təmin edirlər. Qlobal bazarlar vasitəsilə bu cür cəmiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və universal istehlak mədəniyyətinin yayılması artır”. (14, s.12-13).

Bu səbəbdən Sovet İttifaqı süqut etdikdən sonra Qərb sosial elmi məşhurlaşdı, sosiologiya, sosioloji tədqiqatlar nəzəriyyəsi və metodologiyası da oradan nüfuz etməyə başladı. Q. Almond, S.Verba, D.Bell, Z.Bauman, E.Giddens, T.Parsons və başqalarının adları isə artıq o dövrdə hamının dilində idi. Heç O.Kontu demirik, fəqət bizim alimlərə elə yenə də konkret sosioloji tədqiqatlarla məşğul olmaq, yəni bu və ya digər dərəcədə dəqiqliklə əhalinin müxtəlif təbəqələrinin ictimai rəyini öyrənmək qaldı. XX əsrin 90-cı illərində ozamankı Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda gender üzrə tədqiqatlar aparılırdı, analoji adda jurnal nəşr olunurdu və orada ilk rolları Azərbaycan filosofları Ə.Abasov, Z.Quluzadə, R.Mirzəzadə ifa edirdilər. Onu da qeyd edim ki, həmin dövrdə Etika şöbəsində əxlaq sosiologiyası, siyasi sosiologiya və s. sahələrə aid məqalələr dərc olunurdu. Amma yenə də nəzəri sosiologiya sahəsində əldə olunmuş xüsusi nailiyyətlər yox idi. Qeyd edə bilərik ki, gender sosiologiyası, əxlaq və gənclik sosiologiyası, vətəndaş cəmiyyətinin sosioloji problemləri artıq o dövrdə formalaşmışdı və aydın oldu ki, liberal yönəliklərə cavab olaraq milli ideologiya, ölkə mədəniyyətinin özgünlüyü məsələlərinə maraq formalaşacaqdır. O zaman Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda, misal üçün, «Гражданское общество и национальная идеология: философия политического процесса в Азербайджане» (“Vətəndaş cəmiyyəti və milli ideologiya: Azərbaycanda siyasi proses fəlsəfəsi”, Bakı, 1995) (1) adlı kiçikhəcmli əsər nəşr olunmuşdu. Elə məhz həmin illərdə İnstitutda Sosiologiya şöbəsi yaradıldı. Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunda sosiologiyanın formalaşmasının ilkin qısa tarixi və fəlsəfəsi belədir və bu, respublikada da təkrar olundu. Təbii ki, o dövrdə Azərbaycanda olan çoxsaylı Qərb emissarları əhalinin əsas qruplarının, o cümlədən gənclərin ən aktual məsələlərlə bağlı rəyi ilə maraqlanırdılar, fəqət, görünür, bu maraq inkişaf üçün deyil, onların şüuru ilə manipulyasiya etmək məqsədi daşıyırdı. Elə bu səbəbdən də Qərb qrantları ilə ictimai rəyin öyrənilməsi üzrə müxtəlif mərkəzlər təşkil edilirdi. Öyrənə bildilər, ya yox – indiki halda bu, tədqiqatımız üçün bir o qədər də maraq və əhəmiyyət kəsb etmir. Düşünürük ki, onlar öyrənmədilər, zira aydın oldu ki, onların tamamilə başqa, ölkə və onun inkişafı ilə bağlı olmayan vəzifələri var idi. Bundan əlavə, Azərbaycanın modernləşməsi nəzəriyyəsi lap əzəldən öz gücü, ənənələri və elminə əsaslanaraq müasirləşmə kimi başa düşülürdü. Vurğulayırıq ki, bu modernləşmədə Heydər Əliyevin liderlik xüsusiyyətləri, onun inkişafın yalnız mentalitet və ənənələrə, mədəniyyət və tarixə istinad edilən zaman gerçəkləşdiyini və uğurlu olduğunu anlaması

xüsusi rol oynamışdır. Bu ən mühüm direktivin həyata keçirilməsi İlham Əliyevin ölkənin modernləşdirilməsi üzrə fəaliyyətində də davam etdirildi.

Sosioloji tədqiqatlar və müasir təmayüllər haqqında

İndi isə fəlsəfəsiz konkret sosioloji tədqiqat metodologiyasının, ikinci tərtib nəzəriyyəsinin heç də sadə məsələ olmadığı və ona yiyələnməyin zəruriyyəti barədə. Bütün ölkələrdə iqtidar və cəmiyyət ictimai rəylə maraqlanır, fəqət onu tədqiq etmək heç də sadə iş deyil. Bu, ciddi məsələdir, onsuz həm idarəetmə və qərarların qəbulu, həm də gələcəyin proqnozlaşdırılması işi çətinləşir. İctimai rəy sorğularını bir qayda olaraq, İctimai Rəyi Öyrənmə Mərkəzləri aparırdı və təbii ki, Akademik İnstitut bu məsələnin nəzəriyyəsinin hazırlanması ilə məşğul olmalı idi. Belə ki, bu sahədə müəyyən işlər görülmüşdü, hərçənd onların – Mərkəzlərin işə təsirinin kifayət qədər şərti olduğunu qeyd edərək vurğulamaq lazımdır ki, həmin Mərkəzlərin işində məhz o dövrdəki Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda və ya indiki Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunda püxtələşmiş sosioloqlar iştirak edirdilər. Onlardan bir neçəsinin adını çəkək: Ə.Əliyev, T.Fərəcov və başqaları. Onların Azərbaycanda ictimai rəyin öyrənilməsi metodologiyası sahəsində ayrı-ayrı uğurlu əsərləri olmuş, Ə.Əliyevin sonuncu kitabı isə lap bu yaxınlarda işıq üzü görmüşdür. (Bax: Али Алиев, Ризван Абасов. Глас народа: мифы и реальность, Баку, 2024 – Əli Əliyev, Rizvan Abasov. Xalqın səsi: miflər və gerçəklik, Bakı, 2024) (10). Beləliklə, indi aydın oldu ki, yalnız sorğu-sualların tərtib edilməsi metodikası və qabiliyyətinin, cavabların hesablanması və təhlilin mövcudluğu kifayət deyil, çünki Sİ-nin inkişafı ilə əlaqədar elə bir durum yaranmışdır ki, ictimai rəy sorğuları onu bütün zənginliyi ilə göstərmir. Artıq medianın sosiologiyasını öyrənmək zərurəti yaranmış və bu sahə üzrə İnstitutda əsərlər yazılmışdır. Təəssüflər olsun ki, bu əsərlər bir qayda olaraq kiçik tirajla nəşr olunduğundan onların təsiri də əhəmiyyətli dərəcədə olmur. Bundan əlavə, artıq rəqəmsal sosiologiya təşəkkül tapmağa başlayır ki, bu zaman əhalinin müxtəlif qrupları, cürbəcür mədəni oriyentirlər və s. xüsusunda ayrı-ayrı mənbələrdən olan fərqli məlumatları müqayisə etmək lazım gəlir. Məlumatların bolluğu sosiologiyanın metodologiyasını, daha doğrusu, sosiologiya fəlsəfəsini, elm və bilik sosiologiyasını, mədəniyyət sosiologiyasını yenidən işləyib hazırlamaq zərurətini şərtləndirir, hərçənd bu, siyasət, beynəlxalq münasibətlər, mədəniyyət, gender, gənclər və bir çox başqa sferalar sosiologiyası sahəsində tədqiqatların aparılması zərurətini inkar etmir. Bu gün Azərbaycan ictimai rəyi qəlizləşib; yeni qruplar, yeni şüur tipləri yaranıb və bu qrupların bir-birilə necə təmasda olduğunu, onların rəyində, şüurunda təbəddülatlara nələrin təsir göstərdiyini, onların hansı qiymətləndirmə və tələb meyarlarının mövcud olduğunu və s. müəyyən etmək əhəmiyyət kəsb edir. Lakin sosioloqlar arasında metodologiyanın Qərb sosiologiyasından, onların “ağıllı beyinlərindən” gəldiyi haqda fikir hələ də üstünlük təşkil edir. Məlumat almaq mümkündür və lazımdır, lakin onları yalnız öz yanaşma və həllərimizi işləyib hazırlamaqla, inkişaf etdirməklə, müxtəlif məlumat və motivasiyaları tutuşdurub yoxlamaqla (hesablayan və müqayisələndirənlər də əhatə olunmaqla) tətbiq etmək olar.

Qeyd edək ki, İnstitutda sosiologiya problemlərinin bu və ya digər dərəcədə tədqiq edildiyi dörd şöbə fəaliyyət göstərir. Məs., sosiologiya elmləri doktoru S.Məmmədova sosiologiya üzrə (həmmüəlliflik ilə) dərs vəsaiti hazırlamışdır. O, həmçinin rəqəmsal sosiologiya problemləri üzərində işləyir; fəlsəfə elmləri doktoru A.Əlizadənin əmək sosiologiyasına aid kitabı və fəlsəfə doktoru İ.Abbasovun müharibələrin tarixi və sosiologiyasına dair məqalələri haqqında xeyli pozitiv fikirlər söyləmək olar. Şöbələr yaradılarkən nəzərdə tutulurdu ki, filosof və sosioloqlar siyasət, davamlı inkişaf, informasiya ilə bağlı birgə tədqiqatlar həyata keçirəcəklər, yəni sosiologiya fəlsəfəsi təşəkkül tapacaq, alimlər arasında, təbii ki, süni intellektdən istifadə etməklə, birgə tədqiqatların aparılması təcrübəsi yaranacaq. Nəzəriyyə sahəsində, təəssüf ki, hələlik heç bir əsər hazırlanmayıb. Əsasən hazırda və keçmişdə görülmüş işlər, gedən proseslər haqqında məlumatlar vardır. Fəqət sosioloji nəzəriyyə, sosiologiya fəlsəfəsi – tarix deyil və ya yalnız tarix deyil, bu, cəmiyyətin təfəkkürünün xüsusiyyəti və sosial özgünlüyünü, sosial düşüncə tərzinin necəliyini, (“xalqın səsi” adlanan) ictimai rəyin ondan nə ilə fərqləndiyini, onun təbəddülatlarının və təfəkkür keyfiyyəti artımının mümkün təmayüllərinin proqnozlaşdırılmasının hansı məlumatlar və ideyalar əsasında mümkün olduğunu aşkar etmək bacarığıdır. Fəlsəfə doktoru E.Rüstəmovun rəhbərlik etdiyi bir qrup sosial psixoloqlarımızın bir neçə məqaləsi də yüksək reytinqli xarici jurnallarda dərc olunmuşdur. Bu

əsərlər bizim və xarici sosioloji mərkəzlərin pozitiv rəyini qazanmışdır. Fəqət bu işlərdə yenə də gənclərin şüurunda və davranışındakı dəyişiklik təmayülləri aşkar edilməmiş, əvəzində onların indi yalnız müxtəlif şeylər haqqında nə və necə düşündükləri barədə məlumat verilir. Bundan sonra isə nələrin olacağı xüsusunda suallara məqalələrdə cavab verilmir. Biz bu problemlərlə ona görə məşğul olduq ki, artıq nəinki sosiologiyanın, hətta bütövlükdə sosial elmlərin inkişaf dövrü gəlib çatmışdır. Biz fəlsəfədə transformasiyaların zəruriliyi, tətbiqi fəlsəfənin inkişafı barədə yazmışıq, kulturologiya, mədəni-tarixi epistemologiya və politologiyaya həsr olunmuş əsərlərimiz vardır. Başqa sözlə, sosial elmlərdəki təbəddülatların fənlərarası yanaşmanı tətbiq etmək bacarığından asılı olduğunu üzə çıxarmağın, yəni sosiologiya fəlsəfəsinə, mədəniyyət fəlsəfəsinə, siyasət fəlsəfəsinə və i.a. qayıtmağın, fənlərarası tədqiqat dilini yaratmağın, məlumatları əlaqələndirmək, onları müqayisə etmək və ictimai şüurun nə olduğu və necə fəaliyyət göstərdiyi, özünü necə dərk və ifadə etməyin qərar qəbul edilməsinə necə təsir göstərdiyi barədə ümumi nəticələrə gəlməyi bacarmağın vaxtı çatmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ictimai rəyi məhz onu öyrənmək üçün yaradılmış xüsusi mərkəzlər tədqiq edir, fəqət, fikrimizcə, təbii olaraq belə bir sual meydana çıxır: bəs biz onu nə üçün öyrənirik, o, şüurumuza, həyatımıza necə təsir göstərir? Zənn edirik ki, bütün bu fəlsəfi-sosioloji məsələlər kompleksi bizə yaşadığımız cəmiyyəti dərk etmək üçün lazımdır. Bunun üçün isə yalnız rəyin özünü bilmək yetərli deyil. İctimai şüur, sosiumda cəmiyyətə aid, idarəetmənin xüsusiyyətləri və nəhayət, mədəniyyət, siyasi və iqtisadi maraqlar və s. – bütün bunlar haqqında bilikləri müəyyən etmək gərəkdir. Amma ictimai elmlərdə ayırıcı xətlər o qədər böyükdür ki, yalnız ayrı-ayrı alimlərin onları dəf edəcəyinə ümid etmək qalır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Sİ, rəqəmsal şüur və elektron elmin hökm sürdüyü dövrdə bizim müstəqil sosioloji tədqiqatların meydana çıxmasını gözləmək imkanımız yoxdur və sosial elmlərin inkişafına, müasir sosial gerçəkliyin dərk edilməsinə, onun siyasi həyat və dövlətlərarası münasibətlərdə istifadəsinə və s. tələbat vardır.

Müharibədə çaldığımız qələbə, “yaşıl” energetikaya keçiddə fəallaşma, Cənubi Qafqazda geosiyasi gerçəkliyin yeni dərki, COP-29-un keçirilməsi – bütün bunlar sosial elmlərin yeni roluna, ekoloji əxlaqın təsbit edilməsinə, rəqəmsal “yaşıl” şüurun əxlaqla əlaqələndirilməsinə tələbatın olduğuna dəlalət edir. Azərbaycan Prezidentinin bütün bu və bir çox digər istiqamətlərdəki fəaliyyəti onu təsdiq edir ki, o, təkcə siyasi, dövlətlərarası, geosiyasi deyil, sosial gerçəkliyi dəyişdirir. Amma bu kursu ictimai rəy və şüur, elitanın və siyasi qrupların şüuru və s. tərəfindən dərk olunması ilə qüvvətləndirmək zəruridir. Xatırlayaq ki, ölkə Prezidenti milli ideyanın yeni anlayışının, onun öz tarixi anlayışı çərçivəsindən kənara çıxmasının zəruri olduğunu bəyan etmişdir. Başqa sözlə, bütün bu məsələlər üzərində etnosiyasət və etnososiologiya ideologiya ilə birlikdə işləməlidir. Həmin sahədə ayrı-ayrı əsərlər yazılmış və onlarda, bir qayda olaraq, fəlsəfi-sosioloji və tarixi, fənlərarası qovuşuq baş verir (İlham Məmmədzadə, Sənan Həsənov. “Heydər Əliyev və İlham Əliyev: Güclu Dövlət, Qələbənin Fəlsəfəsi, Böyük Qayıdış”, Bakı, 2023) (6). Bu işdə KİV-dən materiallar toplanmış, respublika Prezidentinin həm yerli, həm də xarici mətbuat və televiziya kanallarına verdiyi müsahibələr təhlil edilmiş, İnternet kanallarından götürülmüş məlumatlardan istifadə olunmuş və nəhayət, nəticə olaraq qələbəmizin düsturu çıxarılmışdır. Bununla əlaqədar vurğulamaq lazımdır ki, azərbaycançılıq ideologiyası ilə bağlı xeyli əsər yazılmış, fəqət onlardakı məlumatlar çox vaxt kitablardan, daha az hallarda (görünür, hələlik) internet mediasından əldə edilmiş, nadir hallarda isə YouTube kanalının resurslarından əldə olunmuşdur. Başqa sözlə, filosof və sosioloqlar ideoloji problemlərin təhlilində ümumiləşdirmələrdən ideologiya və tərbiyənin konkret məsələlərinə keçməyə cəhd göstərirlər. Və bu, ayrıca tədqiqat mövzusudur.

Məqaləmiz sosioloji nəzəriyyə məsələlərinin dərindən tədqiq edilməsi, Qərb sosioloqlarının əsərlərinin başqalarının həqiqətlərinin təkrarlanmasına deyil, dərk olunmasına və konkret material və məlumatlar əsasında tədqiqatlara və ümumiləşdirmələrə təkan verməsinə nail olma üsullarına həsr edilmişdir. Əgər respondentlərin 50%-inin “lehinə”, 50%-inin isə “əleyhinə” olduğu tipli ümumiləşdirmələr aparmaq asan olsun deyə, kiçikhəcmli sorğular keçirilsə, o zaman sosial gerçəkliyi, sosial varlığı dərketmə nəzəriyyəsinin yaradılmasına, nəzəriyyədən perspektiv reallığın dərkinə və qabaqcadan görülməsinə keçid üçün istifadə etmək yollarının tapılmasına doğru sıçrayış baş verəcəkmi? Onu da qeyd edim ki, biz vaxtilə siyasi sosiologiyanın problemlərini tədqiq etmişik

(Ильхам Мамедзаде. «Кризис буржуазной морали», Баку, 1983; Ильхам Мамедзаде. «Политика и мораль» Баку, 1988 и др. - İlham Məmmədzadə. “Burjua əxlaqının böhranı”, Bakı, 1983; İlham Məmmədzadə. “Siyasət və əxlaq”, Bakı, 1988 və b.) (4). Və artıq həmin işlərdə bizə aydın oldu ki, sorğular cəmiyyətdə dominant şüuru, yeni tranzitiv şüur tiplərinə keçidi müəyyən etmək üçün sosial şüur, davranış və hərəkət növlərini anlamaq, həmçinin bu gün hansı tip gənclərin üstünlük təşkil etdiyini və inkişafın keçmişdən bu günə hərəkətini və onun cəmiyyətdə şüur növlərinin dəyişməsi ilə bağlılığını və məsələn, Sİ-nin ona təsir tərzini aşkar və izah etmək məqsədilə aparılır. Bizdə bir çoxları süni intellekti tənqid edir, onsuz inkişafın atrıq mümkün olmayacağının fərqinə varmayaraq onun istifadəsini məhdudlaşdırmaq, gəncləri ondan çəkindirmək istəyirlər. Onu da qeyd edək ki, biz Azərbaycanın modernləşdirilməsinin təhlili üzrə bir neçə əsər hazırlamışıq və onlarda yuxarıda qeyd olunan şüur tiplərinin təbəddülatı məsələlərinə bu və ya digər dərəcədə toxunmuşuq (Ильхам Мамедзаде. «Опыт интерпретации морали» Баку, 2006; «Вместо предисловия. Ильхам Мамедзаде. «От кризиса к взаимодействию культур и будущему миропорядку» - bax: «Философия взаимодействия культур и новый «шелковый путь», Баку, 2020, «ELM VƏ Təhsil» C.8-17 kitabında – İlham Məmmədzadə. “Əxlaqın təfsiri təcrübəsi”, Bakı, 2006; “Ön söz əvəzi. İlham Məmmədzadə. “Böhrandan mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və gələcək dünya düzəninə doğru”, Bax: «Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir fəlsəfəsi və yeni “İpək Yolu”», Bakı, 2020, “Elm və Təhsil”, səh.8-17) (5) Bu əsərlərdə biz şüur növlərinin dəyər əsasları, cəmiyyət və əxlaqi sistemlərin transformasiyasının səbəbləri, ailə problemi və şəxsi “mən”in azadlığı məsələlərini, həmçinin bu məsələlərin siyasət, iqtisadiyyat, beynəlxalq düzən və texnoloji tərəqqidə təbəddülatlarla necə bağlı olduğunu nəzərdən keçiririk.

Qərb sosioloji fikrinin böhranı haqqında

Bəzi alimlərimizin fikrincə, Azərbaycan sosiologiyasının problemləri dilimizə tərcümə edilmiş sosiologiyaya dair ədəbiyyatın az olmasından irəli gəlir və bu sahədə təhsil verilməsi zəruridir. Bu yalnız maarifçilikdir. Etiraf etmək lazımdır ki, bizdə çox vaxt elmlə, həqiqət axtarışı ilə maarifçiliyi, bilik öyrətməyi qarışıq salırlar. Əlbəttə, görünür, müxtəlif bilik növləri mövcuddur. Lazım olan yalnız kitab, sitat və tövsiyələr deyil, metodologiyaları, metodikaları tətbiq etmək və nəticə əldə etmək qabiliyyətinin olması gərəkdir, başlıcası ən əsası isə bizim cəmiyyətin Qərb və həmçinin Şərq cəmiyyətlərindən nə ilə fərqləndiyini dərk etməkdir. Fəqət bu, başqa bir mövzu və geniş tədqiqat tələb edən məsələdir. Hələlik isə qeyd edək ki, getdikcə artan informasiya axını XXI əsrdə sosiologiyanı gözlənildiyinə rəğmən, aparıcı sosial elm kimi təsbit etmək əvəzinə, onun böhranına gətirib çıxardı. Bir çoxları hesab edir ki, böhran guya Sİ-nin inkişafı ilə şərtləndirilmişdir. Lakin, əslində, (bunu bizdə də hiss edirik), həm sosiologiya barədə refleksiyanın tətbiqi biliklərdən ayrılması, həm də elmlər arasında səddlərin çəkilməsi ilə birlikdə prosesi izah etməyin onu anlamaq və qabaqcadan görmək demək olmadığının, elmin bilik əldəetmə prosesi olduğunun və biliyin onun yoxlanılması ilə qırılmaz surətdə bağlılığının, həqiqətin mütləq olmadığının və s. dərki itirildi. Yeri gəlmişkən, Qərb sosiologiyasında təkcə böhrandan deyil, həm də sosiologiyanın sonundan bəhc edirlər, çünki Sİ-nin inkişafı süni intellekt fəlsəfəsi və sosiologiyasını, fənlərarası tədqiqatlar fəlsəfəsi və sosiologiyasını yaratmağı şərtləndirdi. Ölkəmizdə bu gün bəzi sosioloqlar, o cümlədən O.Kont və E. Dürkheym, sosiologiyanın hər yerdə fəlsəfəni sıxışdırıb çıxarmağa başlayacağını düşünürlər, lakin gördüyümüz kimi, bu, heç də belə olmadı. Qeyd edək ki, bu cür düşünənlər unudurlar ki, O. Kont özünün şah əsərini “Pozitiv fəlsəfənin ruhu” («Дух позитивной философии», СПб, 2001) (2) adlandırmışdır. Elmlər və biliklər arasında maneələr aradan qalxır, həqiqəti tapmaq və dərhal yoxlamaq və yeni həqiqət axtarmaq üçün müxtəlif materiallar və məlumat bazalarından, metodologiya və məntiqdən istifadə etmək bacarığı ilə birlikdə tədqiqatlar qalır. Elm deyil, biliklər, qnoseologiya deyil, epistemologiya, təkcə formal deyil, həm də riyazi məntiq dövrüdür.

Buna görə də Qərbdə sosiologiya ilə nə baş verdiyini, sosial elmlərin böhranının mahiyyətini dərk etmək, həmçinin sosiologiya və digər sosial elmlərin ölkəmizdə inkişaf etməyə başlaması üçün nə etmək lazım olduğunu anlamağa cəhd göstərmək maraq kəsb edir. Prinsipcə, bu gün elmdəki böhran Sİ ilə bağlıdır və bu, təkcə sosioloqların deyil, həm də riyaziyyatçıların, bioloqların, mühəndislərin və s. qarşısında problemlər qoyur. Bu məsələlər yalnız Qərb elmində deyil, bizdə də

tədqiq edilir. İ. Məmmədzadənin redaktorluğu ilə «Философия искусственного интеллекта и прообразы науки будущего» (“Süni intellekt fəlsəfəsi və gələcəyin elminin ilk obrazları”, Bakı, 2024) (3) kitabını qeyd edək. Və bu, dörd müəllifin süni intellekt fəlsəfəsi haqqında kitabı olsa da, onda araşdırılan problem digər elmlərə də, xüsusən sosiologiyaya da aiddir. Sİ özü mühit yaradır və çox ehtimal, tezliklə özü də onu yeni intellektual texnologiyaların vasitəsilə dərk etməyə başlayacaqır. Aydındır ki, elmin gələcəyi ondan və onun istifadə edilməsindən asılıdır, amma o, həm də bu gün üçün xeyli problem yaradır. Məsələn, sosiologiyaya müraciət etsək, Sİ sosiallığa, insanın rəqəmsal gerçəkliyi anlamasına və onun özü ilə nəyin baş verdiyinin, onu nələrin əhatə etdiyinin və onun özü üçün hansı əhəmiyyət kəsb etdiyinin dərkində necə iştirak etdiyinə təsir göstərən əlavə reallıq yaradır. Bu xüsusda A.A.Tanyuşinin “Bizim gerçəkliyi tamamlayaraq: AR-texnologiyasının fəlsəfi əsasları” // “Fəlsəfə məsələləri” № 8, 2023, s.129 (13) məqaləsini qeyd edək. Bu məqalə «AR-texnologiyalarının (ing.augmented reality – tamamlanmış, artırılmış gerçəklik) fəlsəfi əsasları” adlansa da, əslində, o, sosial elmlərin bütün palitrasına aiddir, çünki artırılmış reallıq olmadan indi, hətta daha sonra, gündəlik həyatı, cəmiyyət və fərdi tədqiq edən heç bir sferanı anlamaq mümkün deyil. Yeri gəlmişkən, artırılmış gerçəkliyi fəlsəfə və sosiologiya və ya bəlkə də yalnız koqnitiv elmlər yarada bilər və biz tamamilə başqa gerçəklik, gələcək və perspektiv əldə edəcəyik.

Bir dəfə 2000-ci illərin əvvəllərində məşhur alim, sosioloq İ. Vallerştayn çox obrazlı şəkildə demişdir: “...intellektual mənada sosiologiya yoxdur”[1] (9). Sonrakı 20 il ərzində bir çox müəlliflər bu fikri təkrarlayırdı. Məsələn, 2019-cu ildə bu haqda F.Vanderberq və S.Fuks həmmüəllifi olduqları məqalədə yazırlar ki, “...dövrlə birlikdə sosiologiya da keçıb gedir, sosiologiya nə akademik fəaliyyət, nə də bir elm olmayaraq yoxa çıxır...Bir müddətdən sonra başlayaraq sahənin özü mahiyyətini, özəyini və identikliyini itirir, boş və səthi olur...”. Qeyd edilir ki, jurnalistika və digər elmlərlə sərhədlərin yuyulması baş verir. Sosiologiya əvəzinə, jurnalist etikası, politologiya və kulturologiya inkişaf edir (8). Analoji proses, fikrimizcə, bizdə də müşahidə olunur. Sosiologiyanın “sahəsi” o səbəbdən duyulur ki, insan şüuru və davranışının Sİ ilə yeni qarşılıqlı təsiri (əlaqəsi) yaranır, fərdin seçimi isə yeni təsirlərlə və deməli, sosiallıq (sahə) və s. adlandırdığımız fenomenin məzmununun genişlənməsi ilə müəyyən edilir.

Görünür, bu səbəbdən sosial elmlərin alimləri ilə sosioloqların konseptual birliyi arxada qalır, o cümlədən fənlər daxilində fraqmentarlıq artır. Bir çoxları iddia edir ki, elmdə dissiplinar bölgü tükənib və yeni şeylər elmlərin qovuşuğunda əldə olunur. Belə çıxır ki, əgər tətbiqi sosiologiya və ümumiyyətlə, sosiologiya bu prosesi sezmirsə, cəmiyyət və ya cəmiyyətlərdə baş verənləri izah etməkdə problemlərlə üzləşir və onun, yaxud onların keçirdiyi böhran bundan ibarətdir. Bəzi sosioloq və filosoflar isə bu böhranı müəyyən edirlər. Qeyd edək ki, A.Bünyadovla birgə hazırladığımız «Milliliyin, milli özünüdərkin qeyri-səlis məntiq kontekstində epistemoloji xüsusiyyətləri» (Bakı, 2023) adlı kitabda biz kifayət qədər uzun müddət ərzində cəmiyyətin dəyərlərinin seçiminin dərki və izahında müəyyən bir dövrün dəyər məzmunundan ümumiləşdirmələrə keçiddə epistemologiya və məntiqin əhəmiyyətini müəyyən edən konseptin rolunu anlamaq zərurətini göstərməyə cəhd etmişik. Başqa sözlə, siyasi sosiologiya, gender araşdırmaları və ümumiyyətlə, hər bir sosioloji tədqiqatın məntiq və epistemologiyaya tələbatı var, əks təqdirdə uzun müddət ərzində ümumiləşdirmələr etmək və konkret məlumatlar dinamikasından faydalanmaq mümkün olmayacaqdır. Sosiologiya fəlsəfəsinin inkişafında amerikalı sosioloq R.Kollinzin mahiyyətcə elmdə fəlsəfi-sosioloji və ya sosioloji-fəlsəfi istiqamət yaratmış (11) əsərinin rolunu qeyd edək. Bəzi rus tədqiqatçıları da bu tezislə razıdırlar. Məsələn, Y.V.Popkov qeyd edir ki, “Sosial fəlsəfədə və nəzəri sosiologiyada qloballaşma və milli fraqmentləşmə təmayüllərinin qarşılıqlı surətdə şərtləndirilmiş proseslər kimi anlamaq zərurəti dərk edilib”. (12). Bu mövzuda İnternetin rus seqmentində xeyli məqalə yerləşdirilmişdir. Biz həmin məsələyə İnstitutumuzda nəşr olunmuş “Pandemiya dövründə fəlsəfə və Lütfi-zadənin qeyri-səlis

[1] «The truth is that we have no clear domain of our own. Intellectually, sociology does not exist. Of course, there are sociologists, but this is an organizational and cultural reality, which is quite different from a valid intellectual claim» – «Həqiqət budur ki, bizim özümüzə aid heç bir aydın sahə yoxdur. İntellektual mənada sosiologiya mövcud deyil. Əlbəttə, sosioloqlar var, lakin bu, etibarlı intellektual iddiadan tamamilə fərqli olan təşkilati və mədəni reallıqdır».

məntiqi” (7) adlı kollektiv əsərimizdə toxunaraq anoloji proseslər və fəlsəfə, əxlaq və etikanın, siyasi fəlsəfə, metafizika və refleksiv sosiologiyanın əməkdaşlığının zəruriliyi barədə yazmışıq. Lakin etiraf edək ki, bu əsərlərdə hələ belə bir fənlərarası diskursun təşəkkülü problemləri, mürəkkəblikləri və ziddiyyətləri nəzərdən keçirilmir. Fikrimizcə, sosiologiya fəlsəfəsi, ilk növbədə, vahid fənlərarası sintez sahəsinin dərindən tədqiq edilməsidir; fəlsəfə və sosiologiya isə təşəkküldə olan sosial nəzəriyyə və bunu etmək üçün Sİ nin imkanlarından faydalanan elmdir. Və nəhayət, onlar birlikdə ümummetodoloji və epistemoloji dəyər kəsb edirlər. Sosiologiyanın fəlsəfə çərçivəsində təşəkkülü tarixini nəzərə aldıqda bizim üçün ən başlıcası – bunun tamamilə mümkün olduğu və fikrimizcə, prosesin hətta artıq başlanğıcıdır.

Aydındır ki, fəlsəfə ilə sosiologiyanın vəhdəti, əlbəttə, onu gerçəkləşdirən alimlərdən səylər, müəyyən elmi etika və biliklər, aydın diskurs, tədqiqat və onun nəticələrinin tətbiqinin bütün mərhələlərini təsvir edən fəlsəfi və sosioloji dil tələb edən prosesdir. Bu məsələdə bilik əldə etməyin mədəniyyətdə hansı funksiyanı yerinə yetirməsi və onun dəyərinin necə dərk edilməsi müəyyən rol oynayır.

Nəticə

Sosiologiyanın, çoxları isə hesab edir ki, ümumiyyətlə, sosial elmlərin böhran vəziyyəti həm Qərbdə, həm də Şərqdə bir çox alimlər tərəfindən qeyd olunmuşdur. Buna görə də, aydındır ki, vəziyyətdən çıxış yolu axtarılır. Adətən hesab edilir ki, böhran süni intellekt və rəqəmsal şüurun konkret sosial məlumatların əldə edilməsi yollarını çətinləşdirən və dəyişdirən inkişafı ilə bağlıdır. Fikrimizcə, Azərbaycanda fəlsəfə və sosiologiyanın təşəkkülü tarixi vəziyyətdən fənlərarası çıxış yolunun axtarışını nəzərdə tutur və bunu təşviq edir. Fəqət həmin bu axtarış müəyyən təşkilati qərarların qəbul edilməsini, fəlsəfi metodologiyanın bilik hasil edilməsi epistemologiyası, məntiq və onun cəmiyyət haqqında məlumatların əldə edilməsində tətbiq olunması kimi təsvir edilməsini, fəlsəfə və sosiologiyanın ümumi diskursunu təsvir edə biləcək ümumi fəlsəfi və sosioloji dilin yaradılmasını nəzərdə tutur. Sosioloji bilik və bütövlükdə sosial elmin perspektivləri bu məsələlərin həllindən çox cəhətdən asılıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Vətəndaş cəmiyyəti və milli ideologiya: Azərbaycanda siyasi proses fəlsəfəsi”, Bakı, 1995.
2. Kont O. «Дух позитивной философии», СПб, 2001.
3. Məmmədzadə İ. R. “Süni intellekt fəlsəfəsi və gələcəyin elminin ilk obrazları”, Bakı, 2024.
4. Məmmədzadə İ.R. “Burjua əxlaqının böhranı”, Bakı, 1983; Məmmədzadə İ.R. “Siyasət və əxlaq”, Bakı, 1988 və b.
5. Məmmədzadə İ.R. “Əxlaqın təfsiri təcrübəsi”, Bakı, 2006; “Ön söz əvəzi. Məmmədzadə İ.R. “Böhrandan mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və gələcək dünya düzəninə doğru”, Bax: «Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir fəlsəfəsi və yeni “İpək Yolu”», Bakı, 2020, “Elm və Təhsil”, səh.8-17.
6. Məmmədzadə İ.R., Həsənov S. “Heydər Əliyev və İlham Əliyev: Güclu Dövlət, Qələbənin Fəlsəfəsi, Böyük Qayıdış”, Bakı, 2023.
7. Pandemiya dövründə fəlsəfə və Lütfizadənin qeyri-səlis məntiqi”. Bakı, 2021, s.29.
8. Vandenberghe F., Fuchs S. On the Coming End of Sociology // Canadian Review of Sociology. Cild 56, № 1, s. 138-143.
9. Wallerstein, Where Should Sociologists be Heading // «Contemporary Sociology», Vol. 29 # 2 , 2000, P. 306.
10. Али Алиев, Ризван Абасов. Глас народа: мифы и реальность, Баку, 2024 – Əli Əliyev, Rizvan Abasov. Xalqın səsi: miflər və gerçəklik, Bakı, 2024.
11. Коллинз Р. «Социология философии» (М.2003 – “Fəlsəfənin sosiologiyası”, M. 2003.
12. Попков Ю.В. «Интернационализация в традиционном и современном обществах», Новосибирск, 2000, с. 3- Y.V. Popkov. “Ənənəvi və müasir cəmiyyətlərdə beynəlmiləlləşmə”, Novosibirsk, 2000, s. 3.
13. Танюшин А.А. «Дополняя нашу реальность: философские основания AR-технологии» // «Вопросы философии» № 8, 2023, с.129.

14. Фукуяма Ф. «Конец истории и последний человек», «АСТ» М. 2015, с.12-13 – F.Fukuyama “Tarixin sonu və sonuncu insan”, “AST” M. 2015, səh. 12-13.

DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF AZERBAIJAN SOCIOLOGY

Ilham Mammadzada

Abstract. How sociology is developing in Azerbaijan, what prospects for its progress exist in the era of artificial intelligence (AI), how it transforms and how it can affect social reality - all these are among the issues that are of great interest not only to us, but also to others. It is clear that in order to clarify them, it is necessary to consider both how sociology was formed in our republic, and what kind of relationship our experience in this field has with the events taking place in Western sociology. The author comes to the conclusion that the development perspectives are conditioned by the recognition of the exhaustion of the development impulse of the disciplinary sociology, which at one time claimed to present or was able to present a comprehensive picture of the social innovation of the society. He insists that the era of interdisciplinary research has arrived for the development of sociology, as well as other social sciences: at this time, sociology will benefit from the information and results of the entire social research concept, including the sciences in the field of Sİ, to help modern reality positively influence it and prevent negative influences that becomes a capable part of it. In this process, a lot depends on the professional quality of sociologists, their professional ethics, willingness and ability to work in an interdisciplinary team. It is clear that when it comes to the experience of Azerbaijan, it is primarily about working together with philosophers.

Keywords: sociology, philosophy, crisis, artificial intelligence, philosophy of sociology

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОЦИОЛОГИИ

Ильхам Маммедзаде

Резюме. Вопрос развития социологии в Азербайджане, перспективы ее развития в эпоху ИИ, как она меняется и как она может воздействовать на социальную реальность один из интереснейших вопросов и не только для философов. Понятно, что необходимо разобраться для этого и с тем, как социология становилась у нас и соотнести наш опыт с тем, что происходит в западной социологии. Автор приходит к выводу, что перспективы развития дисциплинарной социологии, исчерпала свой импульс с признанием того, что дает или может дать более или менее исчерпывающее представление о социальной современности общества. Автор утверждает, что для развития социологии, как и других социальных наук, настал период междисциплинарных исследований, когда социология, используя данные и выводы всего концепта социальных исследований, в том числе наук в сфере ИИ, становится частью современной реальности, способной также повлиять на ее позитивное изменение и предупредить негативное воздействие. В этом процессе многое зависит и от качества социологов, и от их профессиональной этики, готовности и способности работать в междисциплинарном коллективе. Понятно, что, когда речь идет об опыте работы социологов в Азербайджане, в первую очередь речь идет о работе и связи их с философами.

Ключевые слова: социология, философия, кризис, искусственный интеллект, философия социологии

Rəyçi: f.e.d. Dilarə Müslümzadə

UOT 1. (3.37)
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).003

FUNDAMENTAL TƏHSİLİN İNKİŞAFININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ AKMEOLOJİ YANAŞMA

Müslüm Nəzərov
fəlsəfə elmləri doktoru, dosent, **Azərbaycan**
Polad Mədədov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, **Azərbaycan**
muslimnazarov@mail.ru
https://orcid.orq/0000-0001-6549-6831

Xülasə. Məqalədə fundamental təhsilin inkişafına akmeoloji yanaşmanın əsas müddəaları, akmeologiyanın özü elmi biliklər sahəsi kimi, fundamental təhsilin mənəvi məhsulu olan akme nəticəsi kimi araşdırılır, həmçinin **akmeologiyanın məqsədi** və obyekti, pedaqogikası, təhsilin akmeologiyası təhlil edilir. Fundamental təhsilin ümumi və xüsusi akmeoloji qanunları, zirvənin ümumi metodoloji prinsipi, akme nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, tədris prosesinin subyektləri kimi müəllimlərin məhsuldarlıq səviyyələri vurğulanır, həm gələcək peşə fəaliyyətinin məhsuldarlığını təmin edən akmeoloji trayektoriya boyunca həyata keçirilə bilən, həm də özünüinkişaf etdirmə ilə əlaqəli amillər şərh edilir. Fundamental təhsilin onun mənəvi məhsulda təcəssüm olunan akme-nəticələri nöqteyi-nəzərindən inkişafı məsələsi qoyulur. Mənəvi məhsul təhsil prosesinin iştirakçısının xassələrində fiziki, əqli, akmeoloji yeniliklər kimi başa düşülür. Fundamental təhsil konsepsiyası yaradılan məhsulun mənəvi determinantı rolunda məhsuldar səriştə ilə əlaqələndirilir.

Məqsəd: Fundamental təhsilin ümumi və xüsusi akmeoloji qanunları, zirvənin ümumi metodoloji prinsipi, akme nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, tədris prosesinin subyektləri kimi gələcək müəllimlərin peşə hazırlığının səmərəliliyini artırmaq və elmi-metodiki əsasları inkişaf etdirməkdir.

Metodologiya: Məqalənin metodoloji əsaslarını ümumi fəlsəfi metodlar: təhlil və sintez, induksiya və deduksiya, analoqiya, ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə, abstraksiya, sistemləşdirmə və təsnifat təşkil edir.

Elmi yenilik: İnsan təbiəti onun dinamikasını, akmenin inkişaf prosesinə təsir göstərə biləcək hadisələri və akme nailiyyətlərinin səviyyəsini müəyyən edən insanın şəxsi və peşəkar inkişafını əks etdirir.

Açar sözlər: akmeologiya, akme, fundamental təhsil, pedaqoji akmeologiya, təhsilin akmeologiyası, mənəvi məhsul.

Giriş

Bütün ölkələrdə gedən təhsilin müasirləşdirilməsi prosesi onun inkişafının yeni yanaşma və elmi əsaslı yollarının axtarışı ilə müşayiət olunur. Təhsildəki ziddiyyətlər informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədardır, bu bir tərəfdən elmi və tədris məlumatlarının həcminin artması, digər tərəfdən onun işlənməsi və iştirakçılar tərəfindən mənimsənilməsi vaxtının azalması ilə xarakterizə olunur. Qloballaşma və getdikcə artan beynəlxalq rəqabət şəraitində peşə təhsili öz məqsəd və nəticələrini yenidən nəzərdən keçirməlidir, çünki əmək bazarı işəgötürənin tələblərini və cəmiyyətin müasir tələbatlarını ödəyə bilən mütəxəssisdən yüksək məhsuldar fəaliyyət tələb edir. Buna görə də elmin, texnologiyanın, yeni elmi biliklərin, konsepsiyaların, kateqoriyaların intensiv inkişafı nəticəsində yaranan mürəkkəb sosial-mədəni vəziyyət şəraitində insanın təkmilləşməsi, gələcək şəxsi inkişaf perspektivlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi tələb olunur.

İnsan təbiətinin məqsədi, akmenin inkişaf prosesinə təsir göstərə biləcək hadisələri və akme nailiyyətlərinin səviyyəsini müəyyən edən insanın şəxsi və peşəkar inkişafının əks olunması ilə əlaqəli gələcəyi dərk etməyə və proqnozlaşdırmağa çalışmaqdır. Belə bir strateji səriştəyə malik olan insan şəxsi və peşəkar inkişaf prosesində öz rolunu işdə maksimum peşəkar bacarıq səviyyəsinə nail olmaqda və sosial mühitdə maksimum status qazanmaqda görür. Sosial-iqtisadi və pedaqoji xarakterli bu kəskin problemi həll etmək üçün yeni elmi nəzəriyyənin işlənib hazırlanması tələb olunur, çünki təhsilin fundamental nəzəri konsepsiyalarını inkişaf etdirmədən və əsaslandırılmış elmi tədqiqat olmadan konkret empirik nəticələrə nail olmaq çətindir. Nəzəriyyədə effektiv pedaqoji təcrübə ola bilməz, onun zirvəsi məzmunun şəxsi və peşəkar inkişafının zirvəsini müəyyən etmək və əldə etmək bacarığıdır. Uğurla inkişaf edən akmeologiya bu çağırışa cavab verə bilir - inkişafı daimi təkmilləşdirmə kimi qəbul edən elmi istiqamətin nəticəsi fərdin əldə etdiyi nəticədir.

Akmeologiya öz inkişafında uzun bir yol keçmişdir. Bu yolda bir sıra mühüm mərhələləri müəyyən etmək olar: akmeologiyanın elmi istiqamətinin tarixi və fəlsəfi dərk edilməsi, onun inkişafının müxtəlif mərhələlərində insanın hərtərəfli öyrənilməsi, təhsil sisteminin inkişafına maraq və s. Akmeologiya fərdin təbii potensiala əsaslanaraq yaradıcı və ya məhsuldar fəaliyyətində maksimum təkmilləşmə nümunələrinin axtarışı kimi insanın daimi təkmilləşməsi hesab edilir.

1. Akmeologiya elmi biliklər sahəsi kimi

Akmeologiya (yun. “acme” - zirvə, “logos” - tədris) fərdi şəxsiyyətin inkişafının ən yüksək səviyyəsini və onun nailiyyətlərini müşayiət edən mexanizmləri və inkişaf şərtlərini öyrənən elmlər sahəsidir [12].

N.V.Kuzminaya görə, akmeologiya “peşəkarlıq və məhsuldarlıq zirvələrinə öz-özünə hərəkət etmək prosesində yetkin insanların yaradıcı potensialının özünü həyata keçirməsinə kömək edən və ya mane olan nümunələr, şərtlər, amillər və stimullar haqqında elmdir. İctimai əhəmiyyətli mədəniyyət məhsullarında, incəsənətdə, ədəbiyyatda, elmdə, texnikada, təhsildə, o cümlədən insanın özündə təcəssüm tapmış yaradıcılıq fəaliyyətidir” [8].

Akmeologiya obyektiv reallığı insanın əksetdirmə qanunauyğunluqlarını öyrənən psixologiya nöqteyi-nəzərindən, eləcə də insanın yaradıcı fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi nöqteyi-nəzərindən araşdırır. Bütün obyektlərin, xassələrin, onların arasındakı münasibətlərin məcmusu akmeoloji biliklərin elmi nəzəriyyəsində “şəxs” anlayışının (fərd, şəxsiyyət və fərdilik) məzmununu açan real obyektlərin aspektləri, xassələri və münasibətlərinin məcmusu kimi nəzərdən keçirilir.

Akmeologiyanın məqsədi mütəxəssislərin peşə hazırlığının səmərəliliyini artırmaq, onların yaradıcı potensialını inkişaf etdirmək, bütövlükdə cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı sahələrinin islahatı kontekstində mürəkkəb və müxtəlif problemləri həll etmək, psixoloji hazırlığı və elmi-metodiki əsasları inkişaf etdirməkdir.

Akmeologiyanın obyekti yetkin və yaradıcı insandır (fəaliyyət sosial əhəmiyyətli dəyər məhsulunun yaradılması ilə başa çatırsa yaradıcıdır), istənilən nəticəni fəaliyyət məhsulunda təcəssüm etdirə bilir. Bu, akmeologiya və psixologiya arasındakı əsas fərqdir. Eyni zamanda, akmeologiyanın əsas kateqoriyası hər hansı digər insan elmlərindən fərqli olaraq, yaradıcılıqdır.

Pedaqoji akmeologiya təhsilin akmeologiyasına çevrilmişdir, onun vəzifəsi müxtəlif fəaliyyət sahələrində, o cümlədən seçilmiş peşədə insanın yaradıcı potensialının uğurla həyata keçirilməsi üçün tədris prosesinin subyektlərini nəzəriyyə və texnologiyalarla təchiz etməkdir.

Təhsilin akmeologiyası – müəllimin öz peşəsində zirvəyə, eləcə də nailiyyətə çatmaq mərhələlərini effektiv şəkildə əldə edə bildiyi zaman təhsil və təhsil sistemlərini araşdırır.

“Akme” fenomeninin universallığının tanınması təhsilin akmeologiyasının mahiyyətinin hər yaş mərhələsində və ömür boyu təhsilin hər mərhələsində, yetkin və böyüyən insanın hərtərəfli inkişafında zirvələrə nail olmaq nümunələri haqqında bir elm kimi başa düşülməsini əsaslandırır. Təhsilə akmeoloji yanaşma təhsil mühitində insanın özünü təkmilləşdirməsinə, onun inkişafına, böyüyən və yetkin insanın bir zirvədən digərinə hərəkətinə, yetkinliyinin müxtəlif səviyyələrində yüksək nailiyyətlər əldə etməsinə yönəldilmişdir. Akmeoloji yanaşma təhsilin humanistləşdirilməsi ideyalarını konkretləşdirir və müasir təhsil ideologiyasının əsasını yaradır.

Akmeologiya təhsil sistemləri kontekstində böyüyən insanın hərtərəfli inkişafında ən yüksək nailiyyətlərə yönəlmiş nəzəri, metodoloji yanaşma kimi çıxış edir.

Təhsilin akmeologiyası təhsilin akmeoloji konsepsiyasını, layihə yönümlü yaradıcı fəaliyyət kimi təhsilə akmeoloji yanaşmanı və insanın sosial-mədəni varlığının özünütəşkili sferasını həyata keçirən təhsil sistemlərinin məhsuldar modellərini yaradır [9,s.23].

Müasir təhsilin humanistləşdirilməsi meyilləri insan, onun inkişafı, insan inkişafının və mənəviyyatının bütövlüyünün dərk edilməsi haqqında biliklərə marağın əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur.

Fundamental akmeologiya bir insanı ayrılmaz bir sistem kimi qəbul edir, onun mövzusu, həyat boyu yaradıcılıq fəaliyyətində məhsuldarlıq və peşəkarlıq zirvələrinə gedən yolda yetkin insanların yaradıcılıq potensialının özünü həyata keçirməsi üçün qanunauyğunluqlar, şərtlər, amillər, stimullar və peşə tərcümeyi-halıdır. Bu, psixologiyanın bir növ davamıdır, amma ondan əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, psixologiyanın mərkəzi konsepsiyası “əks”dir, akmeologiya isə yetkin insanın aparıcı təzahürü kimi, “yaradılış”dır.

Bu mərhələdə akmeologiya elmi biliklər sahəsi və insan haqqında fənlər kompleksi kimi, “təbiətşünaslıq, texnoloji, sosial və humanitar” elmi və metodoloji istiqamətlərlə təmsil olunur. Akmeoloji biliklərin sadalanan bütün sahələri akmeologiya nəzəriyyəsini təşkil edir. Akmeologiyanın nəzəri əsaslandırılması ilə eyni vaxtda təhsil vasitələrinə çevrilən fərdin peşəkarlığının və sosial mütərəqqi inkişafı üçün xüsusi akmeoloji texnologiyaların formalaşması prosesi var.

Akmeologiyada əsas anlayış “akme”dir. Onun təfsirinə müxtəlif yanaşmalarla əlaqədar olaraq qeyd edək ki, qədim yunanların “akme” anlayışı bunun zirvə olduğu ifadəsi ilə xarakterizə olunur, lakin müasir tədqiqatlarda “akme” anlayışı fərqli şərh olunur. Bəzi elm adamları, insan həyatında zaman və kəmiyyət aspektlərini vurğulayaraq, “akme”-ni həyat yolu boyunca ardıcıl insan nailiyyətləri seriyası kimi təyin edirlər. Digər tədqiqatçılar akmeni insanın həyat mərhələlərində — uşaqlıq, yeniyetməlik, yetkinlik, qocalıq dövrlərində fərdi inkişafının zirvəsi hesab edirlər.

Beləliklə, akmeni fərdin, cəmiyyətin zirvələrə çatması hesab edərək bir neçə yanaşmanı ayırd etmək olar: birinci yanaşma fərdin yetkinlik dövründə təkmilləşməsinə işarə edir; ikincisi - insanın daxili aləminin inkişaf prosesi kimi, psixikasında əks olunan və insan haqqında başqa elmlərlə birlikdə öyrənilən dəyişiklikləri təhlil edir; üçüncüsü - sosial və peşəkar fəaliyyətlərdə son məhsul kimi akme-nəticədir. Lakin fərqlərə baxmayaraq, bütün tədqiqatçılar akmeni təfəkkürlə dərk edilə bilən hadisələrin daxili, ümumi, nisbətən sabit əsası kimi başa düşülən və zirvə ilə xarakterizə olunan bir məfhum hesab edirlər: inkişafın ən yüksək dərəcəsi; çiçəklənmə gücü, mükəmməllik; yetkinlik; insanda kamillik; insanın fiziki və şəxsi yetkinliyi; peşəkar fəaliyyətdə zirvə; yaradıcılıq qabiliyyətlərinin həyata keçirilməsi.

Məhsuldarlıq və peşəkarlıq zirvələrinə doğru irəliləmə aşağıdakı yaradıcılıq amilləri ilə təmin edilir: qabiliyyətlər subyektinin fəaliyyət subyektinə xüsusi həssaslığı kimi; motivlər və dəyər münasibətləri; fəaliyyət istiqaməti; başqalarına və özünə qarşı məsuliyyət; məhsuldar səriştə; mənəvi məhsul yaratmaq bacarığı.

2. Fundamental təhsilin akme nəticəsi kimi, mənəvi məhsulu

Yüksək məhsuldar mütəxəssislərin fəaliyyətinin orta və aşağı məhsuldarlıqla müqayisədə, onların şəxsi və peşəkar inkişaf səviyyələri, istifadə etdikləri məhsuldar texnologiyalar və mənəvi məhsulların yaradılmasını təmin edən amillər arasında təbii əlaqələrin müqayisəli tədqiqi aşkar edilir. Akmeoloji tədqiqat tələbələrin şəxsi keyfiyyətlərində zirvə mənəvi məhsullarının yaradılmasına kömək edən akme strategiyalarını ortaya qoyur və rəqabətli qlobal dünyada müasir fundamental təhsilin nəzəriyyəsi və praktikasının yaradılması üçün şərt kimi çıxış edən strateji strategiyalardır. Akmeologiyanı fundamental elmlərə yaxınlaşdırırlar, məhsulların yaradılması qanunlarını kəşf edirlər.

Mənəvi məhsul fundamental təhsilin mükəmməl nəticəsi kimi çıxış edir, maddi məhsulların keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyəti onun xüsusiyyətlərinə görə qiymətləndirilir.

Təhsil sahəsi bütün rəsmi tanınan elmlərin, o cümlədən fundamental elmlərin təhsil fənləri şəklində meydana çıxdığı bir humanitar istiqamətdir, təhsil prosesi iştirakçılarının təbii potensialını inkişaf etdirmək vasitəsidir. Fundamental təhsil mənəvi məhsula əsaslanan akme nüvəsinə əsaslanır, onun bütün fənlərin xüsusiyyətlərində olması qarşıdan gələn peşə vəzifələrinin uğurlu həllini təmin edir. Bu baxımdan, gələcək mütəxəssislərin həm şəxsi, həm də peşəkar keyfiyyətlərinə yeni tələblər

qoyulur və tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində gənc nəslin arxalanacağı dəyərlər sisteminin formalaşdırılması problemi daha da aktuallaşır. Cəmiyyətin inkişafında dəyər qaydaları həmişə insan inkişafı üçün əhəmiyyətli olmuşdur.

Yeni nəslin əvvəlkilərdən heyrətamiz dərəcədə fərqlənməsi müasir cəmiyyətin həyatının bütün sahələrinə və xüsusən də təhsil sisteminə təsir edən qloballaşma proseslərinin təsirini ortaya qoyur. İnsan obrazı inkişaf edən və sürətlə dəyişən dünya şəraitində transformasiya olunur və bu, müasir insanda yeni qabiliyyət və ehtiyaclar toplusunun, yeni dəyər prinsiplərinin formalaşmasını tələb edir. Buna görə də yüksək məhsuldar fəaliyyətin yeni formalarının səmərəli fəaliyyətini təşkil etməyə kömək edən bütün tərbiyə və təhsil sistemini dəyişdirmək lazımdır.

3. Zirvənin ümumi metodoloji prinsipi

Bu gün cəmiyyətin bir çox sosial institutları yeni insanın formalaşması məsələləri ilə məşğuldur. Bu problem pedaqogika, sosial psixologiya, sosial fəlsəfə tərəfindən nəzərdən keçirilir. Onların hər biri öz baxışını, alətlərini və qiymətləndirmələrini təklif edir. Ancaq eyni zamanda, onların hamısı üçün keçmiş dövrlərin təhsilinin ən yaxşı nailiyyətlərini dərk etmək, insanın hansı obrazının o dövrün tələblərinə uyğun olduğunu başa düşmək vacibdir, çünki keçmişin və indinin təsvirləri olmadan heç bir gələcək təhsil modeli yoxdur. Akmeologiyanın bu elmlərlə fənlər-arası əlaqələrə çıxması insanın fərdi, şəxsiyyət və fəaliyyət subyekti kimi inkişafını təhlil etməyə imkan verir. Akmeoloji biliklərə müxtəlif yanaşmaların olması insanın formalaşmasının nəzərdən keçirildiyi mövqenin aydınlaşdırılmasını tələb edir.

Cəmiyyət elə bir dövrə qədəm qoyub ki, biz nə qədər müqavimət göstərsək də, praqmatizm hökm sürür, bütövlükdə dəyərlərin, mədəniyyətin "satılması" mövcuddur. Həyatın sürətli tempində gələcək nəsli böyütməyə çox az vaxt qalıb, təhsil sistemi çox şeyi arzuolunan vəziyyətdə qoyur, köhnə tərbiyə və təhsil üsulları, formaları, təəssüf ki, artıq kifayət qədər effektiv deyil. Etiraf etmək lazımdır ki, hazırda yeni nəsil çox fərqlidir. Bununla belə, insan inkişafı nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən prinsiplər dəyişməz olaraq qalır. Bu prosesin mahiyyəti şəxsiyyətin çoxşaxəli bütövlüyünün aşkarlanmasına və insanın fərdi inkişafına nail olmaqdır.

Zirvəyə nail olmaq müxtəlif səviyyələrlə səciyyələnir; bu, yaradıcı fəaliyyətdə subyektin özünü dərk etməsi ilə əlaqəli olub, ən böyük nailiyyətlər (dahilik səviyyəsi), görkəmli nailiyyətlər (istedadlılıq səviyyəsi), uğur (bacarıq səviyyəsi) qazanmaqdır [8, s.61].

Yüksək məhsuldar fəaliyyətlər təşkil etmək və nəticələr əldə etmək üçün yeni formada insan lazımdır. Onun mahiyyətini üç mövqedən nəzərdən keçirə bilərik: 1) zirvəyə çatmaqda "uzunluq ölçüsü" kimi anladığımız zirvə mərhələsinin mövqeyindən; 2) müəyyən zirvə nöqtəsi mövqeyindən birinin vəziyyəti və digər təkmilləşdirmə mərhələsinin başlanğıcı kimi; 3) məhsuldar fəaliyyətin nəticəsi mövqeyindən, fərdin və cəmiyyətin təkmilləşməsi prosesinin vaxtında dönməzliyindən.

Tərbiyənin və təhsilin ən yüksək nailiyyətləri akmeologiyanın ümumi metodoloji prinsiplərinə əsaslanır. Biliyin əsas elementlərindən biri olan "akme" mütəfəkkirlərin fəaliyyəti nəticəsində toplanmış biliklərin zirvəsidir. Təhsilin zirvəsinin tarixi-fəlsəfi əsaslandırılması cəmiyyətdə şəxsiyyətin inkişaf prosesinin mütləq müdrikliyə akmeyə - tərbiyə və təhsilə doğru mütərəqqi hərəkət kimi şərh edilməsindədir. İnsanın bütün tarixi onun inkişafının akmeoloji təbiəti ilə örtülür, bu da müxtəlif fəaliyyətlərdə özünü göstərir.

Bir çox tarixi dövrlər ərzində bu sual görkəmli alim və mütəfəkkirlər tərəfindən dəfələrlə qaldırılmışdır. Dəfələrlə insan və cəmiyyətin inkişafı arasında analogiyalar aparılıb, fərdi və ictimai inkişafın müxtəlif modelləri qurulub [7, s.9].

İndi bütün toplanmış biliklərin sistemləşdirilməsini, müəyyənləşdirilməsini, qanunauyğunluqların öyrənilməsini, elmi ümumiləşdirməni və onların peşə təhsili prosesində həyata keçirilməsini tələb edən mərhələ gəlib çatmışdır.

4. Akme nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi

Təbii potensialın özünü həyata keçirmə zirvələri insan ruhunun zirvələrini təmsil edir və bəşəriyyətin inkişafına təsir göstərir. Zirvə səviyyəsi və ya zirvə nöqtəsi yaradılmış mənəvi məhsulun keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Beləliklə, dahilərin yaradıcılığı dünyanı əsrlər boyu zənginləşdirən bənzərsiz, təkrarolunmaz mənəvi məhsullardır. İstedadlı insanlar üçün zirvə cəmiyyətdə sosial rəğbət qazanan və müasirlərinin dünyagörüşünə təsir edən məhsuldur; bacarıqlı insanlar həmkarlarının,

tanışlarının, ailəsinin və s. yaddaşlarda qalan, peşəkar mühitdə ictimai tanınma qazanan mənəvi məhsullar yaradırlar.

Yaradıcılığın zirvəsi, çox güman ki, görkəmli hesab edilə bilər, çünki onun cəmiyyətə, tələbələrin dünyagörüşünə və peşə ictimaiyyətinə təsiri və sosial tanınması təbii potensialın (istedadın) məhz bu səviyyədə reallaşdırılmasından ibarətdir.

İnkişafın ən yüksək yolunu nəzərə alaraq, “insan biliyinin və hərəkətinin keyfiyyəti, tarixən müəyyən edilmiş və ya əvvəlcədən müəyyən edilmiş standarta ciddi riayət etmək mənasını verən dəqiqlik kateqoriyası mövqeyindən reallığın dərk edilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. İnkişaf müsbət mənada kəmiyyət-keyfiyyət dəyişikliyini nəzərdə tutan hərəkətdir [3, s.183]. “Akme nöqtəsi” və “əks - kate nöqtəsi” əsl akmeoloji prosesin başlanğıcını və sonunu qeyd edən akmenin xüsusiyyətləridir. Onlar pik (akme) və ya düzənlik (kate) inkişaf yolunun məhdudlaşdırıcı parametrləri hesab olunur.

Beləliklə, akmeologiyada bir nöqtə məhsuldar insan fəaliyyətinə nail olmağın nəticəsi hesab olunur. Məhdudlaşdırıcı vəziyyəti göstərən və tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirən nöqtə hərəkətin başlanğıcını başqa bir nöqtəyə - tamamlanmanı xarakterizə edən bir nöqtədən hərəkət dövründə xətti inkişafın təhlilində dəqiqliyin göstəricisidir. İnkişaf (akmeyə qədər), tənəzzül (kateyə qədər) mərhələlərinin təhlili dəqiqliklə xarakterizə edilməli və nəticənin əldə edilməsi prosesinin xüsusiyyətləri göstərilməlidir ki, bu da nəticəni müəyyən etməyə imkan verir.

B.G. Ananyevin [6] konsepsiyasına uyğun olaraq, insanın bir şəxsiyyət kimi bütöv şəkildə nəzərdən keçirilməsi ilə bağlı, onun subyektlərinin məhsuldar həll etməyə yaradıcı hazırlığının inkişafına tabe olan müəyyən amillərin mövcudluğu ilə təhsil prosesində yeni formalaşmalar yaranır. Belə amillərə aşağıdakılar daxildir:

- təhsilin məqsədləri mənəvi məhsulların yaradılması ilə bağlıdır;
- elm və təhsil informasiyası inkişaf vasitəsidir;
- təhsil fəaliyyətinin təşkilinin forma və üsulları təhsil ünsiyyət vasitələridir;
- müəllim təhsil məqsədinin daşıyıcısı kimi şagirdi zirvəyə doğru hərəkətə təşviq edəndir və onun fəaliyyəti;
- şagirdin təbii potensialını və keyfiyyətlərini zirvəyə çatdırmağa yönəlib;
- sosial mühit akmeyə nail olmaq üçün kömək edir [8, s.102].

Problemlərin həlli üçün standart kimi qəbul edərək, pik subyektlərin fəaliyyətinin simulyasiya modelləşdirilməsi metodlarından istifadə etməklə, məhsuldarlığın zirvələrinə kömək edən və ona mane olan amilləri diaqnostika etmək mümkündür. Digər bir diaqnostik üsul fəaliyyətin nəticələrini təhlil etmək, öz uğursuzluqlarını tənqidi şəkildə tanımaq və yeni, məhsuldar norma qurmaqdan ibarət olan nəticələrin əks olunması ola bilər. Yaradıcı kollektiv, qrup və fərdi fəaliyyətin məhsuldarlığının ölçülməsində “məhsul”, “səviyyə” və “zirvələr” meyarlarından istifadə edərkən konkret akademik fənlər əsasında yaradılmış müəllimlərin müəllif fəaliyyət sistemlərini sıralamaq olar, məsələn: müsabiqələrdə qazanılmış qələbələrin və məğlubiyyətlərin obyektiv göstəricilərinə, təhsil müəssisələrinə qəbul imtahanlarının nəticələrinə görə, tədris prosesi üçün ayrılmış vaxt üçün təhsil müəssisəsinin buraxılış (məzun) göstəricilərinə görə və s. yaradıcı fəaliyyətin səviyyələri ilə zirvələrə çatmağı təmin edən amillər arasında təbii əlaqələri aşkar etmək mümkündür.

Maksimum mükəmməlliyə nail olma qanunauyğunluqlarının təhlili real obyektlərin aspektləri və xassələrinin məcmusu haqqında bilik kimi qəbul edilir. Bunu ən yüksək nailiyyətlərə (zirvələrə) aparan yolda yaradıcılıq fəaliyyəti prosesində yetkin insanların təbii potensiallarının özünü həyata keçirməsinin müəyyən edilmiş qanunauyğunluqları ilə təsdiq etmək olar. Zirvələrin nümayəndələrinin səviyyələri - parlaq, istedadlı və uğurlu - həm müxtəlif təbii potensiallara, həm də özünü həyata keçirməyə və yaradılmış mənəvi məhsulların keyfiyyətinə təsir edən müxtəlif subyektiv və obyektiv amillərə sübutdur.

Təhsil sistemində mükəmməlliyi dərk etməyin açarı və inkişafın əsası olan “fundamental təhsil” anlayışı mühüm yer tutur. V.A. Sadovniçi fundamental təhsil anlayışını belə müəyyənləşdirir: “Bu, insan aldıqdan sonra müstəqil işləməyə, oxumağa və yenidən hazırlanmağa davam edə bilən bir təhsildir. O, təbiət qanunlarını, ictimai inkişaf qanunlarını bilir, məntiqi düşünməyi, faktları təhlil edib əlaqələndirməyi, qərar qəbul etməyi, hadisələri elmi baxımdan öyrənməyi bilir” [10, s.93].

Akmeoloji anlayışlar sistemində təhsil mütəxəssisləri və təhsil fənlərindən istifadə edən tələbələrin birgə fəaliyyətində ciddi şəkildə müəyyən edilmiş müddətdə təhsil prosesi iştirakçılarının özləri daxilində yaradılan "mənəvi məhsullar" təyin olunan fundamental təhsilin əlamətləridir. Fundamental təhsilin belə “mənəvi məhsulları” “bilik”dir (təbiət qanunları, cəmiyyətin inkişafı); “bacarıq” (ömür boyu müstəqil işləmək, öyrənmək və yenidən öyrənmək); “bacarıqlar” (məntiqi əsaslandırma, faktları təhlil və əlaqələndirmək, qərar qəbul etmək). Birlikdə bunlar insanın özünün xassələrindəki mənəvi məhsulların əlamətlərindən başqa bir şey deyil - fiziki, əqli, akmeoloji. Bu yeni formasiyalar məhsuldar səriştədə ifadə olunan həyat boyu özünü inkişaf etdirməyi təmin edir. Tərbiyə prosesində onlar yalnız özü məhsuldar səriştəyə malik olan, mənəvi məhsulların yaradılması və öz-özünə yaranma qanunlarını bilən müəllimlər tərəfindən məzun kimi formalaşa bilər.

Nəticə

Akmeologiya yaradıcı fəaliyyətin inkişaf zirvələrinə nail olmaq amilləri haqqında elm kimi, mənəvi məhsulların yaradılmasında təhsil iştirakçılarının fiziki, əqli xassələrində yeni formasiyaları, təhsil prosesinin səmərəli və məhsuldar həllini təmin edir.

“Fundamental təhsil”, “məhsuldar səriştə”, “fundamental elmlər” anlayışları “məhsul” kateqoriyası ilə birləşir və bu, fundamental qanunların əsaslandırılmasına və praktiki tətbiqinə gətirib çıxarır. Onlar arasında əhəmiyyətli, təkrarlana bilən, təcrübədə sınaqdan keçirilə bilən əlaqələr və asılılıqlar var, ona görə də fundamental təhsilin nəticəsi əvvəlcədən tərtib edilmiş, tələbləri ödəyən yeni mənəvi və maddi məhsulların yaradılması sistemidir.

Fundamental təhsil ona cəlb olunan subyektlərin səyləri ilə müəyyən prinsiplərə, qaydalara və qanunlara uyğun olaraq hərəkətləri əlaqələndirən, onun iştirakçılarının keyfiyyətlərində öyrətmə, öyrənmə, rəhbərlik kimi mənəvi məhsullar yaratmağa qadir olan məhsuldar bir sistemdir.

Bugünkü təhsilin problemi peşənin, elmin, texnikanın, incəsənətin inkişafını təmin edən amillərdir, çünki hər şey ixtisaslaşdırılmış akme nəticələrinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Yalnız bir tərəfdən zirvələrə çatma amillərini, digər tərəfdən isə onların geriləmə faktorlarını müəyyən edərək yeni zirvələrə müstəqil hərəkət etmək üçün məqsədyönlü strategiyalar qura bilənlər öz fəaliyyətlərində nəticələrin keyfiyyətini yaxşılaşdıra bilərlər.

Bəşər sivilizasiyasının inkişafının informasiya mərhələsində təhsil subyektlərinin informasiya mədəniyyətinin inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeni təhsil növü çevik uyğunlaşma mexanizmləri və daimi özünüinkişaf tələb edən informasiya ilə zəngin, dinamik mühitdə yeni keyfiyyətlərə malik, yaradıcı özünüreallaşdırmaya və davamlı mütərəqqi inkişafa qadir olan şəxsiyyətin formalaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, fundamental təhsilin prinsipləri əsasında inkişafa və özünüreallaşdırmaya doğru növbəti addım atmaq olar. Fundamental akmeologiyanın ən yüksək prinsipini tətbiq edərək, real obyektlərin aspektləri və xassələrinin məcmusu haqqında biliklər əldə etməkdə maksimum mükəmməlliyə nail olmaq qanunlarını nəzərə almaq lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Abbasova Q.Y., Hacıyev Z.C. Sosial fəlsəfə.[dərs vəsaiti] 2-ci nəşr. –Bakı, 2012, 480

2. Eminov A. Mədədov P. “Pedaqogika”. Bakı, 2012. 406 s

3. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti, Bakı,1997.- 520 s

4. Nəzərov M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosialmədəni problemləri. Monoqrafiya Bakı - Mütərcim – 2018, 296 s.

5. Nəzərov M.H. Təhsil fəlsəfəsi. (Dərs vəsaiti) Bakı. ADPU-2022, 496 s

6. Ананьев Б. Г. Человек как объект познания / Б. Г. Ананьев. - Санкт-Петербург. : Питер, 2001. - 288 с.

7. Ильин В. В. Философия и акмеология / В. В. Ильин, С. Д. Пожарский. – СПб.: Политехникум, 2003. – 395 с.

8. Кузьмина Н.В. Акмеологическая теория фундаментального образования / Н. В. Кузьмина. -СПб.: Центр стратегических разработок, 2012. -382 с.

9. Максимова В.Н., Полетаева Н.М. Акмеология последипломного педагогического образования. СПб, 2004. 225 с.

10. Образование, которое мы можем потерять: сборник статей / под ред. ред. В. А. Садовничи. - Москва: МГУ, 2002. - 287 с.

11. Nazarov. M.H. Sociocultural problems of education in modern times. Monograph. Германия. 2022. 293 p.

12. https://www.psychologies.ru › glossary › akmeologiya

13. https://en.wikipedia.org › wiki › İntellektual_Kapit

14. https://sberuniversity.ru/edutech-club/glossary/937/

АКМЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ОЦЕНКЕ РАЗВИТИЯ БАЗОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

М.Г.Назаров, П.Ю.Мададов

Резюме. В статье анализируются: основные положения акмеологического подхода к развитию базового образования; акмеологии, как области научного знания, духовного продукта, высшего результата базового образования; цели и объекта акмеологии. Выделены общие и специальные акмеологические закономерности фундаментального образования, общий методический принцип саммита, оценка успеваемости, уровень продуктивности педагогов, как субъектов образовательного процесса, а также факторы, связанные с саморазвитием. Ставится вопрос о развитии фундаментального образования с точки зрения его вершин-результатов, воплощенных в духовном продукте.

Цель: повысить эффективность профессиональной подготовки будущих учителей, как субъектов образовательного процесса и разработать научно-методические основы, проецируя общие и специальные акмеологические закономерности фундаментального образования, общий методический принцип саммита, оценку академических достижений.

Методология: методологической основой статьи являются общефилософские методы: анализ и синтез, индукция и дедукция, аналогия, обобщение и конкретизация, абстрагирование, систематизация и классификация.

Научная инновация: природа человека отражает ее динамику, события, которые могут повлиять на процесс развития акме и личностно-профессиональное развитие человека, что определяет уровень акме-достижений.

Ключевые слова: акмеология, акме, фундаментальное образование, педагогическая акмеология, акмеология образования, духовный продукт

ACMEOLOGICAL APPROACH TO THE EVALUATION OF THE DEVELOPMENT OF FUNDAMENTAL EDUCATION

M.H. Nazarov, P.Y. Madadov

Abstract. The article analyzes the main provisions of the acmeological approach to the development of fundamental education, acmeology as a field of scientific knowledge, a spiritual product as the acme result of fundamental education, the goal and object of acmeology, pedagogy and acmeology of education. The general and special acmeological laws of fundamental education, the general methodological principle of the summit, the assessment of acme achievements, the productivity levels of teachers as subjects of the educational process have been emphasized, and the factors related to self-development, which can be implemented along the acmeological trajectory that ensures the productivity of future professional activity, and self-development have been explained.The question of the development of fundamental education from the point of view of its acme-results embodied in a spiritual product has been raised. The moral product is understood as physical, mental, acmeological innovations in the properties of the participant of the educational process. The concept of fundamental education is associated with productive competence as a moral determinant of the created product.

Purpose: The general and special acmeological laws of fundamental education, the general methodological principle of the summit, the evaluation of acme achievements, to increase the efficiency of the professional training of future teachers as subjects of the educational process, and to develop the scientific-methodical foundations.

Methodology: The methodological bases of the article are general philosophical methods: analysis and synthesis, induction and deduction, analogy, generalization and concretization, abstraction, systematization and classification.

Scientific novelty: Human nature reflects its dynamics, the events that can affect the development process of acme and the personal and professional development of a person, which determines the level of acme achievements.

Keywords: acmeology, acme, fundamental education, pedagogical acmeology, acmeology of education, spiritual product

Rəyçi: t.e.d. Eynulla Mədətli

FƏLSƏFİ BAXIŞ VƏ YANAŞMALAR

UOT 141.2
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).006

ТРИЛИНГВИЗМ ТВОРЧЕСТВА МУХАММЕДА ФИЗУЛИ
(статья посвящается 530-летию величайшего Азербайджанского поэта Мухаммеда Физули)

Али Абасов
профессор, доктор философских наук,
Институт Философии и Социологии НАНА**, Азербайджан**
kila50@mail.ru
https://orcid.org 0000–0002–4528–5797

Светлана Адыгезалова
Доцент, доктор философии по философии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет**, Азербайджан**
asveta53@mail.ru
https://orcid.org 0000–0002–7573–6878

Резюме. Мухаммед Физули принадлежал к редкостной группе деятелей средневековой мусульманской культуры, которые не только говорили, но и созидали образцы философского, мистического, прозаического и поэтического творчества на трех основных языках исламской цивилизации (арабском, персидском и тюркском). В этом творчестве Физули иногда достигал пределов лингвистической революции, разрушавшей старые и возводящей новые каноны языка. Эта революционная новация в области тюркского языка не только признается всеми исследователями творчества великого поэта и мыслителя XVI века, но и интерпретируется как поворотный пункт формирования языков этой группы и их самостоятельного развития до состояния языков литературных, основанных на конкретной национальной ментальности, выработанной спецификой исторической динамики каждого тюркского народа.

Статья носит постановочный, проблемный характер, в ней выдвигается ряд гипотез, которые предстоит проанализировать современным и будущим специалистам по творчеству М. Физули, созданному на основе трилингвизма («трехъязычия»).

Ключевые слова: М. Физули, творчество, мистика, религия, философия, язык, сознание, интуиция, мышление, трилингвизм

Я приготовил поэтический пир для народов этого мира и эпохи;
за этим столом много удовольствий и щедрот.
Пусть моими гостями будут турки, арабы или персы;
Пусть приходят все, кто желает; пусть берут, что хотят.
Их удел будет вечным благословением, которое не уменьшится.
М.Физули

Прежде всего рассмотрим наиболее распространенные представления о языке, речи и их связи с сознанием и мышлением человека. Согласно (**24**), *язык* – это форма *мысли*.

«*Сознание* – это самоорганизующаяся система понятий как образов действительности (в которую включается, кстати, и сам человек). *Мышление* – это сознание в действии, в динамике. *Язык* – это особая, более или менее самостоятельная система или организация языковых средств (единиц, категорий). *Речь* – это функционирование языка или язык в динамике» (см.**24**).

Более или менее единое для всех народов, *концептуальное сознание* представляет собой инвариантное, присущее всему человечеству видение мира, ведущее к взаимопониманию и позволяющее осуществлять единую деятельность. *Языковое сознание* – это национально-специфический аналог концептуального сознания. Это особым образом организованная форма мысли. «В свою очередь необходимо различать языковое сознание и речевое мышление. Последнее как раз и является результатом взаимодействия концептуального и языкового сознания» (**24**). Язык, вопреки устоявшемуся мнению, не отражает внешний мир, а лишь выражает представления и идеи о нем человека.

В чем заключены схожесть и различия трех основных языков исламской цивилизации? Говоря об арабском языке, следует отметить его принадлежность к большому семейству семитских языков, широкое развитие в нем синонимии, многозначности слов и омонимии. Основными способами словообразования являются: морфологический (по словообразовательным моделям и формулам), синтаксический и семантический (**5**).

Общая (арабская) азбучная и фонетическая основа «трех языков ислама», широкое использование в них арабских слов и терминов, связанных с ментальностью и абстрактным мышлением, тем не менее не смогли нивелировать глубинную специфику персидского и тюркского языков, которая регулярно демонстрировала свои креативные мировоззренческие возможности в поэзии этносов и народов – источнике средневековой ментальности.

В течение двух последних веков были проведены масштабные исследования, связанные с выяснением роли языка в формировании специфики мозга, восприятия, познания и функционировании сознания и мышления человека, преимуществами знания одним человеком нескольких языков. Такие исследования в немалой мере затронули и обсуждаемые нами языки. Так, было установлено, что даже плохое знание двух и более иностранных языков намного улучшает когнитивные способности человека, и при этом выяснилось, что языки по-разному действуют на его нейромозговые структуры (**17**). Поскольку связи в мозге формируются по большей части в детстве и, главным образом, при помощи обучения и общения с окружающей средой, то работа нейроструктур жестко устанавливается определенным образом и влияет на дальнейшее восприятие информации, а также на когнитивные возможности человека в зрелом возрасте. (**17**). Таким образом, уже в раннем возрасте у человека складывается уникальная основа ценностного восприятия мира посредством определенного языка, семантически являющегося порождением конкретной культуры. Поэтому можно наблюдать разницу практик использования языков в различных странах их применения.

Сравнительный анализ выявил, что «у носителей арабского языка более тесная связь между левым и правым полушариями мозга, нежели у носителей немецкого, у которых более плотные связи в речевой сети левого полушария, в отличие от правого. У людей, для которых родной язык – немецкий, в умственной работе больше задействовано левое полушарие, а связи с правым, как правило, малоактивны. Между тем именно левое полушарие мозга у всех людей отвечает за логическое мышление, математические расчеты и прагматизм. Немцы, как и многие другие европейцы из сходной языковой группы, как раз славятся подобными качествами» (**17**). Напротив, у арабоговорящих людей в основном задействована правая часть мозга и наблюдаема устойчивая связь между обоими полушариями. «Активность правого полушария вызвана сложным фонетическим звучанием арабского языка, и отсутствием гласных в его словах на письме. Поэтому для того, чтобы понять, как читается слово, которое написано одними согласными, надо иметь не только большой словарный запас, но и постоянно держать в голове контекст прочитанного. Благодаря такой усиленной работе памяти, нейромозговые связи поддерживаются в устойчивом тонусе» (**17**). Можно было ожидать, что у арабоговорящих людей мозг развит лучше, поскольку структуры обоих полушарий человека находятся в постоянной активной работе, а их связи намного устойчивее, чем у европейцев. «Поскольку у людей, говорящих по-арабски, в силу семантики языка, ведущим является все-таки правое полушарие, которое образно отвечает за красоту и идеал, то и их жизненные устремления в большей степени лежат именно в этой плоскости. Между тем левое полушарие

мозга у них активно задействовано, поскольку арабская вязь пишется справа налево, а математические расчеты производятся так же, как и у всех образованных людей» (**17**, Прим.**1**).

Необходимо также учесть, что основа привычного «европейского» мышления заложена греческими мыслителями и развивалась западной цивилизацией. Оно построено на том, что можно назвать субстанциальным взглядом на мир, по которому любые качества могут быть переданы словами (а значит, и мыслью) в их связи с субстанцией, которой они предписывают то или иное качество. Это язык, в котором к субстанции присоединены качества, называемые акциденциями, случайными признаками. «И весь наш взгляд на мир - это взгляд на некую совокупность качеств, которые существуют не сами по себе, а присоединены к определенным вещам, под которыми человек всегда подразумевает некую субстанцию» (**16**). Напротив, в арабском языке доминирует процессуальный взгляд на мир. «Логика этого языка связывает не субстанцию с качествами, а процесс, поэтому здесь окружающий нас мир - это собрание процессов. И то, что мы видим в мире, прилепливается к процессу точно так же, как качество прилепливается нами к субстанции. Лексика, которая связана с процессуальностью, в арабском языке занимает неизмеримо большее место, чем в русском языке. Соответственно, мир видится по-другому, мир выстраивается по-другому и для стихийного языкового сознания, и затем в теоретической рефлексии» (**16**). Такое фундаментальное различие языков демонстрирует, что текст является живым, кристально ясным исключительно для носителя языка его написания, а перевод представляет собой ту или иную степень соответствия оригиналу текста.

Итак, «В арабском языке процессуальная лексика предпочтительнее, чем глагольная и субстанциальная лексика. Мышление, использующее этот язык, может фиксировать мир как процесс, может видеть основание устойчивости мира в процессе - то, что со времен греков мы считаем невозможным, связывая процесс с протеканием во времени, а значит, с неустойчивостью. А здесь, напротив, устойчивость может быть найдена именно как процессуальная. Это задает совершенно иное направление философскому и научному мышлению, и это объясняет, почему мы испытываем некоторое ощущение странности, когда всерьез вчитываемся в тексты, созданные таким мышлением» (**16**).

Интересно, что в арабской культуре сам человек понимается как некоторый процесс, процессуальность, «которая связывает душу и тело как внутреннее и внешнее, как активное и пассивное. Отсюда совершенно другой взгляд на телесность, на совершенство, на человеческие цели, человек иной культуры совершенно спонтанно делает неверный вывод о соотношении в этой ментальности категорий души и тела. Основание различия - мировоззренческий зазор между субстанциальным и процессуальным взглядами на мир» (**16**). Поэтому разные культуры даже на самом простом уровне плохо понимают друг друга.

Приводимые нами результаты исследований и различные гипотезы, связанные с глубинной сущностью языков, в данной статье должны отчасти классифицировать специфику творчества (поэзии и прозы) М. Физули, созданной на трех языках. Как несколько метафорически пишет Абдуллах: «От образов, порождаемых словами в воображении, в конечном итоге зависит ваше поведение. Будете вы бездумной марионеткой в руках тех, кто знает Настоящие Имена вещей, либо вы будете сами видеть вещи в истинном свете и называть их своими именами» (см.**1**). Кроме того, арабы весьма изощренно используют возможности словообразования, «погружая человека в словесные ассоциации, порождающие богатые образы воображения, благодаря чему человек может адекватно отвечать на возникающие ситуации в обыденной жизни, и четче понимать и передавать глубокие научные понятия» (**1**). Совершенно очевидно, что в области литературного творчества эти особенности арабского языка позволяли органически переплетать религиозные, философские, мистические и поэтические тексты, что привело к созданию интегрального восточного языка культуры и творчества. Этим объясняется выдающаяся роль именно поэзии в исламской ментальности, а также значение таких мастеров метафорического и иносказательного слова, как Низами и Физули. В этой связи показательны слова Р. Эль Сабрути: «В условиях художественного контекста лексика, получив дополнительные смысловые оттенки и экспрессивную окраску,

имеет эффективное влияние на восприятие информации. Синтаксические конструкции приобретают в художественном контексте особое звучание, провоцируют создание образного смысла. Лидирующую роль в категории экспрессивности занимает метафора. Употребление метафор в художественном тексте расширяет представление о языковом пространстве текста. Кроме того, метафора фиксирует традиционные черты народной ментальности, отражает картину национального самосознания» (**25**, Прим.**2**). Наконец, «люди могут проявлять различные типы своего «Я», в различных ситуациях. Это служит подтверждением того, что язык, может служить в качестве средства для проявления различных сторон своего «Я» (**26**).

Тесная связь любого языка с сознанием и мышлением человека, его культурой и духовной жизнью была заложена еще в рамках философско-лингвистический концепции к изучению языка, одним из основателей которой был В. Гумбольдт. «Язык, с философско-лингвистической точки зрения, не представляет собой прямого отражения мира, а осуществляет интерпретацию мира человеком. Всякий язык, обозначая отдельные предметы, в действительности созидает; он формирует для говорящего на нем народа картину мира. Каждый язык (по В. Гумбольдту) образует вокруг народа, к которому он принадлежит, круг, выйти за пределы которого можно, только вступив в другой круг. В то же время язык, будучи системой мировидения, оказывает регулирующее воздействие на человеческое поведение: человек общается с предметами так, как их преподносит ему язык» (см.**4**).

Люди имеют разные мыслительные паттерны. Аналитическое мышление подразумевает «изъятие объекта из контекста и фокусирование на его атрибутах, тогда как холистическое мышление требует ориентации на контексте как целом. Культурологические отличия в стилях мышления обнаруживают, что обществу Восточной Азии свойственно холистическое мышление, а западному обществу – аналитическое. Восточные культуры традиционно смотрят на вещи как на целое, западные же фокусируются на элементах, из которых эти вещи состоят» (**10**).

«Билингвизм приносит когнитивные преимущества не только в языковой сфере. В настоящее время нет доказательств, что билингвизм влияет на интеллект, но данные указывают на более высокие способности при выполнении невербальных задач как у детей, так и у взрослых. Есть также доказательства когнитивных преимуществ билингвизма в других смежных областях, таких как креативность (выражающаяся в необычности мыслительных процессов и гибкости мышления) и производительность памяти» (**10**).

Результаты показали опережение двуязычных участников в тестах на эпизодическую память и вербальную беглость. Мыслительные процессы могут отличаться по глубине и сложности, что проявляется в словах, которые люди используют для выражения своих мыслей. Используя факторный анализ и классифицируя функциональные слова, обнаружено три фактора, позволяющих выделить сильно отличающиеся между собой стили письма, - формальный, аналитический и повествовательный. «В частности, аналитический фактор, отражающий сложность когнитивной сферы, выделяет людей, склонных к структурному разбору окружающего мира. Люди с высоким уровнем аналитического мышления читают больше и традиционно располагают более комплексными взглядами в отношении самих себя, чем люди с низким уровнем. Слова, воплощающие аналитические мыслительные процессы, содержат исключения, отрицания, слова, указывающие на причинность, слова для выражения проницательности, количественные слова, неопределенные слова и слова для выражения уверенности» (**10**).

Как и любой другой, персидский язык улучшает когнитивные функции, такие как память, внимание и концентрация. Вообще, изучение второго языка может помочь улучшить многозадачность и способность переключаться между задачами. Это связано с тем, что изучение языка требует от нас постоянного переключения между различными языковыми структурами и правилами. Повышает творческие способности, поскольку каждый язык может помочь нам видеть мир по-другому и находить нестандартные решения задач (см.**11**).

В персидском языке нет падежей, падежные значения выражаются предлогами и послелогами, окончание глагола меняется в зависимости от лица, у глагола нет рода и времен

не так много. В персидском логика изложения мысли во многом схожа с русской, поскольку русский и персидский языки относятся к одной языковой группе индоевропейских языков (см.**27**). «Мелодичность, протяжность, теплые звуки фарси – язык будто специально был создан для поэзии и песен. Омар Хайям, Хафиз, Саади, Руми – все они писали на персидском. Наши переводы их творений жертвуют либо смыслом ради формы, либо наоборот. В переводе нам никогда не услышать музыки их стихов, не понять их истинного величия. Выучив фарси, вы сможете понимать их, ведь язык с тех времен почти не изменился» (**12**).

Обратим внимание на тот факт, что специалисты считают сознание ираноязычных народов исторически принципиально городским: «психологическая, космологическая, этическая детерминация этого сознания была тесно связана с городом более двух тысяч лет (!). Развитие письма, искусство каллиграфии и богатейшее книжное производство в средние века обязаны целиком и полностью горожанам» (**2**, Прим.**3**). Согласно гипотезе Сепира-Уорфа люди членят природу по линиям, проложенным их родным языком, поэтому язык – это «символический ключ к поведению» и свой опыт человек или этнос интерпретирует через призму конкретного языка, что наиболее ярко проявляется во взаимосвязи его языка и мышления. Вместе с тем, существует языковая призма преломления между действительностью и ее восприятием. Обработка синтаксической и семантической информации происходит в основном в областях мозга, расположенных в левом полушарии, а звуки и интонация обрабатываются центрами в правом полушарии либо одновременно в обоих полушариях, а затем вся полученная информация интегрируется в единое целое в левом полушарии. Важный представляется вывод: структурные особенности речевых/языковых областей мозга не являются врожденными и не связаны с этнической принадлежностью. Изучая иностранный язык, человек получает большую пластичность своего мозга. Определенная логика культуры мышления у таких людей может ими сознательно нарушаться в поэтическом творчестве (использование метафор, иносказаний и т.д.), что можно наблюдать в творчестве М. Физули.

Другой язык в голове формирует у человека иное мировоззрение и самоощущение, новый язык дает человеку новую идентичность, новый язык, иностранный не связан с прошлым опытом, с детством человека, человек вкладывает в слово не понятие, которое записано в словаре, а свой опыт, свои переживания, свои наблюдения, свои ассоциации (см.**8**). Картина усложняется, как и ее результат, в случае трилингвизма, которым пользовался Физули. Очевидно, что осуществление столь грандиозной миссии базировалось на уникальных когнитивных процессах и гениальном воображении, порожденных единством и противоречием триптихов картин мира и их осмысления в границах ментальности одной личности. Современные исследования в области многоязычия (мультилингвизма), в частности трилингвизма вскрыли множество любопытных фактов, которые отчасти объясняют специфику творчества художников слова – трилингвистов. Люди, активно владеющие двумя (билингвы) или более языками, как считается, имеют более развитые исполнительные функции, мозг мультилингва обычно более «ловкий», обладает более быстрой и точной реакцией и способен лучше действовать в ситуациях неоднозначности, например, разрешать конфликты или парадоксальные ситуации, порожденные логикой или самой жизнью. Развивается изощренность мозга, он становится более подготовленным к проблемным ситуациям (см.**13**). «Поскольку ход рассуждений человека определяется двумя различными моделями мышления (сознательная - систематическая, аналитическая, с интенсивными когнитивными процессами, и бессознательная - быстрая и нагруженная эмоциями), предполагалось, что второй язык позволяет дистанцироваться от автоматических бессознательных процессов, дать дорогу аналитическому мышлению и снизить уровень необдуманной эмоциональной реакции. Таким образом, говорящие на двух языках имеют более высокий уровень критического мышления и навыков принятия решения» (**13**).

Представляется, что исследование творчества М. Физули с позиций его принципиального и всесторонне разработанного поэтом трилингвизма, применение к нему исследований в различных областях современной психологии – тема слабо, а возможно, и вообще не

разработанная в мировом физуливедении. В этой связи предстоит кропотливая работа по исследованию многочисленных проблем реконструкции уникальной поэтики, результатом которой может стать новая интерпретация специфики личности и уникальности творчества Мухаммеда Физули. На первых порах эта работа будет способствовать выявлению отдельных фрагментов картины мира гениального творца художественного слова, а в дальнейшем, возможно, реконструкции всей мозаики этой картины.

Мы начнем с «простых», напрашивающихся вопросов, которые, тем не менее, позволят более искушенным исследователям М. Физули перейти со временем к содержательным вопрошаниям относительно его личности и творчества. Диктовала ли тема или внутреннее содержание каждого задуманного Физули произведения выбор одного из трех языков? Считал ли поэт в силу специфики своего ментального мира важным для раскрытия темы – соответствие определенного языка ее выражения?

Чисто интуитивно хочется положительно ответить на эти вопросы, но логика исследования требует детального обзора всех известных произведений Физули, их поэтики и философии, которые, безусловно, соотносимы со структурой и логикой трех языков. Как работала схема связи «Хафт Джэм» («Семь кубков») – произведения, написанного на персидском языке, с тем или иным музыкальным инструментом, типом музыки? Примеры связи физики мира (звуки и т.д.) с поэзией, мышлением в образах, в терминах логики или интуиции (Su Kasidesi – Касыда о воде, можно найти другие примеры). Кого еще имел в виду Физули, когда провозглашал: «Пусть приходят все, кто желает; пусть берут, что хотят»? – скорее всего, будущие поколения всех, а не только восточных, народов, что, собственно говоря, и произошло. Необходим поиск в творчестве Физули следов двух великих аврааматических культур, предшествовавших исламу. Можно ли определить по творчеству оценку и отношение Физули к парадигмам Ветхого и Нового Заветов? Нам известно, по крайней мере, что в отношении древнегреческой философской мысли эта оценка проводится в сравнении и предпочтении норм Корана в «Матла ул-Итигат», написанном на арабском языке.

Перу Физули принадлежат «Диваны» на трёх языках – тюркском (азербайджанском), персидском и арабском, поэма «Лейли и Меджнун» написана на тюркском языке, аллегорические поэмы «Опиум и вино», «Спор плодов», «Семь чаш», «Тело и болезнь», «Ринд и Захид», «Друг сердечный», сатирическое послание «Книга жалоб», философско-дидактические трактаты «Восхождение убеждений», «Сад блаженных», «Сорок притч», созданных во всех поэтических формах лирического жанра своего времени: газель, касыде, кыте, мустазад, теркиббенд, терджибенд, мураббе, мухаммас, мусаддас и рубаи (см.**7**).

Приведем любопытное наблюдение о том, что недосягаемость творчества Мухаммеда Физули на азербайджанско-тюркском языке обуславливается тем, что при творении своих газелей, помимо поэтики, автор также руководствовался законами математической логики, что способствовало созданию своего рода бейтов-силлогизмов, или даже математических уравнений (**7**). Полагается, что основные мотивы арабских стихов Физули объединяют образ самого поэта (основной) и образ его возлюбленной (производный, созерцаемый через призму его отношения к ней). Оба эти основных образа бесконечно повторяются почти в любом из персидских и тюркских произведений, то конкретизируясь, приобретая характер, близкий к реальности, то теряя конкретность, приближаясь к основным концепциям суфизма, хуруфизма и бекташизма (**15**). Напомним, что во времена жизни поэта - XVI веке - возникло несколько тюрко-персидских империй: Османская империя в Малой Азии и Юго-Восточной Европе, Сефевидская империя в Персии и Могольская в Индии (**21**), а за два века до этого – письменная азербайджанская литература (**3**), достигшая вершин в творчестве Физули XVI века. Это дало ему основание заявить в поэтической форме:

О благословенные араб, тюрк, перс (Аджам)
(Всевышний) Ты сделал араба прекрасным, ясным говорящим человеком мира,
а перса (аджама), как Иисуса, прекрасным, красноречивым говорящим словом.
Я не упускаю из виду и тюркский язык (см.**28**).

То есть Физули прекрасно осознавал свою историческую роль в совершенствовании тюркских языков. И смог объяснить в поэтической форме величие своего литературно-художественного подвига: «Примеры поэзии, написанной на персидском языке, многочисленны, поэтому сложно создать тонкую поэзию на турецком языке. Потому что это требует большего поэтического таланта. Именно по этой причине многие, взявшие в руки карандаш, не могли принять соответствия состава тюркского диалекта поэту и говорили на этом языке несвязные и запутанные слова. Если у меня есть соответствие, я сделаю этот вызов легким и создам красивые и тонкие примеры на этом языке. Точно так же, как листья роз покрывают шипы, когда приходит новая весна» (см. **28**).

О специфике тюркских языков и выстроенных на их основе культурах написано немало исследований, среди которых, конечно же, следует выделить работу Н. С. Трубецкого «О туранском элементе в русской культуре» (**20**). Глубокий знаток тюркской культуры и языка, Трубецкой писал: «При сравнении отдельных тюркских языков между собой легко выявляется один общий тип языка, яснее всего выступающий у алтайцев. Тип этот характеризуется своей необычайной стройностью. Звуковой состав слов нормируется рядом законов, которые в чисто тюркских, незаимствованных словах не терпят исключений...

Подводя итог всему сказанному о тюркском языковом типе, приходим к заключению, что тип этот характеризуется схематической закономерностью, последовательным проведением небольшого числа простых и ясных основных принципов, спаивающих речь в одно целое. Сравнительная бедность и рудиментарность самого речевого материала, с одной стороны, и подчинение всей речи как в звуковом, так и в формальном отношении схематической закономерности - с другой, - вот главные особенности тюркского языкового типа» (**20**, прим.**4**). В отношении поэзии важны следующие характеристики (см. прим.**5**).

Между тем любопытно и то, что писал русский мыслитель о психологии тюрков: «Типичный тюрк не любит вдаваться в тонкости и в запутанные детали. Он предпочитает оперировать с основными, ясно воспринимаемыми образами и эти образы группировать в ясные и простые схемы. …те схемы, на которых, как мы видели, строится тюркское духовное творчество, отнюдь не являются продуктом философской абстракции и даже вовсе не носят характера чего-то нарочито обдуманного. Наоборот, они подсознательны и существуют в психике как неосознанная причина той психической инерции, благодаря которой все элементы психического материала сами собой укладываются именно в таком, а не в ином порядке: это возможно благодаря особенной элементарности и простоте этих схем. …Тюркская фантазия не бедна и не робка, в ней есть смелый размах, но размах этот рудиментарен: сила воображения направлена не на детальную разработку, не на нагромождение разнообразных подробностей, а, так сказать, на развитие в ширину и длину; картина, рисуемая этим воображением, не пестрит разнообразием красок и переходных тонов, а написана в основных тонах, широкими, порой даже колоссально широкими мазками. Это стремление к разрастанию вширь, глубоко характерное для тюркского творчества, внутренне обусловлено теми же основными чертами тюркской психики. Мы видели, …что длинные поэмы построены на тех же правилах, как и короткие двустишия. Благодаря элементарности материала и отчетливой простоте схем построение может легко растягиваться до произвольно больших размеров. И в этом растяжении воображение тюрка находит удовлетворение» (**20**). Своеобразен и жизненный уклад, и миросозерцание тюрков (см. Прим. **6**).

Грамматическая система любого языка - это наиболее устоявшаяся и медленно поддающаяся изменению часть языкового строя. Ее формирование осуществляется в течение многих веков и даже тысячелетий, и поэтому в ней не могут не отражаться особенности национального менталитета и мышления, обусловленные социо-политическим климатом и культурно-этическими ценностями, характерными для той или иной нации. И поэтому полагаем, что по ней можно сверять определенные экстралингвистические события (**9**).

1. В тюркских языках существует постоянная потребность соотносить любое имя или предмет с лицом. «В основе этой категории лежит идея обладания одного объекта другим. В

менталитете тюркского человека изначально заложено стремление подчеркнуть принадлежность и одушевленного объекта, и неодушевленного предмета определенному лицу. Без конкретизации такой принадлежности предметы как бы не существуют» (**9**).

2. Для грамматической системы тюркских языков особо значимой является категория каузативности, иначе называемая категорией понудительности. «Семантика этой категории состоит в том, что с помощью специальных грамматических аффиксов выражается значение принуждения осуществить то или иное действие. «Эта категория представляет специфику грамматического строя тюркских языков. Нам представляется, что и здесь напрашивается экстралингвистическая мотивация, связанная, с одной стороны, с политической системой, существовавшей у многих тюркских народов, живших несколько тысячелетий в условиях военных государственных образований, с жесткой системой принуждения, и с другой стороны, многовековая традиция возрастной иерархии, связанная с почитанием старших, выражающимся в беспрекословном им подчинении» (**9**).

3. «Такие модальные параметры действия, как достоверность/недостоверность действия, кажимость/некажимость действия, очевидность/неочевидность, возможность/ невозможность ее осуществления, настроенность/ненастроенность на выполнение действия, осознанная необходимость, обязанность выполнить то или иное действие, постоянно сопровождают глагольное действие и выражаются с помощью грамматических аффиксов. Для носителя тюркских языков в этом проявляется особая психология. Даже если тюркский человек уверен в том, что то или иное событие наступит, он не будет это утверждать безоговорочно… В менталитете тюркского человека заложена осторожность в изложении, стремление не брать ответственность за передаваемую информацию, при этом предпочтительнее сослаться на кого-нибудь» (**9**).

4. Лексика кыргызского (а значит и любого тюркского) языка чрезвычайно богата так называемыми "изобразительными словами". Среди них выявляется огромный пласт глаголов, выражающих поведенческую палитру человеческих отношений: манеру говорить, манеру держаться, манеру есть, манеру ходить, сидеть, лежать, смеяться. Особую группу образуют слова, характеризующие внешность человека… Особенно незаменимыми они являются в художественном стиле при составлении психологического и внешнего портрета героев (**9**).

«Исходя из антиномии тела и духа («раб тела и султан духа»), тюркские мистики («девир», «деврие») развивали учение о воплощении души. Поэты-дервиши ордена Бекташи различали три состояния: «гельдим, бюрюндюм, гёрюндюм» (пришел, перевоплотился, предстал, то есть воплотился). Четвертое состояние - это «донюш» (эволюция видов) или инкарнация (трансмиграция, метемпсихоз), то есть воплощение души то в облике растения, то в облике животного, то в облике человека. Низами пишет о «море души» (мотив из недр египетской и вавилонской жреческой мифологии), в котором нет земли, а есть только сера, серебро и алмазы. Именно в душе происходит медитация, самогипноз (**22**, с.**31**). Душа и для Физули главная категория творчества. Г. Гачев «вводит и более глобальные категории – «Космо-Психо-Логос», объединяя понятия, ранее витавшие разрозненно, в сложное единство, в «рабочую» категорию, которой неизбежно будут пользоваться идущие вслед за ним» (**22**, с.**33**) для понимания творчества тех, кто был до них – добавим мы.

Для исследования ментальности тюрков важными являются два произведения: «Кутадгу Билиг» («Благодатное знание», 1069 г.) Юсуфа Баласагуни, остающееся по сей день живой этической системой на языке поэзии; и второе – «первый словарь тюрков – словарь богpаханского языка, составленный Махмудом Кашгари (1072 г.), вышедший в Багдаде с посвящением халифу Кара-Богра-Хакану, под покровительством и при дворе которого был создан. Он был написан для арабов, изучающих тюркский язык» (**22**, с.**40**).

Трудно представить, что Физули не был знаком с этими произведениями, или не был увлечен четырьмя персонажами «Благодатного Знания», олицетворяющими четыре субстанции: «Айтолды - счастье, Одгурмыш - отрешенность, Кюнтогды - справедливость и Одюлмюш - разум… «Эти четыре субстанции в поэме резонерствуют, полемизируют, терпят поражение, сомневаются и побеждают. Двое из четырех персонажей устраняются, как менее

существенные, и остаются двое последних, олицетворяющих Справедливость и Разум» (**22**, с.**41**, Прим.**7**). Мог ли Физули (и другие тюркские поэты) использовать следующую особенность метафизики своих народов: «Метафизические пословицы - это пословицы, конечная цель которых состоит не в констатации истины вслед за практикой, а в утверждении ее самой по себе, несмотря на практику и даже вопреки ей. Такие пословицы отражают следующую, более высокую ступень рефлексии, где вступает в силу свойственное «чистой» философии «мерцание» смысла, гармоническая противоречивость и двойственность, свойственная истине, когда она рассматривается как процесс, а не как цель» (**22**, с.**60**, прим. **8**). Интересно, что «ислам ассоциируется не только с постом, самоотречением, но и с радостью («зевкли»), наслаждением («кейфли»), легкостью («колай»), покоем («рахат»). «Гузель» («прекрасный, красивый»), кажется, - самое употребительное и универсальное понятие. Это слово - как заклинание, как необходимый фон образа жизни…» (**21**, с.**180**).

В заключение представленной статьи рассмотрим особенности арабской, персидской и тюркской словесности и поэзии.

Основу и облик средневековой литературы исламского мира составили арабская доисламская словесность и нормы языка Корана. Уже в VIII в. в арабский «вливаются элементы индоиранских и греко-эллинистических традиций: назидательные басни, притчи, этико-философские сочинения. Особенно заметное влияние на арабскую средневековую прозу оказала древнеперсидская словесность и ее эстетические принципы, корнями уходящие в древнеиндийскую культуру» (**19**, с.**14**).

В IX–XI вв. «персидская поэзия отличалась простотой выразительных средств (метафора, гипербола) и некоторым пренебрежением к словесной игре. Аллегоричность, иносказательность и общее усложнение лексики и поэтической формы характерно для персидской поэзии более позднего, так называемого «иракского» стиля (XIII–XV вв.)» (**19**, с.**9**). Уже с XI века после массового принятия тюркскими народами ислама в тюркскую поэзию стали проникать арабо-персидские формы стихосложения. «Как и в персидской поэзии того периода, особое развитие у тюркоязычных поэтов получила форма маснави, в которой вначале создавались в основном поэмы философско-дидактического, а несколько позднее, с XII в., и религиозно-мистического (суфийского) содержания. Наивысшего развития форма маснави достигла в поэмах лиро-эпического и приключенческого содержания (дастанах) в XIV–XV вв. Именно тогда выдающимися поэтами Средней Азии, такими как Лутфи и Алишер Навои, были созданы классические образцы этого жанра, ставшие предметом подражания во всем обширном ареале распространения тюркских мусульманских литератур, от Восточного Туркестана до Юго-Восточной Европы» (**19**, с.**10**).

«Словарь тюркских слов» (1072 г.) Махмуда Кашгарского и поэма «Благодатное знание» (1069/1070 г.) Йусуфа Баласагунского – центральные произведения начала тюркской словесности. Ее развитие в крупном плане следует связать с творчеством Алишера Навои (1441–1501) и Мухаммеда Физули. «Алишер Навои всю жизнь боролся за права чагатайского литературного языка (тюрки) в поэзии и прозе, и отражением этой борьбы явился его трактат «Спор двух языков» (см.**18а**)». Мухаммед Физули завершил начинание великого предшественника, став родоначальником тюркских литературных языков.

Использованная литература и примечания:

1.Абдуллах. Особенности арабского языка в передаче смысла вещей, 25 Февраль 2010 - http://www.ar-ru.ru/nashr/2012-12-02-08-34-01/103-peredacha-smysla-arabskogo

2. Абдулло Сафар. Персидский язык, культура и наследие. Что мы делаем не так? -7 июля, 2019 -https://www.caa-network.org/archives/17506

3.Азербайджанская литература - https://ru.wikipedia.org/wiki/Азербайджанская_литература

4.Акинина О.Г. Арабский язык как отражение сознания, культуры и духовной жизни его носителей в современном обществе - https://otherreferats.allbest.ru/languages/00926570_0.html

5.Арабский язык - https://wikipedia. org/wiki/Арабский язык

6.Арабский язык и мозговая активность, 25 июля 2019 - https://proflingva.ru/blog-/2019/07/25/arabskij-yazyk-i-mozgovaya-aktivnost

7.Багиров Абузар. Певец священной любви -

8.В ладу с собой -https://www.georgiatimes.info/analysis/101469.html

9.Дербишева З.К. Национальный менталитет и его отражение в языке, 04/18/2007 - http://www.lugovsa.net/p/59

10.Изучение иностранного языка и аналитическое мышление (перевод исследования) - https://ru-psiholog.livejournal.com/7734286.html

11.Как изучение персидского языка влияет на мозг?- 18.09.2023 - https://www.lingo-play.com/ru/persian-articles/how-does-learning-persian-affect-the-brain/#:~:text

12.Лауфер Бэлла. – Иранский дневник - https://lhlib.ru/10-prichin-izuchat-persidskij-yazyk

13.Многоязычие - https://ru.wikipedia.org/wiki/Многоязычие

14.Мурадов А. Н. Азербайджанский язык – один из древних тюркских языков - https://infourok.ru/statya-na-temu-azerbaydzhanskiy-yazik-odin-iz-drevnih-tyurkskih-yazikov-3615490.html

15.Обсуждение Физули - https://ru.wikipedia.org/wikiОбсуждение%3AФизули

16.Особенности арабского языка -https://yasko.livejournal.com/444322.html

17.Почему у говорящих по-арабски мозг развит лучше, чем у говорящих по-немецки,12 апреля 2023 -https://dzen.ru/a/ZDbw8gVoDBX7VGcE. – «Каждый дополнительный язык еще примерно на год сдвигает условную границу, расширяя ожидаемый общий ресурс человека» - *Величковский Б.М.* Конвергенция сознания и технологический прогресс // В мире науки. 2012, № 1, С. 6–7.

18.Психологические особенности различных этносов. Тюрки -https://avrom.livejournal.com/351770.html -

19. Суворов М. Н. Средневековая литература мусульманского мира: учебно-методическое пособие / М. Н. Суворов, З. А. Джандосова, А. И. Пылев; С.-Петерб. гос. ун-т. – Санкт-Петербург: Президентская библиотека, 2015. – 151 с.

20.Трубецкой Н.С. О туранском элементе в русской культуре. Евразийский временник. Берлин, 1925 - https://eo.iea.ras.ru/wp-content/uploads/1992/01/eoarchive_1992_1_092_trubetskoi.pdf.

21.Тюрко-персидская культура - https://ru.wikipedia.org/wiki/Тюрко-персидская_культура

22.Урусбиева Фатима. Метафизика колеса. Вопросы тюркского культурогенеза. Сергиев Посад. «Весь Сергиев Посад»,2003, 207 с.

23.Филологические науки. Вопросы теории и практики Philology. Theory & Practice

2021. Том 14. Выпуск 5. С. 1384-1389 | 2021. Volume 14. Issue 5. P. 1384-1389 - https://cyberleninka.ru/article/n/rol-muhammeda-fizuli-v-razvitii-kanonicheskogo-zhanra-gazeli-v-azerbaydzhanskoy-literature

24.Фефилов А.И. Языкознание для студентов. - https://staff.ulsu.ru/fefilovai/azikoznanie.htm

25.Эль Сабрути Р. Р. Экспрессивный потенциал арабской речи. Текст научной статьи по специальности «Языкознание и литературоведение», 4 декабря 2018 г. -https://cyberleninka.ru/article/n/ekspressivnyy-potentsial-arabskoy-rechi

26.Язык, на котором разговаривает человек, меняет его мировоззрение. DEVELOPER. НАРОД. 14.07.2010, - https://gorod-812.ru/yazyik-na-kotorom-razgovarivaet-chelovek-menyaet-ego-mirovozzrenie

27.https://pikabu.ru/story/uroki_farsi_10888455

28. Məhəmməd Füzulidə türk anlayışı - 12 Oktyabr 2021 - https://www.dominant.az/mehemmed-fuzulide-turk-anlayisi

Примечание **1**: «Чтение текстов на арабском языке вовлекает в работу оба полушария мозга и стимулирует мозговую активность, что способствует развитию интеллекта. Левое

полушарие отвечает за языковые способности, контролирует речь, способность к письму и чтению, отвечает за логику и анализ. Правое полушарие позволяет мечтать и фантазировать, оно специализируется на информации, которая выражается в символах и образах. Арабская письменность настолько необычна, что заставляет мозг подключать и фантазию, и логическое мышление» (см.**6**).

Прим.**2**. Лексико-семантическая классификация экспрессивных единиц уникальна для каждого поэта и писателя, а потому должна изучаться в контексте поэтики ее создателя. Экспрессивность расширяет номинативные возможности словаря без увеличения числа слов, обладает национально-специфической чертой, демонстрирует национальную особенность менталитета. Внутренние законы языка организуют его функционирование, а общественно-исторический опыт носителей языка создает специфическую окраску мира.

Ритмическая и мелодическая организация поэзии не может жить без инверсии. В поэзии смысл передается структурой, которая требует употребления определенной рифмы и определенного стихотворного размера, поэтому его переводить весьма сложно.

Следует отметить, что экспрессивность высказываний, обеспечивающих и поддерживающих внимание и интерес реципиента, зависит от его мышления, социального уровня, образования, хорошего знания языка.

Прим.**3**: Шариф Шукуров демонстрирует, что происходит при смене алфавита, переориентации исторического сознания, любой радикальной смене основ мировоззрения: «Результатом этой насильственной переориентации исторического сознания таджиков явилось исчезновение буквально всех ремесел, качественной поэзии, постепенное исчезновение классической музыки. Не стало письменности, соответственно исчезло и искусство каллиграфии. Был нанесен жестокий удар по основам исторической памяти, переориентирован глубинный исторический детерминатив сознания. В сознании таджиков исчезло преклонение, любование письмом и книгой (достаточно взглянуть на качество издаваемых в республике книг и журналов), книга стала обиходом быта, но не важнейшим атрибутом бытия таджика. Сейчас наступило время, когда в глазах таджика-горожанина кириллица предстала письмом чуждым и мешающим его интеллектуальному росту. И от этого чувства нельзя отмахнуться, налепив ему националистический ярлык, это желание естественно, объяснимо и свидетельствует о пробуждении исторического сознания, о стремлении возвратить ценности прошлого, с тем чтобы более уверенно взглянуть в свое историческое будущее». Много лет назад устод Шариф Шукуров говорил: «Именно в письменности сложным, но самым непосредственным образом отражается специфика исторической и национальной памяти» (см.**2**).

Прим.**4**: Особенно важны замечания, сказанные Трубецким по поводу тюркской поэзии: «Относительно устной поэзии тюркских народов, приходится сказать то же, что выше мы сказали о музыке: если откинуть те формы поэзии мусульманских тюрков, которые явно навеяны арабскими и персидскими образцами, то в поэзии разных тюркских народов намечаются черты одного общего типа.

Так как в большинстве тюркских языков различия между долгими и краткими гласными не существует, а ударение, фиксированное на последнем слоге слова, не сознается говорящим как смыслообразующий ("фонологический") фактор языка, то тюркское стихотворение построено на числе слогов, т.е. является "силлабическим", точнее говоря, стихосложение это основано на правильном повторении "словоразделов" (границы между двумя соседними словами) через промежутки, заполненные определенным числом слогов. Звуковое однообразие начала и конца тюркских слов, вызванное последовательно проведенными и регулирующими всю тюркскую речь звуковыми законами, значительно облегчает пользование качественным ритмом, т.е. присоединение к основному силлабическому принципу стихосложения еще и второго, подсобного принципа в виде повторения в начале или в конце каждого метрического сегмента звуков одинакового качества. И действительно, в поэзии большинства тюркских народов существуют либо аллитерации, либо рифмы. При этом, сообразно со свойствами тюркских языков, подчиняющих гласные слова законам

гармонии, гласные при аллитерации и при рифме играют незначительную роль: бириндджи (первый) может рифмовать с онунджу (десятый). Наряду с ритмом внешним, ритмом звуков, существует и ритм внутренний, ритм значений. Тюркская поэзия имеет решительную наклонность к параллелизму. Поэтические произведения некоторых тюркских племен всецело построены на принципе параллелизма. Все стихи группируются парами, причем второй стих в каждой паре повторяет содержание первого другими словами; в тех редких случаях, когда первый и второй стих не тождественны по содержанию, они все-таки построены по одинаковой синтаксической схеме, так что остается по крайней мере формальный, синтаксический параллелизм. Дело в принципе, конечно, не меняется, когда стихи группируются не по два, а по четыре и когда параллелизм существует не между двумя соседними стихами, а между первой и второй половинами одного четверостишия.

…В этом творчестве мы видим опять те же психологические черты, которые уже отметили в языке и в музыке: сравнительную бедность средств при замечательно последовательной закономерности и схематичной ясности построения» (см. **20**).

Прим.**5**: «Относительно устной поэзии тюркских народов приходится сказать то же, что выше мы сказали о музыке: если откинуть те формы поэзии мусульманских тюрков, которые явно навеяны арабскими и персидскими образцами, то в поэзии разных тюркских народов намечаются черты одного общего типа» (см.**20**)

… «мы получим достаточное представление о характере тюркского поэтического творчества. В этом творчестве мы видим опять те же психологические черты, которые уже отметили в языке и в музыке: сравнительную бедность средств при замечательно последовательной закономерности и схематичной ясности построения».

Прим.**6**: Тюрк любит симметрию, ясность и устойчивое равновесие; но любит, чтобы все это было уже дано, а не задано, чтобы все это определяло по инерции его мысли, поступки и образ жизни: разыскивать и создавать те исходные и основные схемы, на которых должны строиться его жизнь и миросозерцание, для тюрка всегда мучительно, ибо это разыскивание всегда связано с острым чувством отсутствия устойчивости и ясности. Потому-то тюрки всегда так охотно брали готовые чужие схемы, принимали иноземные верования. Но, конечно, не всякое чужое миросозерцание приемлемо для тюрка. В этом миросозерцании непременно должна быть ясность, простота, а главное, оно должно быть удобной схемой, в которую можно вложить все, весь мир во всей его конкретности. Раз уверовав в определенное миросозерцание, превратив его в подсознательный закон, определяющий все его поведение, в универсальную схему и достигнув таким образом состояния устойчивого равновесия на ясном основании, тюрк на этом успокаивается и крепко держится за свое верование. Смотря на миросозерцание именно как на незыблемое основание душевного и бытового равновесия, тюрк в самом миросозерцании проявляет косность и упрямый консерватизм. Вера, попавшая в тюркскую среду, неминуемо застывает и кристаллизуется, ибо она там призвана играть роль незыблемого центра тяжести - главного условия устойчивого равновесия. На этой особенности тюркской психологии основано странное явление: притяжение между психикой тюркской и семитской. Трудно найти две более различные, прямо противоположные друг другу психики. Можно показать, опять-таки на основании конкретных этнографических данных, языка, музыки, поэзии, орнамента, что психология семита разительно противоположна психологии тюрка. И тем не менее не случайно, что большинство тюрков - магометане и что тюрки-хазары были единственным в истории несемитским народом, сделавшим своей государственной религией иудаизм. Семит, выискивающий противоречия, находящий особое удовольствие в обнаружении противоречий и в казуистическом их преодолении, любящий ворошиться в сложно переплетенных и запутанных тонкостях, и тюрк, более всего ненавидящий тревожное чувство внутреннего противоречия и беспомощный в его преодолении, - это две натуры, не только не сходные, но и прямо друг другу противоположные. Но в этой противоположности и причина притяжения: семит делает за тюрка ту работу, на которую сам тюрк не способен, - преодолевает противоречия и подносит тюрку решение (пусть казуистическое), свободное от противоречий. И немудрено поэтому, что, ища необходимой базы для устойчивого

равновесия, тюрк постоянно выбирает такой базой плод творчества семитского духа. Но, заимствуя этот плод чуждого духа, тюрк сразу упрощает его, воспринимает его статически, в готовом виде, и, превратив его в одно лишь незыблемое основание своей душевной и внешней жизни, раз и навсегда мумифицирует его, не принимая никакого участия в его внутреннем развитии. Так, тюрки не дали исламу ни одного сколько-нибудь крупного богослова, юриста или мыслителя: они приняли ислам как завершенное данное (см.**20**).

Прим.**7**: Ф. Урусбиева пишет: «Счастье у тюрка - волевая категория, лишенная фатализма. В этом состоит отличие тюркского мировосприятия от мировосприятия буддизма, отрицающего божественную единую волю и утверждающего приход к «нирване» путем созерцания как акт индивидуальный, и христианства, призывающего отречься от себя во имя Бога. В тюркской же системе ценностей уместнее звучат такие императивы: «Расчетливым надо быть, твердым и властным... Всем верь, но надежно себя стереги». Тюркская этика утверждает: «Ведь жизнь твоя - дар, и нет дара ценней».

У тюрков легко сочетаются такие несоединимые, полярно разведенные в (условно говоря) европейской морали понятия, как «высокое» и «низкое».

Такая максима, как «умереть без страха, когда того потребуют обстоятельства», не противоречит для тюрка привязанности к жизни, пониманию ее огромной ценности на уровне инстинкта. Терпение сочетается с чувством собственного достоинства, распространяемым и наличность, и на род, племя.

Расчетливость сочетается с добротой... «Китайское недоверие» древних «Яс» и «Уложений» не служит помехой самоотвержению во имя долга – перед собой, перед «другим» («биреу») или перед народом. В тюркской этике нет и «готически» контрастного, абсолютизированного подхода ни к жизни и смерти, ни к долгожительству. Нравственная ось, находясь у центра «колеса», не допускает сильных отклонений и крайностей» (**22**, с.**43**).

Прим.**8**: «Мир для одного слишком просторен, а для двоих тесен», - в этой карачаево-балкарской пословице огромное расстояние (и временное, и смысловое) между книжной философией и народной мудростью покрывается «одной строкой». Смелость образа, заключенного в ней, стягивает смысл одновременно чувственно и рационально. Она вмещает в себя целый комплекс чисто метафизических проблем и одновременно причастна к коренной проблеме бытия, включая в себя многие ее категории. Здесь и категория «ты» и «Я», и категория «тесноты» мира и его «просторности», то есть свободы, и категории гармонии и дисгармонии человека с миром, и сам мир (дуния) как материя и как «великая иллюзия» (**22**, с. **60**).

MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞININ TRİLİNQVİZMİ

Əli Abasov
Svetlana Adıgözəlova

Xülasə. Məhəmməd Füzuli orta əsr müsəlman mədəniyyəti xadimlərinin nadir qrupuna aiddir. Onlar İslam sivilizasiyasının üç əsas dilində (ərəb, fars və türk) nəinki danışırdılar, həm də fəlsəfi, mistik, nəsr və poetik yaradıcılıq nümunələri yaradırdılar. Bu əsərdə Füzuli bəzən dilin köhnə və yeni kanonlarını dağıdan dil inqilabının həddinə çatmışdır. Türk dili sahəsindəki bu inqilabi yenilik yalnız XVI əsrin böyük şairi və mütəfəkkirinin yaradıcılığının bütün tədqiqatçıları tərəfindən tanınmır, həm də bu qrupun dillərinin formalaşmasında və hər bir türk xalqının tarixi dinamikasının spesifikliyi ilə inkişaf etdirilən konkret milli mentalitetə əsaslanan ədəbi dillərin müstəqil inkişafında dönüş nöqtəsi kimi şərh olunur. Məqalə səhnələşdirilmiş, problemli xarakter daşıyır, M. Füzulinin trilinqvizm ("üçdillilik") əsasında yaradılmış yaradıcılığı üzrə müasir və gələcək mütəxəssislər tərəfindən təhlil edilməli olan bir sıra fərziyyələr irəli sürür.

Açar sözlər: M.Füzuli, yaradıcılıq, mistisizm, din, fəlsəfə, dil, şüur, intuisiya, təfəkkür, trilinqvizm.

TRILINGUALISM OF THE CREATIVITY OF MUHAMMAD FUZULI

Ali Abasov
Svetlana Adigezalova

Abstract. Muhammad Fuzuli belonged to a rare group of figures of medieval Muslim culture who not only spoke, but also created examples of philosophical, mystical, prose and poetic creativity in the three main languages of Islamic civilization (Arabic, Persian and Turkic). In this work, Fuzuli sometimes reached the limits of the linguistic revolution, which destroyed the old and erected new canons of language. This revolutionary innovation in the field of the Turkic language is not only recognized by all researchers of the work of the great poet and thinker of the XVI century, but also interpreted as a turning point in the formation of the languages of this group and their independent development to the state of literary languages based on a specific national mentality developed by the specifics of the historical dynamics of each Turkic people. The article is staged, problematic in nature, it puts forward a number of hypotheses that will have to be analyzed by modern and future specialists in the work of M. Fuzuli, created on the basis of trilingualism.

Keywords: M. Fizuli, creativity, mysticism, religion, philosophy, language, consciousness, intuition, thinking, trilingualism.

Rəyçi: f.e.d., prof. Ə.Abbasov

UOT 1(09)
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).008

İMMANUEL KANT VƏ POSTMODERNİZM
(Məqalə alman filosofu İ.Kantın 300 illiyinə həsr olunur)

Adil Əsədov
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
adil_asadov@mail.ru
https://orcid.orq/0000-0002-3581-0148
Nailə Əsədova
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
adil_asadov@mail.ru
https://orcid.orq/0000-0002-0572-2454

Xülasə. Kant fəlsəfəsi ilə postmodern paradiqma arasındakı əlaqəni araşdıran müəlliflər belə qənaətə gəlirlər ki, Kantın “*Xalis zəkanın tənqidi*” əsərində diqqət mərkəzində saxlanılan “*özündə şey*” anlayışı Bodriyarın “*Simulyakrlar və simulyasıya*” əsərində geniş təhlilə məruz qoyulan “*simulyakr*” anlayışı və Fukonun “*Sözlər və əşyalar”* əsərində rastlaşdığımız “*söz*” anlayışı ilə eyni qəbildəndir. Kantın “*özündə şey*”, Bodriyarın “*simulyakr*” və Fukonun “*söz*” anlayışları kimi, Lakanın “*təxəyyüldə canlandırılan*”, Bartın “*yazı*”, Derridanın “*dekonstruktivlik*”, Delöz və Qvattarinin “*rizoma*”, Cenksin “*memarlığın dili*”, Liotarın “*metanarrativ*”, Rortinin “*ironiya*”, Ekonun “*mətn*” anlayışları da əşya ilə «mental struktur» (Levi-Stross) arasında əlaqələndirici həlqə kimi çıxış edirlər.

Açar sözlər: özündə şey, simulyakr, dekonstruksiya, rizoma, metanarrativ, mətn

Kant fəlsəfəsi və postmodernizm arasında münasibətlər hazırkı məqalədə iki baxış bucağı altında təhlil olunacaqdır. Birinci halda diqqət mərkəzində Kant fəlsəfəsinin araşdırılması dayanacaq və postmodernizm bu araşdırma zəminində mənalandırılacaqdır. İkinci halda isə diqqət mərkəzində məhz postmodernizm olacaqdır. Odur ki, məqalə iki hissədən ibarət tərtib olunmuşdur[1].

İmmanuel Kant və postmodernizm: ön planda - Kant

Karl Marks bir zaman yazırdı ki, Kant fəlsəfəsi alman burjuaziyasının qorxaqlığını ifadə edir.

Nədə idi bu qorxaqlıq? Digər ölkələrin burjuaziyaları hansı cəsarətlərə malik idilər ki, bunlar alman burjuaziyasında yox idi?

Cavab belədir: İnsan zəkasının qüdrətinə inam.

Burjuaziya tarixin aparıcı qüvvəsinə çevrildiyi məqamdan başlayaraq cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi olaraq məhz insan zəkası tanınmışdı. İnsan zəkasına və elmin gücünə inam ön plana keçmiş və bu əsasda da maarifçilik hərəkatı formalaşmışdı.

İngilis filosoflarından Frensis Bekonun “*Yeni Orqanon*”, Con Lokkun “*İnsan zəkası haqqında tədqiqat*”, Corc Berklinin “*İnsan idrakının prinsipləri haqqında traktat*”, David Hyumun “*İnsan idrakının tədqiqi*”, fransız filosoflarından Rene Dekartın “*Metod haqqında düşüncə*”, Helvetsinin “*Ağıl haqqında*”, Holbaxın “*Sağlam fikir*”, formal olaraq alman filosofu hesab edilsə də, tam hüquqla həm də fransız filosofu adlandırıla bilən Leybnitsin “*İnsan zəkası haqqında yeni tədqiqat*” əsərləri faktiki olaraq insan zəkasının qüdrətinə inam üzərində qurulmuşdu.

Lakin Kantın zamanında alman burjuaziyası digər ölkələrin burjuaziyalarından fərqli olaraq insan zəkasının və elmin qüdrətinə bir o qədər də inanmırdı.

---

[1] Birinci hissə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Adil Əsədov tərəfindən, ikinci hissə isə fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Nailə Əsədova tərəfindən tərəfindən yazılmışdır.

Kantın yaşadığı və yaratdığı dövr XVIII əsr idi. Öncə fransızlar, bunun ardınca da amerkanlar bu əsri “zəka əsri” adlandırdılar. Amma almanlar insan zəkasının qüdrətinə bir o qədər də inanmadıqlarından, həm zəkanın, həm də onun üzərində təşəkkül tapan elmin qüdrətinə şübhə ilə baxırdılar.

Eləcə də Kant bu şübhə mövqeyində dayandı; zəkanın qüdrətini vəsf etmək yolunu deyil, bu qüdrəti tənqid etmək yolunu tutdu. Əsas əsərini elə belə də adlandırdı: *Xalis zəkanın tənqidi*.

Bu əsərin başlıca məzmunu ondan ibarətdir ki, dünya bizim zəkamızın göstərdiyi kimi deyil, başqa cürdür. *Başqa cür, yəni nə cür?* sualına Kantın cavabı isə təxminən belə idi: *Konkret olaraq bilmirəm nə cür. Onun əslində necə olduğunu dərk etmək bizim zəkamızın bacardığı bir iş deyil, Onun dərki bizim idraki imkanlarımızın xaricindədir, yəni ki, transsendentdir*. Və həmin o dərk oluna bilməyən nəsnəni Kant *özündə şey* adlandırdı. *Özündə şey* Kant fəlsəfəsində həm də *noumen* adı ilə tanınır. Noumen bizim idraki qabiliyyətlərimizə təsir göstərir və bunun da nəticəsində bizdə müxtəlif biliklər formalaşır. Lakin həmin biliklərin təbiəti heç də noumenin özünün təbiəti ilə deyil, bizim idraki qabiliyyətlərimizin təbiəti ilə müəyyənləşir. Deməli ki, bizim biliklərimiz mahiyyəti əks etdirmir, mahiyyətin bizim idraki qabiliyyətlərimizdə təzahür formalarını əks etdirir, deməli ki, noumeni deyil, fenomenləri təqdim edir.

İnsanın idraki qabiliyyətləri Kantın nöqteyi-nəzərtindən üçdür: hissiyyat, dərrakə və zəka. Buna uyğun olaraq *Xalis zəkanın tənqidi* traktatı da əslində üç əsas hissədən ibarət tərtib olunmuşdu ki, həmin hissələr də zatən əsərin mahiyyətini təşkil edirlər və belə adlandırılmışlar:

1. Transsendental estetika;
2. Transsendental analitika;
3. Transsendental dialektika.

*Transsendental estetika*da insanın hissi idrakının xüsusiyyətləri araşdırılır. Transsendental analitikada Kantın dərrakə adlandırdığı idraki qabiliyyətlər, *transsendental dialektika* isə Kantın zəka adlandırdığı idraki qabiliyyətlər təhlil olunur.

Transsendental analitikanı və transsendental dialektikanı Kant *transsendental məntiq* adı altında birləşdirir.

Kant fəlsəfəsi nöqteyi-nəzərindən insan transsendental estetikanın tədqiqat predmeti olan hissi idrak vasitəsilə zatən iki obyekti araşdırır: məkanı və zamanı. Məkan dedikdə Kant ilk növbədə ayrı-ayrı şeyləri və onları bir-birindən ayıran boşluqları, zaman anlayışı altında isə həmin şeylərin və boşluqların dəyişikliklərini nəzərdə tutur.

Kant qarşıya təxminən belə bir sual qoyur: hiss etdiyimiz bu şeylər, onları bir-birində ayıran boşluqlar, həmin şeylərin və boşluqların müxtəlif dəyişikliklərə məruzqalma məqamları, doğrudanmı, mövcuddur, yoxsa bu, bizlərə belə görünür? Məsələn, biz yuxuda bəzi şeylər və bəzi hadisələr görürük, ayılandan sonra isə başa düşürük ki, bütün bu gördüklərimiz möcvud olmayan şeylər imiş, baş verməmiş hadisələr imiş. Bəlkə, bizim ayıq vaxtlarda gördüklərimiz də bir illüziyadır? Bəlkə, biz hansısa bir yuxudayıq? Bəlkə, bir zaman yuxudan ayılanda görəcəyik ki, bütün bu gördükləmiz, hiss etdiklərimiz, sadəcə bir yuxu imiş, bir illüziya imiş?!

Transsendental analitika dərrakə xarakterli idraki qabiliyyətləri təhlil edir. Kantın nöqteyi-nəzərindən dərrakə xarakterli idraki qabiliyyətlər vasitəsilə insan nəzəri təbiətşünaslıq sahəsinə aid bilikləri yaradır. Bu biliklər determinizm prinsipi, yəni ki, səbəb və nəticə arasındakı münasibətlərin birmənalılaşdırılması üzərində formalaşır. Lakin Kant belə hesab edir ki, səbəb və nəticə arasındakı birmənalı münasibətlər əslində reallığın özündə yoxdur. Sadəcə, bizim dərrakə adlandırdığımız idraki qabiliyyətlərimiz dünyanı bu cür göstərir.

Əsərin *transsendental dialektika* adlı hissəsində isə zəka xarakterli idraki qabiliyyətlər təhlilə məruz qoyulur. Bu qabiliyyətlər dünyagörüş yaradıcılığına istiqamətlidir. Onun əsas yaradıcılıq məhsulları isə fəlsəfə və dindir. Kantın nöqteyi-nəzərindən, həmçinin fəlsəfə və din də obyektiv reallığı deyil, sadəcə, idraki qabiliyyətlərin spesifikasını əks etdirir.

Əgər başqa idrakı qabiliyyətlərə, başqa beyin strukturlarına malik olan digər varlıqlar mövcud olmuş olsaydılar, onlar dünya haqqında tamamilə fərqli biliklərə malik olardılar.

Bu baxımdan Kant və postmodernizm arasında müəyyən paralellər aparmaq mümkündür. Kant tərəfindən insanın idraki qabiliyyətlərinə aid edilən xüsusiyyət postmodernizm nümayəndələri tərəfindən mədəniyyətə aid edilir. İnsan hansı mədəniyyətin daşıyıcısıdırsa, hansı dildə danışırsa,

hansı kitabları oxuyursa, hansı filmləri seyr edirsə, mədəniyyətin bu təzahürlərinə uyğun bir tərzdə də düşünür, müvafiq tərzdə də müxtəlif fikirlər irəli sürür.

Məsələn, məşhur italyan filosofu Umberto Ekonun məşhur *Qızılgülün adı* romanında mətnin müəyyənedici rolu məsələsi ön plana çıxarılır. Xatırladım ki, bu əsərin baş personajlarından biri kilsə kitabxanaçısıdır. O, dini məzmunlu kitablardan fərqli kitabların burada saxlanılmasının qəti əleyhinədir. Çünki o, belə düşünür ki, hər hansı bir kəs *Müqəddəs Yazı*nı oxumaq əvəzinə, məsələn, Aristotelin əsərini oxuyacaqsa, o, düzgün yolundan azaraq zay bir insana, iblis yolunun yolçusu olan kafirin birinə çevriləcəkdir. Lakin bu kitabxanaçı həmin qeyri-dini məzmunlu mətnləri özündə ehtiva edən kitabları nə biryolluq məhv edə bilmir, nə də onları kitabxananın fondundan çıxarıb oxucunun baxış məkanından kənarlaşdıra bilmir. Çünki bu kitablar kilsə rəhbərliyinin nəzarəti altındadır. Həmin kitabxanaçı belə bir şəraitdə çıxış yolunu onda tapır ki, Aristotelin əsərlərinin səhifələrinə zəhər sürtür. Nəticədə, bu kilsədə kim Aristotelin əsərini oxuyursa, ölür. Umberto Eko həmin kitabxanaçının şəxsində postmodernizmin o əsas müddəasının bədii təsvirini verir ki, insanın düşüncə tərzini müəyyənləşdirən başlıca amil onun nəyi oxumasıdır. Hansı mətni, hansı kitabı oxuyacaqsa, insan o cür də olacaq.

İmmanuel Kant və postmodernizm: ön planda - postmodernizm[1]

Kantın fəlsəfi sistemi əslində Aleksandr Qottlib Baumqartenin yaratdığı nəzəri sxem üzərində qurulmuşdur. Ümumən də məlum olduğu kimi, Baumqarten öz fəlsəfi sistemini başlıca olaraq iki elementdən ibarət yaratmışdı: estetika və məntiq.

Baumqartenə görə, məntiqi idrakın mənbəyini həqiqət, estetik idrakın mənbəyini isə gözəllik təşkil edir. Baumqartenin fikrincə, gözəllik özünün yüksək təzahürünü təbiətdə tapır və bu gözəlliyi biz təbiətin vasitəsilə dərk edirik. Təbiət insanın nəzərini yalnız fiziki baxımdan deyil, həmçinin estetik baxımdan da cəlb edir.

Baumqarten estetika terminini iki mənada və hər iki halda onun demək olar ki, müasir anlamlarında işlətmişdir: hissi idrak haqqında elm və gözəllik haqqında elm mənalarında.

Bu iki mənadan birincisi sonradan böyük İmmanuel Kant (1724-1804) tərəfindən dərin təhlilə məruz qoyuldu.

Baumqarten hissi idrakın əqli idrakdan fərqini estetik təfəkkürün məntiqi təfəkkürdən fərqi kimi qiymətləndirirdi. Biz əqli idrakın hissi idrakdan fərqləndirilməsini məhz estetik və məntiqi düşüncə tərzlərinin fərqləndirilməsi kimi səciyyələndirilməsi ilə Kantın fəlsəfəsində, daha konkret deyilərsə, Kantın şah əsəri olan “Xalis zəkanın tənqidi” əsərində rastlaşırıq. Bu əsərin “Transsendental estetika” və “Transsendental məntiq” adlandırılan bölümlərində “transsendental estetika” və “transsendental məntiq” terminlərinə demək olar ki, Baumqartensayağı səciyyə verilir, yəni hissi idrak “transsendental estetika” termini ilə, əqli idrak isə “transsendental məntiq” termini ilə ifadə olunur.

Postmodernizmlə Kant fəlsəfəsi arasındakı bağlılıq məqamına gəldikdə isə, bu məqam Adil Əsədovun “Teatr və proto-teatr” əsrində geniş araşdırılmışdir [2, 212-216].

Buraya mənim əlavə etmək istədiyim isə aşağıdakılardan ibarətdir:

Postmodernizm termininin əsasını təşkil edən *postmodern insan* anlayışı elmi dövriyyəyə alman yazıçısı və esseist filosofu Rudolf Panvits (1881-1969) tərəfindən gətirilmişdir. Panvits Birinci Dünya müharibəsi illərində, 1917-ci ildə çap etdirdiyi «*Avropa mədəniyyətinin böhranı*» adlı əsərində qeyd edirdi ki, postmodern insan - idman sayəsində möhkəmlənmiş, milli olaraq müəyyənləşmiş, hərbi təlim keçmiş, dini hissləri oyanmış, radikal Avropa nihilizminin doğurduğu böyük dekadens inqilabı burulğanından çıxmış insandır [22].

Rus tədqiqatçısı N.B. Mankovskayanın [12] düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, postmodernizmi sonralar ispan ədəbiyyatşünası Federiko de Onis (1885-1966) özünün «*İspan və Latın Amerikası poeziyasının antologiyası*» (1934) əsərində modernizmə reaksiya kimi dəyərləndirmişdir [6, s. 258-259].

Amma postmodernizmi modernizmə qarşı reaksiya kimi deyil, modernə qarşı, yəni Yeni dövr təfəkkür üslubuna qarşı reaksiya kimi dəyərləndirmək daha düzgün olardı. Çünki XIX əsrin

[1] Məqalənin hazırkı ikinci hissəsi, öncə də qeyd olunduğu kimi, Nailə Əsədova tərəfindən yazılmışdır.

sonlarında yaranan və XX əsrin başlanğıcında təkcə təsviri incəsənətdə və ədəbiyyatda deyil, həm də fəlsəfədə aparıcı cərəyana çevrilən modernizmin özü modernə qarşı bir reaksiya idi, keçmiş tarixi ənənələrdən ayrılmaya bir çağırış idi və moderndən fərqli bir düşüncə tərzini formalaşdırmağa yönəlmişdi. İtalyan dilindən tərcümədə *çağdaş cərəyan* mənasını verən *modernismo* sözü Yeni dövr təfəkkür üslubuna qarşı əks reaksiyanı ifadə edirdi. Əgər bütövlükdə Yeni dövr üçün analitik estetik təfəkkürün aparıcı mövqeyi səciyyəvi idisə və bu səbəbdən də diqqət mərkəzində bədii ümumiləşdirmə dayanırdısa, həm də modern anlayışı vasitəsilə səciyyələndirilən Yeni dövrün sonlarına doğru analitik estetik paradiqmanın deformasiyası baş verdi, diqqət mərkəzinə bədii ümumiləşdirmə deyil, fərdiçilik (individualizm) gətirildi [19].

Bu baxımdan postmodernizmi modernizmin inkarı kimi deyil, davamı kimi qiymətləndirmək daha məntiqi olmuş olardı.

Burada, sözsüz ki, modernizm və postmodernizm arasındakı münasibətlərə dair digər yanaşmaların da yaşama hüququ vardır. Heç də təsadüfi deyildir ki, müasir Qərb estetiklərinin fikirlərində postmodernizm estetikasının mahiyyətinə yanaşmada bir sıra ziddiyyətli məqamlar özünü göstərir. Əgər estetik nəzəriyyələrdə postmodernizm mərhələsinə bir tərəfdən modernizmin davamı kimi yanaşılırsa, digər tərəfdən ona modernizm estetikasından fərqli və ya ona əks olan yeni bir məzmun kimi yanaşılır. Bu, bilavasitə postmodernist incəsənətdə və postmodernizm estetikasında özünə yer almış eklektik fikirlərlə izah oluna bilər. Belə ki, postmodernizm estetikasında gözəlliyin modernizmə xas olan mücərrəd qavrayış formaları davamlı şəkildə inkişaf etdirilmişdirsə, digər tərəfdən, modernizm estetikasına əks olaraq gözəlliyin ənənəvi estetikada qəbul edilmiş həddlərinin yenidən postmodernist incəsənətə tətbiq edilməsi tendensiyaları müşahidəolunmağa başlamışdır. Müqayisəli təhlil prosesində postmodernist estetik təfəkkürün modernist estetik düşüncə ilə bir sıra ümumi cəhətlərini göstərmək də mümkündür, həmçinin onları fərqləndirmək də. Onların hər ikisi üçün ümumi cəhətlər sırasına sistemlilikdən yayınma, sintetiklik, elmi biliyə skeptik münasibət, estetik dəyərlərin tənəzzülü ilə bağlı pessimist nəzəriyyələr aid edilə bilər. Lakin müasir dövrdə bir sıra tədqiqatçılar estetik təfəkkürün postmodernist izahına çox zaman müstəqil, yeni bir epoxanın düşüncə tərzi kimi yanaşaraq, onun sadəcə modernizm ənənələrinin davamı kimi qəbul edilməsini məqsədəuyğun hesab etmirlər [18; 19].

İngilis tarixçisi və filosofu Arnold Toynbi (1889-1975) özünün məşhur «Tarixin tədqiqi» (1947) əsərində modernizmi və postmodernizmi faktiki olaraq eyniləşdirərək, postmodernizmi Qərb sivilizasiyasında yeni mərhələ kimi qiymətləndirmişdir. Bu mərhələnin əsas əlamətlərinə isə Toynbi millət, dövlət və humanizm kimi ənənəvi anlayışların şübhə altına alınmasını, sistemliliyin və harmonikliyin itirilməsini, sənət əsərlərinin bir əmtəəyə çevrilməsini, dinin və ənənəvi Qərb mədəniyyətinin öz əvvəlki əhəmiyyətini itirərək sona yetişməsini aid etmişdir [14, s. 39].

Zənnimizcə, modernizmin və postmodernizmin bu şəkildə eyniləşdirilməsi və bu eyniləşdirilmə əsasında modernizmə qarşı formalaşmış mənfi münasibətin postmodernizmə də aid edilməsi etiraz doğurmalı bir haldır.

Modernizm və postmodernizm arasındakı mühüm fərq isə ondan ibarətdir ki, modernizm postmodernizmin sadəcə olaraq təşəkkül mərhələsi, formalaşma mərhələsi olmuşdur. Əgər belə demək mümkündürsə, modernizm hələki tam formalaşmamış postmodernizmdir, postmodernizm isə tam formalaşmış modernizmdir. Onların hər ikisi isə modernin, yəni Yeni dövr təfəkkür üslubunun əleyhinədir.

Modernin, Yeni dövr təfəkkür üslubunun əleyhinə olan başqa bir düşüncə tərzinə ehtiyac isə yeni ictimai-mədəni vəziyyətlə əlaqədar idi. Qərb dünyasında yaranmağa başlayan yeni ictimai-mədəni vəziyyət bilavasitə modern dəyərlərinin inkarı üzərində qurulmağa başlanmış və bu tendensiya özünü modernizmə və sonradan postmodernizmə keçiddə göstərmişdir.

Estetik təfəkkürdə postmodernizm epoxası sözün tam mənasında əsasən XX əsrin 60-cı illərindən başlamışdır. Ötən əsrin 60-cı illərindən bəri Qərb dünyasında yaşanan yeni ictimai-siyasi-mədəni vəziyyət təkcə analitik-estetik təfəkkür stereotiplərinin inkarını deyil, həm də yeni təfəkkür stereotiplərinin, yeni paradiqmanın - postmodernist paradiqmanın yaranmasını şərtləndirdi.

Postmodernist estetik paradiqmanın yaradıcıları fransız strukturalistlərindən və poststrukturalistlərindən, formalizmdən, freydizm ənənələrindən və postfreydizmdən, habelə linqivistik təhlil və semantik estetikadan xeyli bəhrələnmişlər.

Postmodernizm estetikasının bilavasitə nəzəri əsaslarını isə poststrukturalizm və postfreydizm təşkil edir. Ötən əsrin 50-60-cı illərində meydana gələn bu nəzəriyyələr 90-cı illərədək müasir Qərb estetikasında aparıcı mövqeyə malik olmuşlar.

Görkəmli fransız filosofu, etnoqrafı, sosioloqu, strukturalizmin ən nüfuzlu nümayəndəsi, struktur antropologiya nəzəriyyəsinin banisi ***Klod Levi-Stross***un (1908-2009) irəli sürdüyü «mental struktur» anlayışı postmodernist paradiqmanın yaranmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Levi-Stross kollektiv qeyri-şüuri mental strukturları ibtidaidən aliyə doğru bütün cəmiyyətləri idarə edən universal qanun kimi dəyərləndirmişdi. Mental struktur ideyasının tam müfəssəl təsvirini Levi-Stross həyatının yetkin çağlarında, 1958-ci ildə “*Struktur antropologiya*” adlı kitabında vermişdir ***[***11***].***

Strukturalizm mövqeyində olan digər bir fransız, poststrukturalizmin banisi hesab edilən filosof, estetik və semiotik ***Rolan Bart*** (1915-1980) 1953-cü ildə çap etdirdiyi "*Yazının sıfır səviyyəsi*" adlı əsərində struktur anlayışını bilavasitə estetikaya daxil edir və bədii formanın *üçölçülü* olduğunu vurğulayır: *dil, üslub* və *yazı.* Bart *dil*i ümumicbari norma kimi dəyərləndirir və bədii yaradıcılıqda *dil*in yazıçının fərdi *üslub*u ilə və üçüncü ölçü kimi səciyyələndirdiyi *yazı* ilə yanaşı durduğunu diqqət mərkəzinə gətirir. *Yazı* Bartın baxış bucağında fərd və gerçəklik arasında elə bir səddir ki, bu sədd fərdi bu və ya digər dəyər oriyentasiyasını qəbul etməyə məcbur edir *[**3**, s.* 306-349*].*

*Yazı*nın Bart tərəfindən linqvistik təhlil əsasında strukturalizm kontekstində mənalandırılması semantik estetikanın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, həm də postmodernizmin təşəkkülü üçün mühüm mənbə olmuşdur.

Postmodernizmin digər mühüm mənbəyi isə artıq qeyd olunduğu kimi, postfreydizm estetikası idi.

Müasir Qərb estetikasında xüsusi yeri olan postfreydizm estetikası 1964-1980-ci illər ərzində «*Paris estetik məktəbi*» adı altında geniş fəaliyyət göstərmişdir.

«*Paris estetik məktəbi*»nin bir tədqiqat mərkəzi olaraq fəaliyyətə başlamasından daha öncə öz məxsusi nəzəriyyəsini irəli sürən və bununla da postfreydist estetikanın və bütövlükdə postfreydizmin əsasını qoyan fransız filosofu ***Jak Lakan***ın (1901-1981) postmodernist estetik təfəkkürün təşəkkül prosesində xüsusi rolu olmuşdur. Postfreydizmin yaradıcısı olan Lakan **1953**-cü il 26 və 27 sentyabr tarixlərində Roma Universitetinin Psixologiya İnstitutunda keçirilən Roma Konqresində oxuduğu məruzədə və bu məruzənin materialları əsasında çap etdirdiyi “*Psixoanalizdə nitqin və dilin funksiyası və sahəsi*” adlı əsas əsərində estetik təfəkkürün psixoanalitik struktur əsasında təhlilini apararaq bədii yaradıcılıqda qeyri-şüuri motivlərə, transpsixoloji subyektiv təəssüratlara geniş yer vermişdir *[*10*].*

Fransız filosofu, Fransada ilk psixoanaliz kafedrasının yaradıcısı, «*Paris estetik məktəbi*»nin əslində banisi, XX əsrin ən tanınmış simalarından biri hesab olunan ***Mişel Fuko*** (1926-1984) strukturalizmə *diskurs* (mühakimə) anlayışını tətbiq etmişdir. Estetik təfəkkürün diskursiv təhlili onun «*Sözlər və əşyalar*» (**1966**) və «*Elmin arxeologiyası*» (1969) adlı əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Fukonun «*Sözlər və əşyalar*» əsəri, ümumiyyətlə, postmodernizmin başlanğıcı hesab edilə bilər. Postmodernizm termini hələ 1917-ci ildə yaradılmasına baxmayaraq, bir düşüncə tərzi olaraq məhz Fukonun «*Sözlər və əşyalar*» əsərində öz ilkin mücəssəməsini tapmışdır.

Bu əsərdə Fuko müxtəlif təfəkkür tiplərini “*epistema*” və “*bilik konfiqurasiyası*” terminləri ilə ifadə edir və üç tarixi təfəkkür tipini qeyd edir:

▪ Renessans mərhələsi *(Fuko Renessans mərhələsi dedikdə XVI əsri nəzərdə tuturdu)* üçün səciyyəvi olan təfəkkür tipi oxşarlıq episteması ilə xarakterizə olunur. Bu təfəkkür tipində dil hələki müstəqil sistem deyildir. O, təbii əşyalar içərisində səpələnmiş şəkildədir, əşyalarla iç-içədir və onlara qarışmışdır.

▪ Klassik mərhələ *(Klassik mərhələ Fukonun baxış bucağında XVII-XVIII əsrləri əhatə edir)* üçün təqdimat epistеması səciyyəvidir. Dil işarələrin avtonom sisteminə çevrilir, təfəkkür və biliklə

demək olar ki üst-üstə düşür. Dilin ümumi qrammatikası həm elmləri, həm də bütövlükdə mədəniyyəti anlamaq üçün əsas verir.

▪ Müasir mərhələ *(Müasir mərhələ dedikdə Fuko öz başlanğıcını XIX əsrin əvvəlindən götürən tarixi nəzərdə tutur)* sistem və təşkilat epistеması səciyyəvidir. Bu mərhələdə əvvəllər mövcud olan elmlərlə heç bir əlaqəsi olmayan yeni elmlər meydana çıxır. Dil idrakın adi obyektinə çevrilir, özünə qapanır, öz tarixini yaradır, təfəkkür ənənələrinin və üslublarının saxlanc yerinə çevrilir ***[15].***

«*Elmin arxeologiyası*» əsərində isə Fuko cəmiyyətin hər bir mərhələsinin özünəməxsus dil, düşüncə tərzi və incəsənətə malik olmasını bir daha qeyd edərək, hər bir yeni mədəni dövrün öz bazasını əvvəlki dövrlərə məxsus mədəni normaların təkrarlanmaması üzərində qurmasını vurğulamışdır.

1970-ci illərin əvvəllərində Fuko öz yaradıcılıq fəaliyyətində strukturalizmdən poststrukturalizmə keçid etmişdir. «*Nitsşe, genealogiya, tarix*» (1971) əsərində tarixə bir istehza kimi yanaşan Fuko, bəşəriyyətin tarixinin əksər hallarda heç də humanizmdən deyil, alçaq mənbələrdən qaynaqlandığını vurğulayaraq, insanlıq tarixini “ağılsızlıq tarixi” kimi qiymətləndirir. Təfəkkür tiplərini və sistemlərini özünəməxsus bir şəkildə təhlilə məruz qoyan Fuko, ümumiyytlə, təfəkkürün, o cümlədən estetik təfəkkürün irrasional mahiyyətinə toxunaraq insanın gözəlliklə bağlı təsəvvürlərinin tarixi yanılmalar üzərində qurulduğunu iddia etmişdir.

Postmodernizm Fukonun ardınca fransız filosofları Derrida, Delöz, Qvattari, Liotar və Bodriyar, Amerikan memarı və filosofu Cenks, Amerikan filosofu Rorti, italyan yazıçısı və filosofu Eko və digərləri tərəfindən inkilşaf etdirilmişdir. Ümumiyyətlə, postfreydizm nümayəndələrinin tədqiqatları müasir estetikada, incəsənət və bədii yaradıcılıqda təhtəlşüurun hansı səviyyədə özünü göstərməsinin öyrənilməsinə yönəlmişdir [18].

Postmodernizm cərəyanının ən mühüm ideyalarından biri olan dekonstruksiya ideyasının müəllifi ***Jak Derrida*** (1910-1995) özünün “*Qrammatologiya*[1] *haqqında*” ***[9]*** (1967) adlı əsərində estetik təfəkkürü və incəsənəti dekonstruktivlik konsepsiyası əsasında təhlil etmişdir. Dekonstruktivist yanaşma bədii yaradıcılığın və incəsənətin ənənəvi izah üsullarından imtina edərək, onların yeni bir qavrayış modelini təklif edir. Bu model isə *stereotiplərin dağıdılması vavitəsilə anlama* modelidir. Derrida belə hesab edir ki, məna mətni oxuyarkən konstruksiya olunur. Derridaya görə, dekonstruksiya ideyası müasir dövrdə bədii yaradıcılıq və incəsənətdəki qeyri-ənənəvi tərəqqiyə, estetikanın bütövlükdə mahiyyətinin qavranılmasına yenilik gətirəcəkdir.

Fransız filosofları olan ***Jil Delöz*** (1925-1995) və ***Feliks Qvattari*** (1930-1992) də postmodernizm estetikasının inkişafında mühüm fəaliyyətləri ilə xüsusilə fərqlənmişlər.

Lakan, Fuko və Derrida kimi, Delöz və Qvattari də, freydizm ideyalarını poststrukturalist elementlərlə zənginləşdirmişlər. Onlar postmodernist estetik təfəkkür zəminində incəsənətin strukturalist və paralel olaraq psixoanalitik tədqiqini həyata keçirmişlər. Poststrukturalizm dövründə onların estetik araşdırmaları əsasən, freydizmin psixoanalitik konsepsiyasında şəxsiyyətin simvolik strukturunun yeni ictimai-mədəni normalarla əlaqələndirilməsinin bir sıra xüsusiyyətləri və motivləri ətrafında aparılmışdır.

Delöz və Qvattarinin birgə müəllifliyi ilə yazılan «*Kapitalizm və şizofreniya*» ikicildliyinin birinci cildi olan «*Anti-Edip*» (1972) ***[7]*** əsərində postmodernist incəsənətin bir sıra maraqlı təhlilləri aparılmışdır.

Delöz və Qvattari Freydin ardınca belə hesab etmişlər ki, incəsənət məhsulları qeyri-şüuri istəklərin sənətdə realizə olunmasıdır. Lakin Freydin psixoanalitik konsepsiyasından və həmçinin Lakanın təhtəlşüurluluğun simvolik strukturoloji təhlilindən fərqli olaraq, Delöz və Qvattari incəsənətin təhlilini şizoanaliz metodu vasitəsilə həyata keçirmişlər. Şizofreniya burada psixoloji hadisə kimi deyil, kütləvi ictimai-siyasi hadisə kimi məna kəsb edir.

Delöz və Qvattari «*Anti-Edip*» əsərində həmçinin *rizoma* adlı digər bir anlayışı da irəli sürmüş və bu anlayışı məxsusi olaraq “*Rizoma*” (1976) adlı əsərdə ***[8]*** geniş təhlil etmişlər.

[1] Qrammatologiya - əlifbanın hərfləri ilə danışıq səsləri arasındakı əlaqəni öyrənən dilçilik sahəsidir.

Delöz və Qvattarinin irəli sürdükləri *rizoma* anlayışı postmodernizmin açar anlayışlarından biri olduğu üçün ona xüsusi diqqət ayırmaq istərdik.

Rizoma sözü fransız dilindən tərcümədə *kökümsov* mənasını verir. *Kökümsov* ağacdan fərqli olaraq, bütövlükdən, konkretlikdən və müəyyənlikdən məhrumdur, başlanğıcı yoxdur, sonu yoxdur, mərkəzi yoxdur və mərkəzləşdirici prinsipi yoxdur. Rizoma cəmiyyət həyatında da, beləcə, konkretlikdən və müəyyənlikdən məhrum olan hadisədir. Rizoma azadlığın ifadəçisi olaraq cəmiyyətin izahında determinizm prinsipini kənarlaşdırmaq meyilindən irəli gəlir və cəmiyyətdə ayrı-ayrı qrupların fərqli dünyagörüşə malik olmaları, özlərini cəmiyyətin bütövlüyünə qarşı qoymaları, özünəməxsus simvollar və mərasimlər irəli sürmələri, köçərilərə məxsus azadlıq nümayiş etdirmələri ilə diqqət mərkəzinə gətirilir. Elə bu səbəbdən də postmodernizmin Delöz və Qvattari tərəfindən təqdim olunan forması nomadologiya kimi dəyərləndirilir. Bu da təsadüfi deyildir. Nomadologiya nomadlar haqqında təlim mənasını, nomad sözü isə *köçəri* mənasını verir. Rizoma anlayışı daha çox köçərilərə məxsus azad davranış tərzini ifadə etdiyindən Delöz və Qvattari tərəfindən irəli sürülən nomadologiya konsepsiyasının başlıca anlayışı da elə rizoma anlayışıdır.

Delöz və Qvattarinin nomadologiya konsepsiyasının və bütövlükdə postmodernizmin mənbələrindən biri isə artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi freydizmdir.

İstər Lakan, istərsə də Delöz Freydin psixoanalitik konsepsiyasındakı Edip kompleksini bilavasitə müasir postmodernist incəsənətinə tətbiq etmişlər. Onlara görə, gözəllik başlıca estetik kateqoriya kimi postmodernizmdə öz mövqeyini ortaya qoysa da, estetik təfəkkür öz ənənəvi məzmununu dəyişərək, qeyri-ənənəvi mahiyyət kəsb etməyə başlayır. Modernizmdən fərqli olaraq, postmodernizm incəsənəti yeni texniki tərəqqi çərçivəsində inkişaf edən kütləvi şizofreniyalı şüur axını kimi çıxış edir.

Yeni texniki tərəqqi sayəsində postmodernizm yalnız şüur axınında deyil, yalnız cəmiyyət həyatının mənəvi sahəsində deyil, cəmiyyət həyatının həm də maddi strukturlarında – memarlıqda və şəhərsalmada dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Memarlıqda və şəhərsalmada postmodernizm prinsiplərini görkəmli Amerikan memarı, memarlıq tarixçisi və tənqidçisi ***Çarlz Cenks*** (1939-cu ildə anadan olmuşdur) işləyib hazırlamış və özünün məşhur “*Memarlığın dili və postmodern*” (1977) əsərində təsvir və şərh etmişdir. Belə bir məqama da diqqət yetirmək lazım gəlir ki, postmodernizm termini elə həmin 1977-ci ildən sonra, Cenks qələmə aldığı bu əsəri çap etdirdikdən sonra məşhurluq qazandı.

Cenksin sözügedən həmin əsəri, ümumiyyətlə, postmodern tarixi və praktikası üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyindən, nəzəri dəyərliliyi ilə yanaşı, həm də müstəsna dərəcədə tətbiqi xarakter daşıdığı üçün onun üzərində xüsusi olaraq dayanmağı zəruri hesab edirik. Əsər üç hissədən ibarət tərtib olunmuşdur: “*Yeni memarlığın ölümü*”, “*Memarlıq kommunikasiyası üsulları*” və “*Postmodernizm memarlığı*”. Kitabın birinci hissəsində Cenks modernizmin ən başlıca müddəalarını tənqidi təhlilə məruz qoyur. Kitabın ikinci hissəsində o, memarlığı bir dil statusunda nəzərdən keçirir, memarlığın metafora, söz, sintaksis, semantika kimi səciyyələrini aşkara çıxarır. Üçüncü hissə postmodernizmin təsiri altında memarlıqda meydana çıxan yeni nəzəriyyələrin təhlilinə həsr olunmuşdur ***[21]***.

Cenks sonradan öz postmodernist memarlıq nəzəriyyəsini daha da təkmilləşdirmiş və postmodernist memarlığın 13 prinsipdən ibarət yığcam, lakin ağır tutumlu fəlsəfəsini yaratmışdır və bu fəlsəfəni 1997-ci ildə “*Postmodern memarlığa dair 13 mülahizə*” adlı məqaləsində çap etdirərək yaymışdır. Həmin 13 prinsipdən 4-ü əsas dəyərlərlə bağlı prinsiplər, 3-ü linqvistikaya və 2-si estetikaya dair prinsiplər, 4-ü isə urbanistikaya, siyasətə və ekologiyaya dair prinsiplərdir. Bir qədər də konkretləşdirilsə, son dördlüyə daxil olan prinsiplərdən birincisi urbanistikaya, ikincisi siyasətə, üçüncüsü ekologiyaya və nəhayət dördüncüsü hətta kosmoqoniyaya aiddir.

Həmin 13 prinsipi ayrılıqda nəzərdən keçirək. Öncə birinci dördlüyə, əsas dəyərlər dördlüyünə aid olan prinsiplərə diqqət yetirək:

1) Ambivalentlik birvalentlilikdən, təxəyyül zövqdən daha üstündür.

2) “Mürəkkəblik və ziddiyyətlilik” fövqəlsadəlikdən və minimalizmdən daha üstündür.

3) Mürəkkəblik nəzəriyyəsi və xaos nəzəriyyəsi təbiət hadisələrinin izahında xətti dinamikadan daha əsaslıdır, çünki həqiqi təbii olan hər şey öz davranışında xətti deyil, qeyri-xəttidir.

4) Yaddaş və tarix bizim genetik kodumuzla, bizim dilimizlə, bizim üslubumuzla və bizim şəhərlərimizlə üzvi surətdə bağlıdır və buna görə də bizim ixtiraçılıq qabiliyyətimizin sürətləndiriciləridir.

Linqvistikaya dair üçlüyə aid prinsiplər aşağıdakılardır:

1) Bütün memarlıq kodların köməyi ilə ixtira olunur və qavranılır, həm memarlığın dilləri, həm də simvolik memarlıq öz başlanğıcını elə buradan götürür.

2) Bütün kodlar semiotik ümumiliyin təsirinə məruz qalırlar.

3) Memarlıq – publika üçün “dildir”.

Estetikaya dair prinsiplər isə bunlardır:

1) Memarlıq ornamentalizasiyanı, yəni obrazlı cizgilərin daxil edilməsini və patternalizasiyanı, yəni patternlərdən, təkrarlanan nümunələrdən istifadə olunmasını tələb edir. Bu halda müasir informasiya texnologiyalarına müraciət də yer alır.

2) Memarlıq metaforikliyi, məcaziliyi tələb edir, bu isə bizi həm təbii, həm də mədəni problemlərə yaxınlaşdırır. Zoomorf və antromorf obrazlılıqdan, məsələn “insan simalı” evlərdən istifadə də öz başlanğıcını buradan götürür. Bütün bunlar birlikdə “yaşayış üçün maşın”ın metaforalarıdır.

İndi isə ikinci dördlüyə, yəni urbanistikaya, siyasətə, ekologiyaya və kosmoqoniyaya aid prinsiplər dördlüyünə diqqət yetirək.

1) Memarlıq şəhəri formalaşdırmalıdır. Kontekstualizm, kollajlıq, rasionalizm, xırdamənzilli planlaşdirma, istifadəçi tipləri ilə tikinti tiplərinin qarışdırılması da elə buradan doğulur.

2) Memarlıq qlobal tipli müasir şəhərdə - heteropolisdə sosial reallığı kristallaşdırmalıdır, bu isə etnik qrupların plyuralizmi üçün çox vacibdir.

3) Memarlıq bizim zəmanənin ekoloji reallığını nəzərə almalıdır və öz inkişafını, yaşıl arxitekturanı və kosmik simvolizmi saxlamağı bacarmalıdır.

4) Biz möcüzəvi, yaradıcı, özünü təşkil edən kainatda yaşayırıq, o kainatda ki, müəyyənliyin müxtəlif variasiyalarına yenicə hazırlaşır. Buradan alınan nəticə isə kritisizmi, prosessuallığı və ironiyanı şöhrətləndirən kosmogen memarlığa olan zərurətdən ibarətdir ***[20]***.

Göründüyü kimi, Cenksin irəli sürdüyü postmodernizm modeli praktiki olduğu qədər, nəzəri olaraq da möhtəşəmdir.

Postmodernizm ideyasının geniş yayılması da məhz bu möhtəşəmliklə bağlı idi.

Amma postmodernizm ideyası o zaman Avropada Cenksin vətəni Amerikada olduğu qədər məşhur deyildi. Postmodernizmə Avropada məşhurluğu fransız estetiki ***Jan Fransua Liotar*** (1924-1998) qazandırdı. Postmodernizm termininin və əlbəttə ki hadisəsinin Avropada geniş şöhrət tapması Liotarın adı ilə bağlı oldu.

Liotar özünün «*Postmodernin vəziyyəti. Elmlər haqqında məruzələr*» (1979) adlı əsərində müasir elmi biliklərin qeyri-müəyyənliyi, natamamlığı və ziddiyyətli paradokslarla zənginliyindən narahatlığını bildirərək, estetik təfəkkürün elmiləşməsi sahəsində bir sıra addımların atılmasını zəruri saymışdır. Postmoderni metanarrativlərin böhranı kimi dəyərləndirən Liotar müasir incəsənətin elmi əsaslarının hazırlanması istiqamətində fəaliyyətin gücləndirilməsi zəruriliyini vurğulamışdır.

Postmodernizmin digər nümayəndələrinə oxşar olaraq, Liotar da ümumiyyətlə, incəsənətin elmi əsaslarını freydizmdə axtardığından, həmçinin müasir incəsənətin də elmi zəmin üzərində mənalandırılmasının əsaslarını freydizm ənənələrində axtarırdı. Postfreydizmin nümayəndəsi kimi, o, incəsənət və bədii yaradıcılığın psixoanalitik təhlillərini verməyə çalışaraq, onların həyat enerjisindən qaynaqlanması qənaətində olmuşdur.

İncəsənətin və bədii yaradıcılığın Liotar tərəfindən təhlilinin digər bir çaları ondan ibarət olmuşdur ki, incəsənət həyat enerjisinin məhsulu kimi meydana çıxdığından, estetik təfəkkür maddi səmərəlilik baxımından qiymətləndirilməli və incəsənətin ən ciddi məqsədlərindən biri onun iqdisadi estetikaya yönəldilməsi hesab edilmişdir.

Praktikliyə və iqdisadi səmərəliliyə meyil Liotardan daha çox ***Riçard Rorti***yə (1931–2007) aid idi. Liotardan və bir çox digər fransız postmodernistlərdən fərqli olaraq Rorti bir amerikan olaraq incəsənətdən daha çox, praqmatizmə meyilli idi. Onun nöqteyi-nəzərincə, bilik fəaliyyətə xidmət etməlidir, fəlsəfə dünyanın hansısa mahiyyətinin, başlanğıcının axtarışında olmamalıdır, insan fəaliyyəti üçün vasitələr axtarıb tapmalıdır ***[13].***

Bir sıra tənqidçilər və müəlliflər Rortinun praqmatizm yönlü fəlsəfəsini Qərb sivilizasiyasının fundamental dəyərlərinə və rasionalist ənənələrinə qarşı üsyan kimi qiymətləndirsələr də, Rorti müasir fəlsəfənin klassiklərindən biri olaraq qalmaqdadır, təbii ki, özünün amerikansayağı düşüncə üslubu ilə.

Amma postmodernizm, təbii ki, yalnız fransızların və amerikanların intellektual fəaliyyət məkanı deyildir. Bu intellektual fəaliyyət məkanında digər xalqların mütəfəkkirləri də yer alır. Həmin mütəfəkkirlər içərisində məşhur İtaliya yazıçısı, filosofu və estetiki ***Umberto Eko*** (1932-2016) xüsusi yer tutur.

Lakin bu heç də o demək deyildir ki, italyan mütəfəkkiri olan Eko öz postmodernist əsərlərini fransızlardan və amerikanlardan asılı olmadan yaratmışdır. Eko “*“Qızılgülün adı”nda səhifələrin ağ kənarlarında qeydlər*” adlı əsərində göstərmişdir ki, özünün başlıca əsəri olan «*Qızılgülün adı*» (1980) romanının ümumi strukturunu qurarkən bütövlükdə Delöz və Qvattarinin irəli sürdükləri *rizoma* anlayışına istinad etmişdir ***[16, s. 629].***

Ekonun postmodernist baxışları bədii şəkildə əsasən onun «*Qızılgülün adı*» və digər romanlarında, elmi-fəlsəfi şəkildə isə “*Orta əsr estetikasında incəsənət və gözəllik*”, “*Etika mövzusunda beş esse*”, “*Ədəbiyyat meşələrində altı gəzinti*”, “*Orta əsr estetikasının təkamülü*” adlı əsərlərində verilmişdir.

Bu əsərlərdə estetik dəyərlərin postmodernist semiotik təhlili aparılmışdır. Postmodernist semiotik təhlil ənənəvi estetik dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi, mənalandırılması üzərində qurulmuşdur. Eko tarixin əvvəlki mərhələlərinə aid olan bir sıra incəsənət nümunəsini və ya gözəllik obyekti kimi qəbul edilmiş dəyərləri postmodernist semiotik təhlil zəminində mənalandırır.

Ekoya görə, estetik mühakimələr zamanı gözəllik hissinin semiotik təhlilini aparmaq üçün bilavasitə obyektiv xüsusiyyətlər və fərdi subyektiv psixoloji təəssüratlar kimi bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki substansional amilə diqqət yetirmək vacibdir. Bunlardan birincisi ontoloji səciyyə kəsb edir və gözəlliyin bilavasitə obyektiv xarakterli imkanlarını əhatə edir, digər məqam isə gözəlliyin bilavasitə psixoloji qavrayışı ilə bağlı subyektiv keyfiyyətlərlə əlaqəlidir. Başqa sözlə, gözəlliyin fəlsəfəsi ilə bağlı estetik tədqiqatlarda gözəllik, həm predmetlərin xalis özünəməxsus təbiəti, qanunauyğunluğu kimi, həm də gözəlliyin qavrayışı prosesində fərdi subyektiv təəssüratların məhsulu kimi çıxış edir. Ekoya görə, ilk öncə gözəllik problemi ilə bağlı ontoloji məsələlərin tədqiqinin aparılması vacib olan amillərdəndir. Gözəllik ontoloji əsasa malikdirmi? Özlüyündə real surətdə mövcud olan ontoloji mahiyyətli reallıq kimi başa düşülməlidirmi? Gözəllik qavranıldığı zaman insanlarda yüksək məmnunluq, zövq hissi yaratması onun obyektiv təbiətindənmi irəli gəlir, yoxsa bu məmnunluq, zövq duyğuları subyektivdir, subyektdə baş verən mental proseslərin simvolik hallarıdır? Eko bu məsələdə gözəlliyin obyektiv təbiətinə geniş yer versə də, əsas etibarilə onun simvolik, işarəli dərki formalarını və ya semantik ifadəliliyini qəbul edir ***[17].***

Qərb fəlsəfəsində postmodernizmin son klassik nümayəndəsi kimi, ***Jan Bodriyar***ın (1929-2007) adını çəkmək olar. “*Bis artıq həmin o dünyada yaşamırıq ki, işarələr və simvollar bizə həqiqəti göstərirlər, indi onlar özləri həqiqət oldular*” ideyasından çıxış edən Bodriyar özünün “*Simulyakrlar və simulyasiya*” (1981) adlı məşhur əsərində maraqlı bir sual qarşıya qoyur: *həqiqətdən o tərəfdə nə dayanır?* Və dərhal qarşıya qoyduğu bu suala dəqiqləşmə verir: *burada söhbət həqiqətin əks tərəfində olan yalandan getmir, həqiqətin digər tərəfində nə dayanır, yəni həqiqidən daha həqiqi olan, realdan daha real olan nəsə varmı?* Bodriyar qarşıya qoyduğu bu suala simulyasiya və simulyakr anlayışları vasitəsilə cavab verir. Simulyasiya özünü bilə-bilə başqa cür göstərmək cəhdidir. Simulyakr – insanın özü barəsində yaratdığı o obrazıdır ki, özünü ətraf insanlara bu obrazda göstərmək, cəmiyyətə özünü bu obrazda təqdim etmək, öz varlığını bu obrazda nümayiş etdirmək istəyir. İnsanın özünü cəmiyyətə göstərmək istədiyi vəziyyət, əksər hallarda olmaq istədiyi vəziyyətin obrazıdır. Amma bu, heç də bütün hallara aid deyil. Bir çox hallarda insan özünü cəmiyyətə elə göstərmək istəyir ki, özü barəsində ətraf insanlarda yaratdığı obrazdan faydalana bilsin, bunun üçün isə bəzən özünü cəmiyyətə hətta olduğundan da daha pis görkəmdə təqdim etmək üçün səylər göstərir, məsələn, hərbi xidmətdən yayınmaq üçün özü barəsində ətraf insanlarda xəstə obrazını yaradır. Amma bu hal, insanın cəmiyyətə özünü olduğundan daha yaxşı yox, olduğundan daha pis obrazda göstərməyə səy etməsi halı, yuxarıda

qeyd olunduğu kimi, heç də simulyasiya anlayışının bütün həcmini əhatə etmir, simulyasiya hadisəsinin əksər halları, çox böyük hissəsi üçün səciyyəvi deyildir, insan əksər hallarda özünü olduğundan daha pis deyil, olduğundan daha yaxşı göstərməyə meyillidir, özünün olmaq istədiyi vəziyyəti olduğu kimi göstərməyə çalışır ***[5]***. Bu baxımdan simulyakr bir tərəfdən insanın özü barəsində yaratdığı karikatura kimi, digər tərəfdən isə özü barəsində yaratdığı bəzədilmiş obraz kimi dəyərləndirilə bilər.

Bodriyar “*Simulyakrlar və simulyasıya*” əsərində qarşıya qoyduğu yuxarıda xatırlanan fundamental suala - “*Həqiqətdən o tərəfdə nə dayanır, həqiqidən daha həqiqi olan nəsə varmı*?” sualına başqa bir əsərində də cavab verir və bu cavab əvvəlkindən fərqli olaraq, nəzəri xarakter daşımaqdan daha çox, praktik əhəmiyyətə malikdir: *Yalnız təhrif olunmuş həqiqət ideyası ilə yaşamaq olar. Bu yol həqiqətlə yaşamağın yeganə yoludur* ***[4, s.*** 115***]***. Bodriyar belə bir əqidədədir ki, simulyasiya ilə həqiqət arasındakı dəqiq sərhədi göstərmək mümkün deyildir.

Nəticə

Son olaraq fikrimizi belə yekunlaşdıraq ki, İmmanuel Kant fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən “*özündə şey*” anlayışı Mişel Fukonun “*söz*”, Jan Bodriyarın “*simulyakr*”, Lak Lakanın “*təxəyyüldə canlandırılan*”, Rolan Bartın “*yazı*”, Jak Derridanın “*dekonstruktivlik*”, Jil Delöz və Feliks Qvattarinin “*rizoma*”, Çarlz Cenksin “*memarlığın dili*”, Jan Fransua Liotarın “*metanarrativ*”, Riçard Rortinin “*ironiya*”, Umberto Ekonun “*mətn*” anlayışları ilə eyni epistemoloji sxemin ifadəçiləridir. Həm Kantda, həm də postmodernistlərdə anlayış və onun predmeti arasında kəskin ziddiyyət vardır, hər iki halda anlayış onun predmetinə adekvat məzmunlu deyildir, anlayış onun predmetinin xüsusiyyətlərini deyil, daha çox, insanın öz məxsusi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Birinci halda, yəni Kant fəlsəfəsində anlayış insanın idraki qabiliyyətləri ilə müəyyən olunur, ikinci halda isə, yəni postmodernistlərin nümunəsində anlayışların müəyyənləşdiricisi insanın yaratdıqlarıdır, ilk növbədə mədəniyyətdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdulla K. Yarımçıq əlyazma (roman). Bakı, XXI-YNE, 2004. - 288 s.
2. Əsədov A.İ. Teatr və proto-teatr. Bakı: Elm və təhsil, , 2023, 440s.
3. Барт Р. Нулевая степень письма. Пер. Г. К. Косикова // Семиотика. М.: Радуга, 1983. - С. 306-349.
4. Бодрийяр Ж. Соблазн. Перевод с французского Алексея Гараджи. М.: Ad Marginem, 2000. // http://yanko.lib.ru/books/philosoph/baudrillard-soblazn-l.pdf
5. Бодрийяр Жан. Симулякры и симуляция. (рус. перевод А. Качалова). М.: Рипол-классик, 2015.// http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml
6. Высочина Ю.Л. Постмодерн как кризис культуры и языка// Вестник Челябинского государственного педагогического университета. 2015 №03. с. 258-259.
7. Делёз Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения. Перевод Д.Кралечкина. Екатеринбург: У-Фактория, 2007. - 672
8. Делёз Жиль, Гваттари Феликс. Ризома. Пер. Яков Свирского. https://vk.com-/doc184482549_189854454?hash=fad6578b6e212adfe0&dl=98694f379ecda7539e
9. Деррида Жак. О грамматологии. Перевод с французского и вступительная статья Наталии Автономовой. М, Ad Marginem, 2000. – 509с.
10. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе. — М: Гнозис, 1995. 192с. // http://anthropology.rinet.ru/old/library/lakan-soder.htm
11. Леви-Стросс К. Структурная антропология/ Пер. с фр. В.В. Иванова. — М., 2001. — 512 с.// https://vk.com/doc79189164_307904856?hash=3f35f3cef599450975&dl=c6a7c75016eea-1b810
12. Маньковская Н. Б. Эстетика постмодернизма. — СПб.: Алетейя, 2000. 354с.//https://vk.com/doc5787984_340052037?hash=3ae975a4df34f138bb&dl=cdb63728127902caf8
13. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Пер. с англ. науч. ред. В. В. Целищев. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1997. - 320 с.
14. Тойнби А.Дж. Постижение истории Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1991. - 736 с.

15. Фуко, Мишель. Слова и вещи. // http://lib.ru/CULTURE//FUKO/weshi.txt

16. Эко У. Заметки на полях «Имени розы». // Эко У. Имя розы. —СПб.:Симпозиум. 1999. - 596–644с.

17. Эко , Умберто. Роль читателя : исслед. по семиотике текста. Пер. с англ. и итал. С. Серебряного. - Санкт-Петербург : Symposium ; Москва : Издательство РГГУ, 2007. - 501 с.

18. Blocker, H. Gene. Bender, John. eds, Contemporary Philosophy of Art: Readings in Analytic Aesthetics, 1997. – www. Aesthetics-online. org/reviews/index. php?reviews_id=15

19. Brown, Lee. Goldblatt, David. eds, Aesthetics: A Reader in Philosophy of the Arts. - 2000. – www. Aesthetics-online. org/reviews/index. php?reviews_id=15

20. Jencks, Charles Alexander. 13 Propositions of Post Modern Architecture // Theories and Manifestoes of Ceontemporary Architecture. Chichester, 1997. P. 131-132.

21. Jencks, Charles Alexander. The Language of Post-Modern Architecture, Rizzoli, NY 1977//https://porqepn.files.wordpress.com/2015/07/charles-jencks-language-postmodern-architecture-pdf.pdf

22. Pannwitz, Rudolf. Die Krisis der europaeischen Kultur. Nuremberg, 1917.

ИММАНУЕЛ КАНТ И ПОСТМОДЕРНИЗМ

Адиль Асадов
Наила Асадова

Резюме. Авторы, исследуя взаимоотношения между философией Канта и постмодернистской парадигмой, приходят к выводу, что понятие "вещь в себе" (которая широко изучается в сочинении Канта "*Критика чистого разума*") совпадает с понятием «симулякр» (которое мы находим в сочинении Бодрийяра "Симулякры и симуляция") и с понятием "слово" (в "Словах и вещах" Фуко). Как и "вещь в себе" Канта, "симулякр" Бодрийяра и "слово" Фуко, так и "воображаемое" Лакана, "письмо" Барта, "деконструктив" Дерриды, "ризома" Делёза и Гваттари, "язык архитектуры" Дженкса, "метанарратив" Лиотара, "ирония" Рорти, "текст" Эко являются связующим звеном между "вещью" и "ментальной структурой" (Klod Levi-Stross).

Ключевые слова: вещь в себе, симулякр, деконструкция, ризома, метанарратив, текст

IMMANUEL KANT AND POSTMODERNISM

Adil Asadov
Naila Asadova

Abstract. The authors, investigating exploring the relationship between Kant's philosophy and the postmodern paradigm, come to the conclusion that the concept of "thing in itself", which is widely studied in Kant's work "Critique of Pure Reason" coincides with the concept of "simulacrum" that we find in "Simulacra and Simulation" by Baudrillard, or "word" in Foucault's Words and Things. Like Kant's "thing in itself", Baudrillard's "simulacrum" and Foucault's "word", Lakan's "imaginary", Barthes's "letter", Derrida's "deconstructive", Deleuze's and Guattari's "rhizome", Jenks "language of architecture," Lyotard's "meta-narrative," Rorty's "irony", "text" Eco, are also the link between the "thing" and the "mental structure" (Levi-Stross).

Keywords: thing in itself, simulacrum, deconstruction, rhizome, metanarrative, text

Rəyci: f.f.d., dos. Həbib Hüseynov

УДК:130.3:796
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).010

ПЕХЛЕВАНСТВО КАК ШКОЛА СИЛЫ И ДУХА В ЗЕРКАЛЕ ФИЛОСОФСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ

Тейюб Муталлимов
Доцент, кандидат философских наук
Башкирский государственный университет,
г. Уфа, Республика Башкортостан, **Россия**
mutallimov1234@yandex.ru
https://orcid.orq/0000-0003-4739-4281

Резюме. Статья посвящена теоретическому исследованию. Природа духа исследуется через призму национальной философской мысли, в контексте преемственности исторического прошлого и современного времени. Доказывается, что, если присутствует национальный дух, то даже в спорте можно ожидать высоких достижений, а их взаимосвязь может выступить в качестве движущей силы генезиса всего этноса. «Пехлеванство представляет собой набирающую популярность разновидности национального спорта, возрождение которого будет способствовать укреплению диалога народов», - подчеркивается в исследовании.

Цель: привлечь внимание к проблеме возрождения наследия пехлеванства в современном этноспорте, как способа мобилизации национального духа.

Методология: статья исследована с использованием научного метода, сравнительного анализа, эмпирического описания, методов исторического анализа.

Научная инновация: социофилософский подход к пехлеванству – популярной разновидности национальной борьбы, в интересах укрепления партнерства народов через спортивный и культурный диалог.

Ключевые слова: генезис, дух народа, пехлеванство, зорхана, гюлеш, борец – национальный герой, содружество, духовные и традиционные ценности

Введение

Национальная философская традиция, раскрывающая на научном методологическом уровне понимание этнического мировоззрения (характерного для определенной эпохи или более ограниченного исторического периода) обращается к мыслям, идеям, символам и образам познания мира, совокупно образующим стержневую основу национального духа в контексте природно-экологической ниши существования этноса. Основное предназначение национального духа в современных условиях — разбудить в этносе и его представителях качества, генетически заложенные испокон веков: мужество, патриотизм, преданность Родине, милосердие и доброту, заботу о старших, верность нравственным идеалам.

Интегративное понятие «этноспорт», вбирающее в себя два взаимосвязанных смысла, применительно к традиционным играм и национальным видам борьбы в контексте глобальных вызовов современности, представляется целесообразным рассматривать через социокультурную призму сохранения и стимулирования культурного многообразия.

Национальные виды спорта становятся наиболее простым и привлекательным способом брендирования наследия исконных территорий коренных народов, возможностью публично заявить о своем уникальном своеобразии, заинтересовать туристов, вдохновить соотечественников, воспитать здоровое поколение и, в целом, консолидировать нацию.

Высокий интерес спортсменов к традиционным видам физической активности объясняется стремлением приобщиться к сакральному наследию предков и обрести чувство национальной идентичности. Вследствие этого обозначилась тенденция спортизации в системе традиционных видов физической активности, проходящие этапы возрождения на современный лад, оформлении правового статуса общественных организаций (федераций,

ассоциаций, союзов), занимающихся пропагандой и продвижением национальных видов спорта.

Национальные философские традиции и развитие этноспорта

Проходят столетия, сменяет друг друга череда исторических эпох, неузнаваемо изменяется ландшафт человеческой цивилизации, мир вступает в технологическую эру. В планетарном масштабе за последние 200 лет население планеты достигло уровня в 8 миллиардов человек, при этом на миллиард оно увеличилось за последние 12 лет, так же активно происходит миграционное движение во всем мире. Однако какими бы разительными темпами не происходил прогресс, человечество, для того чтобы выжить и развиваться, обязано следовать духовной системе координат и этнокультурным смыслам.

Китайские ученые справедливо подчеркивают, что отрицание традиционной культуры есть отрицание истории, отрицание *национального духа ведет к «манкуртизму» и* лишению своих исторических корней: «Не страшны страдания, выпадающие на долю какой-либо нации в определенные периоды ее истории - страшно утратить национальный дух. Вопрос сохранения традиционной культуры связывается напрямую с судьбой нации, олицетворением которой является национальный дух. Вот почему возрождение любой нации, ее движение по пути модернизации, в любом случае, начинается с развития национального духа. Поэтому, естественно, что отрицание традиционной культуры неизбежно ведет к утрате национального духа, создает хаос в общественном сознании, лишает правильных идеалов и ориентиров» [1; 129].

Этнос одновременно выступая в роли хранителя и генератора *национального духа*, передает новому поколению язык, культуру, традиции, этнические ориентации, лучшие качества и ценности. Этническая ментальность является социокультурной проекцией национального духа, которая образует «… сверхчувственное начало жизнедеятельности народа, достигшего определенного уровня социокультурного развития, отражающееся в его мировоззренческих принципах и определяющее своеобразие этно-социокультурного бытия на всем протяжении этногенеза» [5; 147].

Национальный дух не может быть архаичной категорией, оставаться и восприниматься как нематериальный рудимент глубокой древности, от которого в наши дни можно отказаться за ненадобностью. Он образует тонкую материю, пронизывающую сущность бытия народа и является фундаментальной основой его аксиологических императивов на века. «Народы, – как подчеркивал друг А.С. Пушкина, мыслитель и публицист П.Я. Чаадаев, – в такой же мере существа нравственные, как и отдельные личности. Их воспитывают века подобно тому, как людей воспитывают годы» [6; 84]. Ввиду этого народ динамичен, находится в процессе постоянного саморазвития, обогащаясь на своем пути в ходе коммуникационного взаимодействия с другими этносами. Подтвердим этот тезис исследовательской позицией выдающегося философа и психолога Г.Г. Шпета, который писал: «Дух — конкретный стиль, тип или тон. Не кратковременное состояние, а пребывающая форма. Дух — эхо жизненного многообразия. Дух отображает действительность, структуру переживаний коллективной организации. Дух — собрание, связка характерных черт поведения народа. Дух рыцарства, дух мещанства — суть части целого. Будучи предметом психологии, дух изучается ею не в объяснительной — устанавливающей абстрактные законы психологии, но и не в индивидуально-описательной психологии, а является предметом коллективной психологии, которая только описывает и не идет дальше построения типических структур. Объяснения можно найти в анализе исторического целого, из расовой биологии, антропологии, социологии, и все-таки не из отвлеченной психологии» [7; 112].

Авторитетный социолог и педагог Б.Т. Лихачев, исследовавший смыслы влияния этнического на формирование социокультурного «портрета» личности, отмечает: «Подлинная народность, ментальность, этническая культурность - активно противостоит в сознании цивилизованных людей национализму, идеям национальной избранности и исключитель-

ности, расизма, эгоистической замкнутости, сепаратизма, национального эгоизма, враждебности и агрессивности по отношению к другим народам. Народность, как явление национального духа, выражает уникальное своеобразие индивидуальности каждого народа, которая обусловлена природными особенностями жизни, всей историей существования и борьбы народа, его культуры, религии, а также генетического и социально-ментального наследия, воплощенного в национальных чертах и свойствах характера» [3; 156].

А.В. Кыласов, разработчик и популяризатор отечественной теории этноспорта определяет ее сущность как «… новую институциональную форму, объединяющую традиционные виды физической активности, в том числе национальные виды спорта, и повсеместно возрождающие в качестве исторических реконструкций традиционных коренных народов. Расширяет представления о спорте, как о социокультурном явлении, в контексте обретения им новой функции – поощрения и сохранения этнокультурного многообразия» [2; 42].

Таким образом, наблюдается разрыв между философией и спортом, обусловленный тем, что за последние полтора столетия пошел сильный уклон в сторону достижения спортивных побед практически любой ценой, которые бы прославили страну на международной арене, а также излишней коммерциализации достигаемых результатов, их информационной публичности, универсализации и унификации видов спорта с уходом от национальных форматов. Из-за этого искажаются этнокультурная мотивация, матрицы проведения состязаний и психофизиологические ритмы спортсмена настраиваются не на национальную атрибутику, а на прагматическое стремление достижения успеха и формальное признание.

Возрождение традиций национальных состязаний

Предупредить потерю этнической самобытности возможно путем реализации социокультурных технологий, доказывающих свою эффективность преимущественно на примере национальных республик Российской Федерации, ряда стран Кавказа и Азии. Прежде всего, реализация различных моделей национального образования; организация культурно-просветительской, досугово-семейной жизнедеятельности; возрождение народных промыслов и ремесел, художественной самодеятельности и традиционных праздников; развитие этноспорта – имеет большое значение для формирования национального духа каждого этноса.

Формирование социального благополучия общества напрямую зависит не только от сильной результативной экономики или наличия развитых промышленных центров и ресурсных ископаемых, но и от укрепления духа нации. Достижение такого оптимального баланса возможно только в этнокультурном, богатом и нравственно развитом обществе, а самая лучшая и эффективная профилактика от всех социальных недугов – выработанные в недрах вековой народной культуры способы физического совершенствования и спорт.

Этноспорт приоткрывает занавесу сакральной сущности духа каждого народа. В контексте рассмотрения спорта, как социально-этнического феномена интегративно объединяющего в себе физкультурно-оздоровительную платформу и этноорнаментальную и культурно-эстетическую окраску для философии спорта, важнейшей задачей стоит проблема воздействия глобальных процессов на национальные начала. Этот весьма проблематичный дискурс современности затрагивает спорт как социальное явление, которое с одной стороны не знает географических границ и имея этнические истоки, интернационален по своей сущности, служит идее гармонизации отношений между народами, а с другой стороны, проецирует спортивный дух на национально-патриотической почве. Борцам национальных сборных из разных стран, участвующих на международных спортивных соревнованиях, к сожалению, не позволяют демонстрировать этнокультурные особенности (одежда, ритуалы, обряды), так как существует нормативно-правовой спортивный регламент.

Утрата яркого этнонационального колорита в массовом спорте, в контексте глобализации может нивелировать присущую ему духовную составляющую, традиционные особенности, лишить духовной «подпитки» и поддержки народа, который спортсмен олицетворяет на спортивной арене, а это значит, что спортсмен не сможет более выступать в

роли национального героя, а станет лишь «медийным лицом» какой-либо марки транснациональной компании на какой-то миг, после чего последует полное забвение, а не многовековая память народа.

Традиционные состязания с обилием видов национального спорта выходят на уровень этнокультурных фестивалей, которые из собственно внутриэтнических календарных событий или религиозных обрядовых церемоний коренных этносов становятся многонациональными праздниками, собирают множество поклонников национальной самобытности. Под эгидой ЮНЕСКО они становятся неотъемлемой составной частью всемирного культурного наследия всего человечества, способствуют формированию этнокультурной идентичности и культурного многообразия.

Так, из глубины седых веков, физическая сила и выносливость, смекалка, умение постоять за себя и за свой род - вызывали глубокое уважение. Идейной платформой возрождения национального духа стала предпосылка в виде богатого культурно-художественного наследия. Широкие горизонты мифов, этнических легенд, преданий и традиций раскрывали мощь силы духа национальных героев, которые воплощали в себе тождественные качества, которыми народ наделял своих героев – сила, храбрость, мужество, благородство, достоинство, честь, искренность, преданность родному народу.

Эпические предания, легенды и былины, талантливо передававшиеся изустно сказителями, обрастали поэтической правдой и даже некоторая гиперболизация воспринималась как естественная, чистая реальность. Имена многих знаменитых силачей прошлых веков донесли до нас исторические хроники и сказители, хранители народной мудрости. Так, через легенды и предания, такие древние эпические сказания как: «Урал-Батыр», «Олонхо», «Китаби-Деде Горгуд» отразили представления о легендарных героях, воплощавших в себе идеал мужественного, преданного родине и народу человека, выступавшего нравственным эталоном, мерилом чести и достоинства. В частности, почти во всех селах на празднествах устраивались состязания борцов, силачей, наездников и т.д. Поэтому одной из отличительных черт национальной психологии многих тюркских народов является физическое воспитание, построенное с элементами традиционной борьбы, истоки которой восходят к глубокой древности. У каждого из этих видов борьбы, имевших между собой много общих черт, был свой нравственно-этический кодекс и своя церемониальная эстетика. Сохраняя свои наиболее типичные национальные ритуальные особенности и техники, они заслуженно стали излюбленным видом спорта, прекрасным средством физического воспитания молодежи, развивающим силу, выносливость, волю, быстроту реакции, ловкость и инициативу.

Необходимо отметить, что этнически коннотированные физические упражнения, игры и состязания, в частности, «куреш», «хапсайгай», «гюлеш», являют собой неотъемлемую часть обширной, тюркской этнической культуры народа, которые чрезвычайно важны и для современности. Они представлены в энциклопедии традиционных видов борьбы народов мира. В рамках ритуальных праздников, в частности, «Новруз байрамы», «Сабантуй», «Гербер», «Ысыах», «Джангариада», «Казачьи Шермиции», состязания бааторов Срединного мира на «Ёрдынских играх» можно успешно проводить национальные спортивные состязания, завещанные предками для всех поколений, популяризация которых возродит национальную самобытность и убережет ее от безвозвратной утраты в будущем.

В качестве иллюстративного примера отметим, что многие тюркские народы (башкиры, татары, казахи и др.), локализованные в Приволжском регионе Российской Федерации, являются поклонниками традиционной борьбы «куреш» (борьба на поясах), которая по праву считается важной составной частью ориентальных этнокультур, имеющих богатое историческое прошлое и которая ныне включена во Всероссийский реестр видов спорта. Сильнейшие борцы республики по этому виду спорта практически ежегодно становятся чемпионами мира. Среди тюркских этносов особо почитаются борцы, являющиеся живыми символами мужества и отваги. Подобные «курешу» виды борьбы хорошо известны у многих тюркских народов. В целом исконно национальные виды спорта широко распространены и пользуются большой

популярностью среди молодежи, способствуют ее лучшему самоопределению, физической закалке, укреплению национального духа этноса.

Парадокс человечества состоит в том, что человечество с каждым витком цивилизационного прогресса не только приобретает новейшие знания, в большей степени техногенного характера, но и лишается истинных начал культуры, утрата которых ведет к регрессу культурно-познавательной практики в угоду глобализации мира. Необходимо отметить, что такое явление характерно и для спорта, поэтому имеется большая целесообразность в восстановлении нравственной природы этноориентированного спорта со всеми его прекрасными традициями, украшающими каждую из его разновидностей. В этом отношении позитивное значение приобретают Спартианские Игры, как новая гуманистически ориентированная модель спорта, интегрированная с искусством, концептуальная идея которого разработана профессором В.И. Столяровым [4; 52-279].

В то же время подъем на спортивный Олимп чрезвычайно сложен и подвержен всевозможным многолетним испытаниям, поскольку признаваемые миром достижения даются невероятной ценой лишений, целеустремленности и упорства, духовной аскезой (то есть сознательного отказа от удовольствий), предельной концентрацией физических сил и способностей, максимальное приложение которых приводит к редким выдающимся результатам, выписывающимся в победную летопись национальных и мировых видов спорта.

Серьезный спортивный успех или достижение рекорда предполагает добровольное самопожертвование спортсмена во имя своей страны, своего народа. Имена героев воспевались в эпических произведениях, в их честь на родине устанавливались стелы, их именами матери называли своих детей, желая укрепить в них физическую силу, мужество, выносливость и сноровку, чистоту помыслов. Поэтому одной из стержневых «этнических идей» генезиса социума является спорт. Многие его виды, которые появлялись и развивались сугубо как национальные символы, выросшие из местно-локализованных спортивных традиций, самобытных народных игр, со временем, набирая популярность, обогащаясь своеобразным колоритом, обретали статус интернациональных, выполняя большую роль в укреплении национального духа перекрестных социокультурных связей. Социокультурная реконструкция внутренних и лимитрофных «клеток» этносферы, одной из которых является народный спорт, несомненно, будет способствовать сохранению всех элементов этнокультурного многообразия.

Пехлеванство: сакральное значение, смыслы и традиции

Стержневой основой национально-ориентированных спортивных игр выступают исконно-традиционные виды физической активности, которые наиболее ярко получали воплощение во время определенных событий, приуроченных к определенным календарным датам, языческим мифологическим представлениям или религиозным обрядам. К таким устоявшимся в народе праздникам следует относить многогранные этнокультурные фестивали, имеющие самые разные названия, но состоящие из элементов народного фольклора, музыки, танцев, спортивных состязаний, юношеских забав, ярмарок изделий мастеров народных ремесел, промыслов и других видов художественно-орнаментальной презентации традиционных ритуалов.

Система физического воспитания формировалась и совершенствовалась на протяжении бессчетной череды поколений и служила этносам для укрепления физического здоровья и духа человека, его воинской подготовки в непредсказуемых условиях Кавказа. Безусловно, благодаря этому спорт закалял не только физические возможности человека, но и дух всего этноса.

Благодаря народной поддержке пехлеван наделяется сакральными характеристиками национального героя, готового сражаться ради блага и достойной жизни родного народа и воплощающего тем самым национальный дух этноса. Как идеальный представитель своего этноса эпический герой обладает недюжинной физической силой, отвагой и смелостью, мудростью и талантом предводителя защитников отечества в борьбе с захватчиками-

иноземцами. Опытный сказитель отображает в своем повествовании такие жизненные ситуации и условия для максимально рельефного проявления личных качеств и способностей своего героя, которые практически невозможно воссоздать в обыденной действительности, раскрывая скрытые от рутины повседневности движения силы духа борца за свободу.

Посвященные Новрузу соревнования по национальному виду борьбы зорхане, проходят в Азербайджане, Иране, Ираке и некоторых регионах «кавказского пояса» России. Сегодня этот национальный вид борьбы вновь приобрел большую популярность в кавказском регионе, собирая наибольшее количество участников именно в Новруз. Сейчас зорхана, сохраняя церемониальную и силовую стороны борьбы превратилась в красочное феерическое шоу, привлекающее туристов со всего мира и становится одним из своеобразных брендов Кавказа. Возможно, что этот вид спорта со временем войдет в программу Олимпийских игр.

В прошлом в Азербайджане существовали специальные школы «Зорхана» («Дом силы»), где азербайджанские мужчины могли осваивать, искусство борьбы. В переводе с азербайджанского «зор» означает «сила», «хана» – «дом, помещение». Время их появления в Азербайджане точно не известно, однако в XV-XVII вв. «Зорхана» были во многих азербайджанских городах: Тебризе, Ардабиле, Ширване, Шуше, Баку, Гяндже. Многие из выдающихся силачей – борцов и штангистов начинали свой путь в зорхане. Эти древние виды спорта популярны в народе и ныне. Великий Фирдоуси в поэме «Шахнаме» воспел мужество и силу, рассуждая о пользе физических упражнений.

До наших дней дошла редкая старинная гравюра с изображением традиционных персидских единоборств и физических упражнений на зорхане – персидской спортивной арене. Показана заглубленная в землю арена с упражняющимися борцами и атлетами, по периметру арены сидят зрители, как это было положено для состязаний на зорхане. Слева можно увидеть музыкантов, под чью музыку проводились разминки и тренировки, справа – низкая дверь, через которую участники входили на *суфре* – застланную соломой заглубленную арену. Спортсмены одеты в одинаковые штаны, что символизировало равенство всех перед зорханой, занятия на которых издревле имели не только физический, но и духовный смысл.

Так, под музыку народного танца «джен-ги», как и много столетий назад, сегодня на арену выходят борцы, открывая соревнования национальной борьбы гюлеш. Национальные ритмы барабанного боя (нагары) и мотивы ритуальных выкриков, призывающих противника к честному поединку, призваны погружать их в атмосферу доброжелательного соперничества, настроить их (или как называют их на востоке *пехлеванов*), на предстоящие спортивные состязания.

Нельзя не отметить, что в зорхане присутствовал специальный человек, «сардам», который сопровождал упражнения ритмической игрой на барабанах и персидской поэзией, включая стихи великих классиков: Низами, Хатаи, Саади, Хафиза, Руми, Фирдоуси и многих других. С начала XX века мюршюдами в Иране стали называться барабанщики. В Азербайджане игры на зорхане сопровождались творчеством трио музыкантов, играющих на кяманче, зурне и нагаре. Многие из этих мелодий на долгое время неоправданно были преданы забвению.

Со временем зорханы стали терять статус силовых школ, обучающих сугубо военным приемам. Они превратились в старинные памятники культуры, вызывающие восхищение и гордость за богатое историческое прошлое. В наши дни в разных регионах Азербайджана появилась традиция во время народных гуляний, праздника Новруз и свадеб разыгрывать спектакли зорханы. В целом исконно национальные виды спорта получили широкое распространение и научно-теоретическое обоснование в этнопедагогических концепциях, пользуются большой популярностью среди подрастающего поколения, способствуют его нравственному совершенствованию, физической закалке и в целом укреплению национального духа этноса. Примечательно, что номинация «Пехлеванство, традиционные игры «зорхана» и виды спорта», выдвинутая Азербайджаном в 2022 году, вошла в список нематериального культурного наследия человечества ЮНЕСКО [8].

В последние годы в странах постсоветского пространства, включая регионы Российской Федерации с высокой численностью тюркского населения, набирают популярность Всемирные игры кочевников, участие в которых позволяет продемонстрировать не только мастерство национальных чемпионов, но и богатый этнокультурный потенциал этих стран.

Выводы

Сегодня назрела объективная необходимость в создании ассоциации федерации тюркских национальных видов борьбы, которая бы способствовала укреплению этноспортивного движения и развитию собственных восточных традиций для эффективной популяризации народной борьбы с идейно-патриотическим настроем.

Таким образом, пропаганда и продвижение национальных видов спорта, в особенности борьбы и, в частности, пехлеванства на межгосударственном уровне требует большего взаимодействия спортивных федераций, правительств стран и их регионов, в интересах сохранения и культивирования этнического потенциала игр, распространение которых позволяет преодолеть исторические разногласия и объединиться для совместного устойчивого культурного развития в едином содружестве евразийских народов.

Использованная литература

1. Жизнеспособность российского государства как философско-политическая проблема. Отв. ред. Шевченко В.Н. – М.: Институт философии РАН, 2006. 153 с.

2. Кыласов А.В. Методология и терминология этноспорта // Вестник спортивной науки. – 2011. – №5. С. 41–43.

3. Лихачев Б.Т. Социология воспитания и образования. – М.: Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 2010. 295 с.

4. Столяров В.И. Спартианские игры – новая гуманистически ориентированная модель спорта в его интеграции с искусством. Спорт, духовные ценности, культура. Вып. 4. М.: Гуманитарный Центр «СпАрт» РГАФК, 1998. С. 54-279.

5. Фомин Е.В. Национальный дух как фактор развития русской философии// Наука. Философия. Общество. Материалы V Российского философского конгресса. Том II. – Новосибирск: Параллель, 2009. С. 147.

6. Чаадаев П.Я. Философические письма. – М.: Philosophy, 2011. 256 с.

7. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию. – СПб.: Алетейя, 1996. 160 с.

8. ЮНЕСКО включил «зорхану» и чайную культуру Азербайджана в список нематериального культурного наследия человечества // https://vestikavkaza.ru/news/unesko-vklucil-zorhanu-i-cajnuu-kulturu-azerbajdzana-v-spisok-nematerialnogo-kulturnogo-nasledia-celo-vecestva.html?ysclid=ltdvcjmg7w999135048 [Электронный ресурс]

PƏHLƏVANLIQ FƏLSƏFİ İNİKAS GÜZGÜSÜNDƏ GÜC VƏ RUH MƏKTƏBİ KİMİ

Teyyub Mütəllimov

Xülasə. Məqalə nəzəri tədqiqata həsr edilmişdir. Burada milli fəlsəfi düşüncə prizmasından ruhun təbiəti tarixi keçmiş və müasir dövr və onların davamlılığı kontekstində araşdırılır. Sübut olunur ki, milli ruh və idman və onların əlaqəsi, hansı tarixi dövrdə meydana gəlməsindən və inkişafından asılı olmayaraq, bütün etnosun genezisinin hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Tədqiqat pəhləvanlığın populyarlaşan bir milli idman növü olduğunu, dirçəlişin xalqların dialoqunu gücləndirəcəyini vurğuladı.

Məqsəd: Milli ruhu səfərbər etmək üçün müasir etnosportda pəhləvanlıq irsinin dirçəldilməsi probleminə diqqət çəkmək.

Metodologiya: Məqalə elmi metod, müqayisəli analiz, empirik təsvir, tarixi analiz metodlarından istifadə etməklə tədqiq edilmişdir.

Elmi yenilik: Pəhləvanlığa sosial-fəlsəfi yanaşma, idman və mədəni dialoq yolu ilə xalqların tərəfdaşlığını gücləndirmək üçün populyar bir milli mübarizə növüdür.

Açar sözlər: genezis, Xalqın ruhu, pəhləvanlıq, zorxana, güləş, güləşçi – Milli Qəhrəman, birlik, ənənəvi mənəvi dəyərlər.

PAHLAVANISM AS A SCHOOL OF STRENGTH AND SPIRIT IN THE MIRROR OF PHILOSOPHICAL REFLECTION

Mutallimov Teyub

Abstract. The article is devoted to theoretical research through the prism of national philosophical thought, the nature of the spirit is explored in the context of the historical past and modern times and their continuity. It is proved that the national spirit and sport and their interrelation play as the driving force of the genesis of the entire ethnic group, in whatever historical period its formation and development took place. The study emphasizes that Pahlavanism is an increasingly popular kind of national sport, the revival of which will contribute to strengthening the dialogue of peoples.

Purpose: To draw attention to the problem of reviving the heritage of Pahlavanism in modern ethno-sport as a way to mobilize the national spirit.

Methodology: The article has been studied using the scientific method, comparative analysis, empirical description, and methods of historical analysis.

Scientific novelty: a socio-philosophical approach to Pahlavanism, a popular form of national struggle in the interests of strengthening the partnership of peoples through sports and cultural dialogue.

Keywords: genesis, the spirit of the people, Pahlavanism, Zorkhana, Gulesh, national hero fighter, commonwealth, spiritual traditional values.

Rəyçi: f.e.d., prof. Bilal Qalimov, f.e.d. Füzuli Qurbanov

UOT 1(091)
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).012

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA MƏŞRUTƏ İNQİLABI VƏ Ş.M.XİYABANİ HƏRƏKATI DÖVRÜNDƏ İCTİMAİ-FƏLSƏFİ FİKRİN İNKİŞAFI

Nicat Məmmədov
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
nicatmk@mail.ru
https://orcid.org-0000–0003–2509–1159

Xülasə. Təqdim olunmuş məqalədə Cənubi Azərbaycanın fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixində XX əsrin əvvəllərinin xüsusi mərhələ təşkil etməsi problemi gündəmə gətirilir. Cənubi Azərbaycanın tarixində XX əsrin ən keşməkeşli dövrlərdən biri olması və bu əsrdə burada bir neçə dünya əhəmiyyətli hadisənin baş verməsi, İrandakı bütün azadlıq hərəkatlarının öz başlanğıcını məhz bu dövlətin tərkibində olan Azərbaycandan götürməsi məsələsi tədqiq olunur.

Məqsəd: Məşrutə inqilabı və Ş.M.Xiyabani hərəkatı dövründə Cənubi Azərbaycanda ictimai-fəlsəfi fikrin inkişafını araşdırmaq.

Metodologiya: Müqayisəli - sistemli yanaşma, tarixilik metodu.

Elmi yenilik: Cənubi Azərbaycanda ictimai-fəlsəfi fikrin inkişafına Məşrutə inqilabının və Ş.M.Xiyabani hərəkatının təsirinin tədqiqi.

Acar sözlər: fəlsəfi, ictimai-siyasi, Cənubi Azərbaycan, Məşrutə, düşüncə, milli-mənəvi, özünüdərk, demokratik.

Giriş / *Introduction*

Cənubi Azərbaycan fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixində XX əsrin əvvəlləri xüsusi mərhələ təşkil edir. Cənubi AzərbaycanCəmilın tarixində XX əsr ən keşməkeşli dövrlərdən biridir. Cənubi Azərbaycanda bu əsrdə bir neçə dünya əhəmiyyətli hadisə baş vermiş, İrandakı bütün azadlıq hərəkatları başlanğıcını məhz bu ölkənin tərkibində olan Azərbaycandan götürmüşdür. Səttarxanın lideri olduğu Məşrutə inqilabı (1906-1911), Ş.M.Xiyabani hərəkatı (1919-1920), S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Azərbaycan Demokratik Hökuməti (1945-1946), nəhayət, 1978-ci il İran İslam İnqilabı Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən bir sıra hadisələr ictimai-fəlsəfi fikrin istiqamətinin nəzərəçarpacaq dərəcədə dəyişməsinə səbəb oldu. Məhz bu hərəkat və inqilablar sayəsində ictimai fikirdə, ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada milli şüurun inikası özünü qabarıq şəkildə göstərməyə, milli kimlik uğrunda mübarizə məsələsi o dövrün bütün yaradıcılıq sahələrinin əsas mövzuları arasında əhəmiyyətli yer tutmağa başladı. Məhz bu səbəbdən də XX əsrin ortalarına qədər İranda “müsəlman milləti” deyilən bir məfhum daha çox işlənmiş, azərbaycanlılar da özlərini iranlı və müsəlman milləti hesab etmişlər. Ona görə də onların müsəlman millətinin kimliyi uğrunda mübarizəsini, əslində, Azərbaycan millətinin milli kimlik uğrunda mübarizəsi kimi qəbul etmək lazımdır.

Əsas hissə / *Main Part*

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda fəlsəfi, ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, nəzəri-estetik düşüncə tərzi öz fərqli çalarları ilə diqqət çəkir.

Məlum olduğu kimi, Cənubi Azərbaycan Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrindən sonra İranın tərkibində qalmış və bu günə qədər müstəqil dövlət quruluşuna malik deyil. Cənubi azərbaycanlılar türk olsalar belə, İran vətəndaşları olduqlarından özlərini daha çox iranlı hesab edirlər. Elmi ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, “İranın tərkibində yaşayan azərbaycanlıların bir millət kimi formalaşması XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində başlamış, XX əsrin 20-ci illərinin ortalarına qədər sosial-iqtisadi proseslərin təbii axarının nəticəsi olaraq, ölkədə hakim millətçilik siyasətinin formalaşmadığı bir şəraitdə davam etmişdir” [1, s. 176]. İngilislərin himayəsi ilə milliyyətcə fars olan Rza xanın hakimiyyətə gəlib türk mənşəli Qacarların hakimiyyətinə

son qoymasından sonra vəziyyət dəyişmiş, milli zülm siyasəti güclənmiş, Azərbaycan türklərinə qarşı zorakı assimilyasiya siyasəti yeridilərək azərbaycanlılar əzilən millət vəziyyətinə salınmışdır. "Əsrin əvvəllərində, Məşrutə hərəkatı dövründə İranda azərbaycanlılara verilən nisbi azadlıqlar Rza şah Pəhləvi hakimiyyəti illərində tamamilə onların əlindən alınmış, Azərbaycan dilində mətbuat orqanlarının çapı tam qadağan olunmaqla bərabər, Azərbaycan dilində tamaşalar göstərmək, məktəblərdə ana dilində danışmaq da qadağan edilmiş, hətta türk mənşəli toponimlərin adlarının dəyişdirilməsi kütləvi hal almış, ən acınacaqlısı, hətta yeni doğulan körpələrə Azərbaycan adlarının verilməsinə maneələr törədilmişdir" [2, s. 94].

Belə bir qarışıq zamanda, təbii ki, ictimai-fəlsəfi fikrin əsas təmsilçisi olan anadilli ədəbiyyatın da inkişafına ciddi əngəllər yaradılmış, buna baxmayaraq ədəbiyyat, ədəbiyyatın ən aktiv qolu olan poeziya həm Azərbaycan, həm də fars dilində inkişaf etmiş, milli kimlik və milli şüur məsələsi, əsasən, poeziya vasitəsilə inkişaf etdirilərək unudulmağa qoyulmamışdır.

Rusiyanın və Avropanın tarixində bir sıra dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olan 1905-ci il Birinci Rus İnqilabı Şərq dövlətlərində, xüsusilə İranda da azadlıq uğrunda mübarizə ilə yanaşı, ictimai fikirdə və ədəbiyyatda milli kimlik məsələsinin ön plana çıxmasında mühüm rol oynadı. Bu inqilabın aşkar təsiri altında İranda baş vermiş və əsas liderləri azərbaycanlılar olan Məşrutə inqilabı (1905-1911) İranın tərkib hissəsi olan Güney Azərbaycanda da əhalinin siyasi fəallığının artmasına, ölkədə demokratik ideya və fikirlərə marağın kifayət qədər güclənməsinə səbəb oldu. Məşrutə hərəkatının başlanması ərəfəsində Tehranda demokratik düşüncəli, əsasən, qərbyönümlü ziyalıların təşəbbüsü ilə "İnqilab komitəsi", "Maarif əncüməni", Təbrizdə "İctimaiyyun-amiyun" ("Sosial-demokrat") kimi ictimai təşkilatlar (1906) yaradıldı. Bu təşkilatların başlıca məqsədi həmin illərdə mövcud quruluşa, şahlıq rejiminə qarşı artmaqda olan narazılığı vahid bir məcraya yönəltmək, monarxist bir ölkədə demokratik qanunlara söykənən müəyyən islahatlar aparmaqdan ibarət idi. Mərhələ-mərhələ şiddətlənən, hakimiyyətin dəyişilməsi məsələsini gündəmə gətirməsə də, qanunların təzələnib zamanın və insanların vəziyyətinə uyğun bir şəklə gətirilməsi uğrunda mübarizənin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxıb adı tarixin səhifələrinə qızıl xətlə yazılan Məşrutə inqilabından çəkinərək məcburiyyət qarşısında qalan Müzəffərəddin şahın Konstitusiyanın (Qanuni-əsası) qəbul edilməsi və Şura Məclisinin (Parlament) çağırılması barədə fərmanlar verməsi İranın və Cənubi Azərbaycanın tarixində o dövrə qədər görünməmiş, analoqu olmayan hadisələr idi. Həmin illərdə Azərbaycanı idarə edən Müzəffərəddin şahın oğlu, vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə fərmanların Azərbaycanda icra olunmasına mane olsa da, istəyinə çata bilmədi. Məhz Məhəmmədəli Mirzənin bu anti-insani və anti-humanist addımlar atması hərəkatın Təbrizdən başlayaraq, yenidən baş qaldırmasına, kütləvi hal almasına və bütün İrana yayılmasına səbəb oldu. Çox keçmədi ki, lideri Səttarxan olan Təbriz məşrutəçiləri Məhəmmədəli Mirzə və onun havadarlarına tarixi bir dərs verərək, qadağaları aradan qaldırmağa müvəffəq oldular və Məşrutə inqilabının qələbə sorağını bütün İrana və dünyaya yaymağa müvəffəq oldular.

Müzəffərəddin şahın ölümündən sonra (1906) şahlıq taxtına oturan Məhəmmədəli şah Qacarın ilk işlərindən biri atasının xalqın tələbi ilə verdiyi fərmanları ləğv edib Məşrutəni bələkdə ikən boğmaq oldu. Onun əmri ilə Tehranda məclis topa tutuldu, Məlikül-Mütəkəllim kimi vətənpərvər, demokratik düşüncəli ziyalıların bir çoxu ya faciəli şəkildə öldürüldü, ya da vətənini tərk etməyə məcbur oldu. Yeni, uğursuz, haqqında heç də yaxşı fikirlərin olmadığı Məhəmmədəli şahın insan adına ləkə gətirən hərəkətlərindən sonra qəhrəman Azərbaycan xalqı yenidən ayağa qalxaraq Səttarxanın (Sərdari-milli) və Bağırxanın (Salari-milli) rəhbərliyi ilə qan içində çabalamaqda olan Məşrutəni qanları və canları bahasına qorudu, şahı və onun ətrafını iflic vəziyyətə saldı.

Məlum olduğu kimi, o dövr ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrin əsas təmsilçisi olan ədəbiyyat, bədii söz nə qədər fərdlər tərəfindən yaradılsa da, cəmiyyətin, toplumun həyatında, əxlaq və mənəviyyatında baş vermiş hadisələr ictimai-ədəbi fikirdə əksini tapır və real həyatda baş verən hadisələrsiz ötüşə bilmirdi. Bu mənada Məşrutə dövründə Cənubi Azərbaycanda yaranmış ədəbiyyatın ictimai-fəlsəfi təhlili bizi belə bir mənzərə ilə qarşılaşdırır ki, "Məşrutə dövründə ədəbiyyat xalq hərəkatının salnaməsi, dövrün bədii təfəkkürünün inkişafının, ictimai hiss və həyəcanlarının güzgüsü olmuşdur" [3, s. 35].

Məhz bu baxımdan Məşrutə dövrünün Cənubi Azərbaycan ictimai-siyasi fikri bədii ədəbiyyatın əksər nümunələri olan poetik forma və janrlarda yaranmışdır. Məşrutə inqilabının ən radikal qüvvəsi olan Cənubi azərbaycanlılar, xüsusilə Təbriz camaatı arasında inqilabi poeziya çox populyar idi. Bu illərdə istər Azərbaycan dilində, isitərsə də fars dilində meydana gələn poetik əsərlərin əsas mövzularını yeni ictimai-siyasi baxışlar, milli dəyərlərin təbliği, millətə səadət və insansevərlik, vətənpərvərlik, azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırış motivləri təşkil edir. Həmin illərdə yazıb-yaratmış H.R.Sərraf, S.Ə.Gilani, S.Səlmasi, M.C.Məşuf, M.Ə.Xazin, B.Abbaszadə, M.M.Şəbüstəri və başqalarının yaradıcılıqlarında yuxarıda qeyd etdiklərimiz çox aydın şəkildə öz dolğun fəlsəfi-poetik əksini tapmışdır.

Akademik Mirzə İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, “XIX əsrin sonlarına, XX əsrin əvvəllərinə qədər bir sıra müsəlman ölkələrində xalqların milli mənsubiyyəti ilə dini əqidələri eyniləşdirilir, “islam milləti” kimi ifadə işlənirdi” [4, s. 14] ki, Cənubi Azərbaycanda da vəziyyət qeyd olunduğu kimi idi. Təbii ki, özlərini iranlı, İran dövlətinin vətəndaşı hesab edən şairlər milli kimlik baxımından iranlı kimi çıxış edir, milli kimliyin komponentləri onların yaradıcılığında da iranlı, İran vətəndaşı olaraq əks olunurdu. Bu əsərlərin əksəriyyətində din, əqidə, adət-ənənə, tarixi keçmişin xatırlanması müşahidə olunsa da, əsas mövzulardan ən başlıcasını azadlıq idealı, vaxtilə şöhrətli bir ölkə olan İranın hazırda çətin durumda olması və ümumi şəkildə “islam milləti” kimi təqdim olunan İran azərbaycanlılarının milli kimlik komponentlərinin tərənnümü təşkil edirdi.

İranın ozamankı ictimai-siyasi vəziyyətində və cəmiyyətdə gedən mübarizələr fonunda demokratik inqilabi ruhu gücləndirən, xalqın çoxdankı arzularını ifadə edən, onun azadlıqsevər bir xalq olduğunu, lakin hələ də qəflətdə qaldığını xatırladan şair şeirin ilk misraları ilə oxucusuna ərk və bir qədər də hiddətlə müraciət edərək deyir:

Ey milləti-İslam, oyan, vəqti-səhərdir,
Bəsdir,bu qədər yatma, çürürsən, nə xəbərdir!
Dur, vəqti-səhərdir! [5, s. 75]

Diqqət edilərsə, bu misralarla H.R.Sərraf təkcə vətəndaşları olan Cənubi azərbaycanlılara deyil, bütün dindaşlarına, Məhəmməd ümmətinə, İslam millətinə, ümumilikdə müsəlmanlara üz tutur.

Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, şeirin yazıldığı dövrdə İranda yaşayan azərbaycanlılar özlərini ayrıca, əlahiddə millət kimi yox, İranın vətəndaşı və iran milləti, daha geniş mənada müsəlman milləti hesab edirdilər. Bu mənada H.R.Sərrafın azərbaycanlılara deyil, bütün müsəlman millətinə xitabı tamamilə başadüşüləndir və əslində, bu müraciətdə müraciət obyekti kimi göstərilən daha çox haqqı tapdanan, Tehranın mərkəzi hökumətindən asılı vəziyyətdə olan Azərbaycandır. “Qafil düşübən dinini dünyaya satıbsan!” nidası ilə həmvətən və həmdinlərini qəflət yuxusundan ayıldıb öz hüquqlarını müdafiə etməyə çağıran böyük humanist bəzən canından artıq sevdiyi milləti ittiham etməkdən belə çəkinmir, onun yatmağının ölümdən də betər olduğunu alovlu sətirlərlə bəyan edir:

Yatmaq belə olmaz, bu, ölümdən də betərdir,
Dur, vəqti-səhərdir! [5, s. 75]

Göründüyü kimi, millətinin halına acıyan, vətəndaşların təcəddüd, inkişaf əsri olan XX əsrdən, əsrin əvvəllərində biri digərini əvəz edən dünyəvi hadisələrdən ibrət götürmədiyini, hələ də qəflət yuxusundan oyanmağa səy göstərmədiyini görən şair onları seçim qarşısında qoyur. Açıq kontekstdə onlara bildirir ki, düşdüyün əsarət, gerilik, korazehinlikdən, maarif və mərifətsizlikdən qurtarmaq üçün qapıldığın səfalət yuxusundan ayılmasan, xaricilər bir yana, həmsayələrin də səni tapdalamaqdan çəkinməz. Haqlı olduğunu bilə-bilə, zülmün qarşısında qolubağlı qul kimi boyun burduqca, həqiqətdən uzaqlaşıb xəyallara qapıldıqca, birləşib zalıma qarşı üsyan etmədikcə, aqibətin bugünkündən daha pis, vəziyyətin pis olacaq. Çünki zaman sən düşündüyün zaman deyil. Dünyanın əksər xalqları ayağa qalxaraq, özgürlüyünü tələb etdiyi bir vaxtda “hamı yatmışların oyanıb öz eybini qandığı belə bir tarixi məqamda hər kimsə yatsa, qanı hədərdir”.

Şair çox yaxşı görür, hiss edir və başa düşür ki, müraciət etdiyi kütlə hələ də oyanmaq, haqqını tələb etmək üçün mübarizə meydanına atılmaq fikrində deyil. Odur ki, əsəbi bir tonda, bir qədər də həsədlə milli kimlik, azadlıq uğrunda mücadilə edən digər millətləri, ad çəkməsə də, daha doğru anlamda avropalıları onlara nümunə göstərir və beləliklə, əvvəlki çağırış indi sərt bir sarkazmla əvəzlənir:

Sən yat, qoy olar dursun, olar çünki bəşərdir! [6, s. 75]

Düşünürük ki, müəllifin milli oyanışa xidmət göstərmiş bu şeiri milləti qəflətdən həqiqətən ayıltmaq istəyən H.R.Sərrafdan sonrakı Cənubi Azərbaycan şairləri üçün də bir nümunə olmuş, onlar qələmin və sözün gücü ilə millətə, milli şüurun oyanışına və milli kimliyin dərkinə xidmət etməyi əsas ictimai məramları hesab etmişlər.

Məşrutə dövrü ictimai-fəlsəfi fikrinin əsas təbliğatçısı olan ədəbiyyatın bir sıra poetik nümunələri, milli dirçəlişin, xalqın arzu və istəklərinin ifadəçisi olduğundan, milli ruhlu, inqilabi mövzulu şeirlər camaat içərisində tez yayılır, bir çox hallarda müəlliflərinin adları belə, xalqın yadından çıxır, onlar az qala folklor nümunələri hesab olunurdu. Belə poetik nümunələrin əksəriyyətində Səttarxan və xalq azadlığı tərənnüm olunur, mürtəcelər lağa qoyulur, lənətlə yad edilirdilər.

Müəllifi unudulmuş belə şeirlərin birində oxuyuruq:

Səttarxan geyib qərəni,
Bağlayıb bəndi-bərəni,
Qoymur kənardan gələni,
Bərəkallah, qəllac oğlan,
Məşrutəyə fərrac oğlan! [7, s. 47].

Dövrün məhz belə poetik nümunələrində inqilabi əhvali-ruhiyyə daha qabarıq olub, şahlıq-üsuli idarəsinə qəzəb, qanlı döyüşlərdən qorxmamaq çağırışları ilə fərqlənir. Bu illərdə meydana çıxan folklor nümunələrində Səttarxan vəsf olunduğu halda, Məhəmmədəli şah və Azərbaycana ögey gözlə baxan Tehran hakimiyyəti kəskin tənqid edilir və eyni zamanda, millətin öz milli kimliyinə sahib çıxmasının vacibliyi fikri də geniş təbliğ olunur.

Verdiyi sözə əməl etmək, söz qəhrəmanı yox, əməl qəhrəmanı olmaq Azərbaycan xalqına xas olan əsas milli keyfiyyətlərdəndir ki, bu məsələ ədəbiyyatda da öz əksini tapırdı. Dövrün tanınmış mücahid şairlərindən olan və "Səttarxan hərəkatının müğənnisi" hesab edilən Mir Əbdülhüseyn Xazin (1873-1918) "Mücahid" adlı şeirində yazırdı:

Quru söz ilə vəfa toxumun əkmə, yersiz olur,
Bu toxuma qan ilə su verməsən, səmərəsiz olur.
Mücahid olmagilən, olsan, ol həbib kimi,
Mücahidi-həqq olan həqq yolunda sərsiz olur [9, s. 96].

Vətəndaşlarını "Qədəm bu dairəyə qoyma, qoysan, eşqilə qoy" çağırışı ilə hüququ və azadlığı uğrunda mübarizəyə çağıran şair cəsarətlə və açıq şəkildə qeyd edirdi ki, "Nə şahdan çarə var biz millətə yaran, nə məclisdən" [9, s. 96]. "Şahdan, millətin qanını zəli kimi soran əyan-əşrəfdən, dindən öz mənafeləri üçün istifadə edən ruhanilərdən Azərbaycan xalqına nicat yoxdur" fikrini əsərlərində tez-tez işlədən şair tam yəqinliklə bildirir ki, hər bir millət kimliyini başqa millətlərə isbatlamaq üçün, ilk öncə, azadlığını əldə etməli, onu sıxan, adi insani hüquqlardan məhrum edən istibdadın bünövrəsini sarsıtmaq üçün canından, qanından və malından keçməli, lakin haqqından, hüququndan, milli varlığından keçməməlidir.

Milli kimliyin inikası əksər şeirlərində bədii əksini tapan Səid Səlmasi Məşrutə hərəkatı dövründə inqilabi-ictimai fəaliyyəti, azadlıq mübarizəsində dönməz mövqeyi və heyrətamiz cəsarəti ilə seçilən qələm sahiblərindəndir. İyirmi iki illik qısa ömrünü millətinin milli şüuru və ictimai-siyasi fikrinin, özünüdərkinin oyanışına, dirçəliş və istiqlalına həsr edən şairin əsərlərində milli kimliyin əsas komponentlərindən biri olan vətən obrazı mühüm yer tutur. Səid Səlmasi Məşrutə inqilabı illərində irticaçı ünsürlərin milli-istiqlal mübarizəsinə mane olub pozuculuq fəaliyyətinə başlayanda Azərbaycan xalqının mübarizədən qalib çıxacağına əminliklə, Təbrizi, Azərbaycanı tutduğu haqq yolundan döndərmək istəyən irticaçı qüvvələri ittiham edərək "İrşad" qəzetində "Müstəbidlərə" adlı kəskin bir şeir çap etdirir. "Cənubi Azərbaycan inqilabçılarının qəhrəmanlıq, mərdlik ruhunu ustalıqla ifadə edən" [9, s.50], müstəbidləri ifşa, hürriyyət, azadlıq aşiqlərini tərənnüm edən, zalımdan intiqam almağa ədalət divanının qurulacağı inamı onun yaradıcılığının əsasını təşkil edir.

S.Səlmasinin İran Məclisinə üzv seçilmiş Cənubi azərbaycanlı vəkillərə ünvanladığı və nikbin təəssüratlar əsasında yazdığı "Təhəssür" şeiri milli kimlik mübarizəsinin inikası baxımından böyük maraq doğurur.

“Milli kimliyinin təhlükə altında qaldığını hiss edən müəllif ya üsyankar şəkildə onu daha kəskin formada üzə vurur, ya da özünüqoruma (həm fərdi, həm də milli) məqsədilə yaradıcılığında ideyanın kodlarla ifadəsinə üstünlük verir” [10, s. 5] ki, bu halın da biz S.Səlmasinin əsərlərinin əsasını təşkil etdiyini görürük. Zülm və istibdada qarşı açıq protest kimi səslənən “Xəyali-mənfur” şeirində oxuyuruq:

Çəkil həyatımı tədhiş edən xəyal, çəkil!
Müdam nifrətə bais o hali-tənnazın.
Çəkil də, qılma mənə şuxi-məşribanə nigah,
Səbati-əzmimi qırmaz o çeşmi-tənnazin [11, s. 209].

Milli dilin və milli kimliyin ən mühüm daşıyıcısı olmasına baxmayaraq, “bir çox hallarda başqa dildə yazılan mətn öz milli kimliyi baxımından onu yaradan müəllifin milli kimliyinin daşıyıcısı olur” [10, s. 10]. Şeirləri ilə milli şüurun formalaşmasında xidmətləri olan, əsərlərini əsasən fars dilində yazan Seyid Əşrəfəddin Gilaninin (1872-1934) də bir sıra əsərlərinə məhz bu baxımdan yanaşmaq lazımdır. Rəştdə farsca çap etdirdiyi “Nəsimi-şimal” qəzetində günün aktual problemlərini müzakirə obyektinə çevirən, müasir ictimai-fəlsəfi, milli və bəşəri məsələləri qabartmaqla milli kimliyin təbliğinə şair-vətəndaş töhfəsini verən, “Məşrutə hərəkatı dövründə yazdığı əsərləri ictimai-siyasi satiranın və tənqidi realizmin gözəl nümunələri sayılan” [12, s. 57-58] S.Ə.Gilaninin həmin illərdəki yaradıcılığında araşdırdığımız problemlə bağlı məzmun və məndəricə baxımından ən seçkin şeirlərindən biri “Təraneyi-zəfər” əsəridir.

On iki bəndlik və hər bəndin sonunda “Milləti-Təbriz, xuda yarınız!” misrasının təkrarlandığı bu şeir “Nəsimi-şimal” qəzetində dərc olunandan az sonra böyük romantik və mütəfəkkir şair Məhəmməd Hadi (1879-1920) tərəfindən çox böyük ustalıqla Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək “İttifaq” qəzetində nəşr olunmuşdur [Bax: “İttifaq” qəzeti, 26 fevral 1909-cu il, № 47].

Əgər H.R.Sərrafın məşhur müstəzadında “İslam milləti” deyilərək iranlılara, o cümlədən İranın vətəndaşları olan Cənubi azərbaycanlılara xitab olunurdusa, burada müraciət obyekti dəyişir. Məzmunundan göründüyü kimi, şeir Təbriz inqilabına həsr olunmuşdur. Bu şeirdə Tehrandan mitinqləri yatırmaq üçün Təbrizə göndərilmiş şah ordusunu darmadağın edən və Azərbaycan xalqının milli kimliyinin daşıyıcıları olan Səttarxanın və Bağırxanın ətrafında birləşən Təbriz camaatı alqışlanır, onlar vətən bağını laləzara döndərən, zülmün kökünü tar-mar edən, iranlıların adını bütün dünyada tanıdan qəhrəmanlar kimi vəsf olunur.

S.Ə.Gilani təbrizlilərə xitabən bildirir ki, təkcə gilanlılar deyil, bütün iranlılar, o cümlədən isfahanlılar da sizinlə fəxr edir, sizdən ibrət alaraq vətənlərini qorumaqdan ötrü hər cürə fədakarlığa hazırdırlar.

S.Ə.Gilani Məşrutə hərəkatı dövründə yazdığı əsərlərində fədailərin qanı və canı bahasına əldə olunmuş Konstitusiyanı və yeni təsis olunmuş Məclisi alqışlayır, bunlara millətin nicatı yolu, ümid yeri kimi baxırdı. Şairin “Qulaq asan kimdir”, “Ey vay, Vətən vay”, “Fatihə”, “Təsnif”, “Şəfa tapıb haçan vətən” və s. bu kimi şeirlərində həmin illərin mübariz əhval-ruhiyyəsi açıq cizgilərlə görünməkdədir.

Əgər “Təraneyi-zəfər” şeirində irticaya qarşı azadfikirlilik ideyaları uğrunda döyüşən “Milləti-Təbriz” – Təbriz camaatı, Azərbaycan xalqı əsas müraciət obyekti kimi götürülürdüsə, Məşrutə inqilabının məğlubiyyətindən sonra yazılan “Ey vay, Vətən vay” şeirində milli kimliyin əsas komponentlərindən olan Vətən bir obraz kimi götürülür və ona müraciət olunur.

XX əsrin ilk onillikləri dövrü ictimai-fəlsəfi fikirlərlə zəngin Cənubi Azərbaycan bədii yaradıcılığını təhlil edərkən akademik M.İbrahimov yazır: “Azad gələcəyə inam, zalımların əvvəl-axır məhv ediləcəyinə, qaranlığın çəkilib, səhərin açılacağına sarsılmaz inam şairlərin ürəyinə xalq və vətən məhəbbətilə dolmuşdur və bu məhəbbətlə də nəsildən-nəslə keçmişdir. Bəli, vətən eşqi, xalqa məhəbbət insanın fikrini hərəkətə gətirən, iradəsini möhkəmləndirən ecazkar qüvvədir və bu işıqsaçan qüvvə cənub şairlərini ilhamlandırmışdır” [4, s. 24-25]. Milli kimliyin bir çox komponentlərini özündə ehtiva edən bu sitatdan göründüyü kimi, gələcəyə inam, xalqa məhəbbət, satqın şahlara və onların əlaltılarına nifrət həmin illərin poeziyasının əsas mövzularından olmuşdur.

Pesyan Təbrizinin “Marş”, Behiştiyi-Təbrizinin “Vətən”, Cəfər Xamneinin “Vətənə”, “Ümid fəlsəfəsi”, Təqi Rüfət Təbrizinin “Qadınlara xitab”, “Ey iranlı cavan” və s. bu kimi əsərlərdə dövrün

ictimai-fəlsəfi tərənnümü, milli kimliyin bədii inikası və milli kimlik uğrunda mübarizə çox böyük sənətkarlıqla öz həllini tapmışdır.

Şeirlərini farsca yazan, “Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin yaratdığı Azərbaycan Demokratik Firqəsinin orqanı “Təcəddüd” qəzetinin görkəmli mühərrirlərindən biri olan” [8, s. 69] Cəfər Xamneyi XX əsrin ilk onilliklərində dünyada və İranda baş verən bir sıra qanlı, ictimai-siyasi hadisələri (Birinci Dünya müharibəsi, Rusiyada, İranda, Türkiyədə baş verən inqilablar və s.) nəzərdə tutaraq, yaşadığı əsri “Qanlı faciələr, vəhşət heykəli” [13, s. 69] adlandırsa da, Ş.M.Xiyabani hərəkatı zamanı artıq bir filosof kimi, Cənubi Azərbaycanda qanlı mənzərənin günbəgün dəyişdiyini, könül quşunun vətənin şəninə kədərli nəğmələr qoşduğunu, hələ də darda olan millətin vəziyyətini nəzərə alıb, vətəninin şir olsa da, qorxaq tülkü pəncəsində (burada “qorxaq tülkü” deyəndə İranın mərkəzi hakimiyyəti nəzərdə tutulur) qaldığına işarə edərək “Vətənə” adlı şeirində gözəl tərərənnüm etmişdir.

Bunu qeyd etmək düzgün olardı ki, yeni ictimai-fəlsəfi fikirlərin təbliği zamanı xalqın özünüdərkində, milli-bəşəri dəyərlərin sonrakı nəsillərə çatdırılmasında onun ədəbiyyatı mühüm rol oynayır. XX əsrin ilk onilliklərindəki şairlərin, o cümlədən Təqi Rüfətin poetik irsinə məhz bu prizmadan yanaşmaq lazımdır. Milli kimlik məsələsinin bədii təbliğinə Təqi Rüfət Təbrizinin milli adət-ənənələrimizi tərənnüm edən “Novruz və kəndli”, hər cür ali hörmətlərə layiq olsa da, dünyada bir gün görə bilməyən qadınlara ünvanlanan “Qadınlara xitab”, vətəni cəhalət içində olan gənclərə xitabən yazılan “Ey iranlı cavan” adlı ictimai xarakterli şeirlərində rast gəlirik.

Milli kimliyin inikası və milli kimlik uğrunda mübarizə baxımından “Ey iranlı cavan” şeiri daha xarakterikdir. Burada yaradılan “vətən oğlu”, “doğma vətən” obrazları bilavasitə problemin mahiyyəti ilə səsləşir. Azadlıq eşqi və gələcəyə inam hissi güclü olan şeirdə iranlı gəncə “Sabaha səsləyir hər an səni doğma vətənin”, – deyə müraciət edən şair ona şərəfli, şanlı tarixi keçmişini, ulu əcdadlarını xatırladaraq yazır:

Qalx ki, xoşbəxtlik özü qarşına gəlmiş gülərək,
Qalx, düzəlt qamətini, meydana çıx, Rüstəmtək!
Zal kimi, barmağını qoy kamana, sən oxu at,
Səsləyir, bax səni xoş günlərə indi bu həyat [14, s. 162].

Dövrün ictimai-fəlsəfi baxışları, milli dil, məfkurə, milli kimlik məsələləri poeziyasında mühüm yer tutan ən qüdrətli şairlərdən biri, heç şübhəsiz ki, Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəridir. O, “mən xalqımı Sabir kimi oyadacağam” – deyə, C.Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) və M.Ə.Sabir ruhunda şeirlər yazmaqla, yeni həyat, insani hüquqlar və demokratiya uğrunda mübarizə aparan yazıçıların ön cərgələrində inam və cəsarətlə addımlamışdır.

Mövzu və forma müxtəlifliyinə baxmayaraq, Güney Azərbaycanda Sabir fəlsəfi məktəbini məharətlə, özünəməxsus tərzdə davam etdirən və özündən sonra bir məktəb yaradan M.Ə.Möcüz şeirlərinin demək olar ki, əksəriyyətində milli şüurun və milli kimliyin formalaşmasında müstəsna rol oynayan maarifi, mədəniyyəti və azadlıq ideyalarını təbliğ edir. O, elmsizlik, cəhalət və insanı əzən zəmanədən, onun dövlət sistemi və qanunlarından acı-acı şikayətlənirdi. Böyük maarifçi, lirik və satirik olan Möcüz gerilikdən və əsarətdən qurtulmağın çarələri sırasında elmə, maarifə yiyələnməyi ən ümdə vəzifələrdən biri hesab edirdi.

Millətin ictimai-siyasi və mənəvi inkişafında sənətin rolunu yüksək qiymətləndirən, bütün qüvvə və bacarığını onun xidmətinə yönəldən şairin qənaətinə görə, xalqa fayda gətirməyən, onun məişətinin qaranlıq cəhətlərinə işıq salmayan söz və söz sahibi olan qələm yiyəsinin olması olmamasından yaxşıdır. Filosof şairin fikrincə, qələm insan cəmiyyətində bütün islahatları, çevrilişləri hazırlayan qüdrətli silahdır. Sözün, qələmin qüdrətinə dərin inam bəsləyən Möcüz qarşısına belə bir müqəddəs vəzifə qoymuşdu: xalqı cəhalət yuxusundan oyatmaq! Şeirlərinin birində o yazırdı:

Xalqı bidar eyləmək mümkünmü xabı-cəhldən?
Eylərəm bidar, Möcüz, qorxmasam icadidən [7, s. 86].

“Dilim türki, sözüm sadə, özüm səhbayə dildadə”, – deyə özünün milli varlığı və dili ilə fəxr edən, qələm yoldaşlarına “Yaz anan təlim edən dildə!” şüarı ilə xitab edən Möcüz sənətini XX əsrin ilk onillikləri Güney Azərbaycan, o cümlədən “İran həyatının güzgüsü” adlandıranlar qətiyyən yanılmırlar. Tədqiqatların birində deyildiyi kimi: “M.Ə.Möcüz... ilk dəfə olaraq, poeziyada İran

sosial həyatının panoramasını yaratmağa, tutqun, boz-bulanıq və fərəhsiz mənzərəsini bütün ziddiyyətləri ilə nəqş etməyə nail olmuşdur” [15, s. 77].

M.Ə.Möcüz dünyagörüşünün baş, əbədi və əzəli mövzusu vətən və millətin taleyi məsələsidir. O, şeirlərində dönə-dönə qeyd edir ki, vətən – vətəndaşlarının xoşbəxtlik və şərəf mənbəyidir. Vətəni olmayan millətin, yaxud istiqlaliyyəti əlindən alınan xalqın istiqlalı haqqında danışmaq boş xülya, mənasız bir şeydir. “Ey tirmə rəxti-xab içində quylanan dadaş, Getsə vətən, vətənlə gedər istirahət”, – deyə həməsrlərinə müraciət edən şairin vətən və millət haqqında düşüncələri bir çox əsərlərində, o cümlədən “Aşiqi-pərişan”, “Gəl başım üstə”, “Möcüzün səsi”, “Dedilər”, “Canlı cənazə”, “Yoxdur əlac söylədi cəhalətə”, “Olsun”, “Səni” və s. bu kimi satiralarında son dərəcə açıq, konkret və qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır.

M.Möcüzün dünyagörüşünə görə, xalqın rəzalətə düçar olmasının səbəbi mütiliyin törətdiyi istibdad, qayğısızlıq və bundan doğan səfalətdir. “Əyani-vətən”in xəyanəti ucbatından vətən düşmən tapdağına çevrilmiş, demokratik idarəçilik prinsiplərinin yoxluğu, şah və məmurlarının hər cür nəzarətdən kənarda qalıb hakimi-mütləq olmaları ölkəni inkişafdan saxlamış, geniş xalq kütləsi aclığa, üzücü əzab-əziyyətə məhkum edilmişdir.

M.Möcüzün dünyagörüşünün əsas tərənnümü olan satiralarında cəhaləti xalq arasında yayan din xadimlərinin, ruhanilərin ifşası da mühüm yer tutur. Şəxsi müşahidələri nəticəsində şair belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, əhalini istismar etməkdə hakim dairələrlə ittifaq bağlayan ruhanilər şəxsi mənafeləri naminə, yeri gəldikdə, müqəddəs şəriət qanunlarını belə pozmaqdan çəkinmirlər. Şairin qənaətinə görə, xalqı elm, təhsil əvəzinə boş, mövhumi anlayışlarla aldatmağı özlərinə peşə etmiş din xadimləri üçün vətənə, xalqa, millətə xəyanət etmək adi hala çevrilmişdir. “O gün ki oldu”, “Axır ki, ağlat milləti”, “Məscidə” və s. əsərlərində riyakar din xadimləri kəskin rənglərlə ifşa olunur.

İlk şeirlərini “Mirzə Gülzar” təxəllüsü ilə yazan, Təbrizdə Məşrutə inqilabı başlanan ərəfədə bir çox vətənpərvərlər kimi, fədailərə qoşularaq mücahidlərlə birgə mübarizə meydanına atılan Bayraməli Abbaszadənin şeirlərinin milli kimliyin formalaşmasındakı rolunu danmaq olmaz.

“Molla Nəsrəddin” fəlsəfi-ədəbi məktəbinin tanınmış simalarından olan, şeirlərini “Molla Nəsrəddin” və onun təsiri ilə çıxan satirik jurnallarda çap etdirən B.Abbaszadə, əsasən, Şimali Azərbaycanda yaşayıb-yaratsa da, yaradıcılığında Güney və İran mövzusu mühüm yer tutur ki, bu da səbəbsiz deyil. Çünki o, Güney Azərbaycanı milli-azadlıq hərəkatının bilavasitə iştirakçısı olmuş, xalqın səadəti uğrunda şəhid olmağı özünün idealı elan etmişdi. Fikrimizin təsdiqi üçün “Həllac” adlı şeirin bir neçə misrasına diqqət edək:

Mən ruzi-əzəldən demişəm: – Əncüмənəm mən,
Gər döysələr, öldürsələr də, inciмənəm mən.
Söz verməsəm əğyarə, məgər mötəmənəm mən?
Millət yolunda ölməyə hazır kəfənəm mən [16, s. 101].

Vətən, yurd həsrəti, güneylilərin acınacaqlı taleyini düşünmək, onların tapdanmış hüquqlarını cəsarətlə müdafiə etmək M.Möcüzün yaradıcılığında olduğu kimi, B.Abbaszadə yaradıcılığının da baş, aparıcı xəttini təşkil edir. “Məşrutə”, “İranlıların naləsi”, “İranlı olmasaydı”, “Keçər gedər”, “Gözün aydın”, “Hər yana baxıram” və s. bu kimi şeirlərdə xalqın, ölkənin ümumi mədəni-siyasi vəziyyəti real şəkildə satirik və yumoristik boyalarla əks etdirilir.

Vətən, ailə-uşaq həsrəti ilə qəlbi alışıb-yanan, diyarbədiyar gəzib hamballıq, əkinçilik, biçinçilik, çobanlıq, fəhləlik edən Güney zəhmətkeşinin arzu və istəkləri, acı fəryadları B.Abbaszadə satirasının başlıca mövzuları sırasında özünə yer alır. Onun “satirası mövzudan, mətləbdən, ideyadan asılı olaraq, bəzən gülüşdən göz yaşına, acı qəhqəhələrdən inilti və sızıltıya keçir” [17, s. 228].

İctimai və siyasi baxışları baxımından şair dönə-dönə sual edir ki, milləti və məmləkəti bu hala salan kimlərdir? Müxtəlif münasibətlərlə sualın cavabı təxminən eynidir: ümmətin başına noxta vurub uçuruma sürükləyənlər, şahlar, xanlar, mollalar, batini kafir, zahiri abid olan üləmalar!

B.Abbaszadə ictimai satiraları ilə vətənin, millətin halına ağlasa da, onda gələcəyə, xalqının mübarizə əzminə böyük inamı var. O, əmindir ki, Səttarxan və Bağırxanın varisləri azadlıq uğrunda mübarizədə son məqsədə çatmaq üçün yenə silaha sarılacaq, istismar dünyasının daşını daş üstə qoymayacaqlar. Şərqin əzilən kütlələrini mübarizəyə çağıran təsirli şeirləri ilə onların azadlıq eşqini alovlandırmağa çalışır.

Yeni ictimai görüşlərin, milli şüur və milli kimliyin daşıyıcıları olan yeni insan tərbiyəsi, maarif və mədəniyyətin təbliği C.Ə.Bağçaban, M.Səfvət, M.Eşqi və XX əsrin əvvəllərində yaradıcılığa başlayan, demokratik poeziyanın inkişafında müəyyən xidmətləri olan filosof şairlərdən biri olan İrəc Mirzənin (1874-1925) yaradıcılığında İran, xüsusən də Güney Azərbaycan qadınlarının acınacaqlı taleyinin təsviri və bunlardan çıxış yolu məsələsi mühüm yer tutur.

20-ci illərin əvvəllərində dövrünün müasir istimai-fəlsəfi baxışlarının təsiri altında Cənubi Azərbaycanda genişlənən milli-azadlıq hərəkatı bədii ədəbiyyatda yeni "mübariz insan" obrazlarının yaradılması ilə də seçilir ki, bu illərdə ədəbiyyatda Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Heydər Əmioğlu, Məhəmməd Tağıxan və s. bu kimi şəxslər barədə dəyərli əsərlər meydana gəlir. Xorasan üsyanının başçısı olan polkovnik Məhəmməd Tağıxan barədə dəyərli bir şeir yazan İrəc Mirzə onu cəsur vətənpərvər, misilsiz qəhrəman və Vətənə sədaqətli bir şəxs kimi xarakterizə edir.

Nəticə / ***Conclusion***

Tarixi faktlardan da bəlli olduğu kimi, XX əsr Cənubi Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikir tarixində çox keşməkeşli bir dövr olmuşdur. Əsrin 70-ci illərinə qədər İranda baş vermiş bütün dünya əhəmiyyətli hadisələr, inqilab və üsyanlar, demək olar ki, başlanğıcını Azərbaycandan götürmüş, ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi, bədii ədəbiyyatda da baş verən yeniləşmələr məhz azərbaycanlı müəlliflərin adı ilə bağlı olmuşdur. Tədqiqat nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olur ki, ictimai-siyasi mühitdə baş verənlər, azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda genişlənən mübarizə və dirənişlər ədəbiyyata da təsirini göstərmiş, məhz bunların sayəsində ədəbiyyatda milli ruh güclənmiş, milli kimlik məsələsi poeziyanın baş mövzusuna çevrilməyə başlamışdır. Bu dövrdə formalaşan ictimai-fəlsəfi fikir özündən sonrakı proseslərə də təsirsiz qalmamış, milli şüurun təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / *References*

1. Mustafayev, V. Cənubi azərbaycanlıların milli şüuru haqqında bəzi qeydlər (Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri) // – Bakı: Elm, –1991. – s. 175-195.
2. "Yoldaş" jurnalı // Tehran: – 1979, № 8, – s. 94.
3. Müciri, C. Məşrutə dövrü ədəbiyyatı (1901-1917). (XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər). – Bakı: Elm, – 1900. – s.39-61.
4. İbrahimov, M. Dövrün müxtəsər ictimai-ədəbi mənzərəsi (XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər). – Bakı: Elm, – 1900. – s.3-38.
5. Sərraf, H. R. Divan. – Təbriz: 1331 (1912), – s. 75.
6. Əhməd, V. Cənubi Azərbaycan poeziyası (1950-2010) // V.Əhməd – Bakı: MBM, – 2014. – 420 s.
7. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XX əsr // II c. – Bakı: Qanun, –2013. – 680s.
8. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası // II c. – Bakı: Elm, –1983. – 580 s.
9. Müciri, C. Məşrutə dövrü ədəbiyyatı (1901-1917). (XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər). – Bakı: Elm, – 1900. – s.39-61.
10. Məmməd, T. Milli kimlik və bədii mətn // T.Məmməd – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 144 s.
11. Səlmasi, S. Xəyali-mənfur // "Füyuzat" jurnalı – 1907, 23 iyun, № 20, – s. 209.
12. Hüseynov, B. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq // B.Hüseynov – Bakı: Elm, –1975. –s. 57-58.
13. Xamneyi, C. İyirminci əsr. // CAƏA, II c. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 69.
14. Təbrizi, T. R. Bir iranlı cavan // CAƏA, II c. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 163.
15. Ələsgərova, S. Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri // S.Ələsgərova – Bakı: ADPU, –2002. –182 s.
16. Abbaszadə, B. Həllac // B. Abbaszadə CAƏA. II c. – Bakı: Elm, – c. 2. –1983. – s. 101.
17. Mir, C. Hüseynov, F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı // – Bakı: Maarif, – 1982.– s. 228.

РАЗВИТИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ В ПЕРИОД МАШРУТСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ И ДВИЖЕНИЯ Ш.М.ХИЯБАНИ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ниджат Мамедов

Резюме. В статье раскрывается проблема начала XX века, как особого этапа в истории философской и общественно-политической мысли Южного Азербайджана. XX век был одним из самых бурных периодов в истории народа Южного Азербайджана. Произошедшие в тот период в Иране события мирового значения и все освободительные движения, зародились в Южном Азербайджане, который входил в состав государства.

Цель: изучение развития общественно-философской мысли в Южном Азербайджане в период Машрутской революции и движения Ш.М.Хиябани.

Методология: системный подход, исторический метод.

Научная новизна: исследование влияния Машрутской революции и движения Ш.М.Хиябани на развитие общественно-философской мысли в Южном Азербайджане.

Ключевые слова: философский, общественно-политический, Южный Азербайджан, Машрута, мысль, национально-духовный, самосознание, демократическая

DEVELOPMENT OF SOCIAL AND PHILOSOPHICAL THOUGHT DURING THE PERIOD OF THE MASHRUTAH REVOLUTION AND THE MOVEMENT OF SHEIKH M. KHIYABANI IN SOUTHERN AZERBAIJAN

Nijat Mammadov

Abstract. This article, the beginning of the twentieth century has been put on the agenda as a problem of a distinctive stage in the philosophical history and socio-political thought of Southern Azerbaijan. The fact that the twentieth century was one of the most turbulent periods in the history of Southern Azerbaijan has been explored. All the events of world significance that took place in this region and all the liberation movements in Iran originated in Southern Azerbaijan, which is part of this state.

Purpose: Study of the development of social and philosophical thought in Southern Azerbaijan during the period of the Mashrutah revolution and the movement of Sheikh M. Khiyabani.

Methodology: System approach, historical method.

Scientific novelty: Study of the influence of the Mashrutah revolution and the movement of Sheikh M. Khiyabani on the development of social and philosophical thought in Southern Azerbaijan.

Keywords: Philosophical, socio-political, Southern Azerbaijan, Mashrutah, Thought, national-spiritual, self-awareness, democratic.

Rəyçi: f.f.d., dos. Rəşad Əsgərov

УДК 1(091)
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).014

РЕЛИГИЯ И НАУКА ПРОТИВ ЛОЖНЫХ ИДЕЙ И ВЕРХОГЛЯДСТВА

(Еще раз о реальных и по-настоящему эффективных механизмах эволюции)

Эмир Ашшурский
канд. пед. наук, Институт искусственного интеллекта при НАН Украины, **Украина**
e-mail: e.ashursky@gmail.com
https://orcid.org: 0000-0003-4735-7587

Резюме. В данной философской работе предложен новый гипотетический алгоритм происходящих в живой природе эволюционных процессов. В частности, согласно автору, хотя саморазвивающаяся материя и опирается на всеобщий упорядоченный характер движения, однако перейти от неких отвлеченных формул к конкретным вещественным реалиям без целевой поддержки извне она заведомо бы не смогла. Причём на уровне человека позитивная творческая роль этого высшего организующего фактора ярче всего проявляется в трёх эволюционно значимых ипостасях: сакральной (дух), информативной (в виде накапливающего ценнейший житейский опыт психоламаркизмского ментала) и структурно-каркасной (благодаря чему разные материальные оболочки получают возможность объединиться в едином теле). Кроме того, все наблюдаемые сегодня в природе таксономические трансформации следовало бы, очевидно, разделить на две полярных категории: макро- и микроэволюционные (или дарвинистские). И если любые качественные мега-скачки вполне логично было б, разумеется, причислить здесь к первой группе, то всякого рода приспособительные изменения (обусловленные в том числе педоморфозом, паразитизмом, неотенией, полиплоидией и т.д.) - как раз уже ко второй.

Ключевые слова: видообразование, системная иерархия, разноуровневое восприятие времени, психоламаркизм, антидарвинизм, мультифазная эволюция

Преамбула

Почти так же, как уходящий год для всех кондовых дарвинистов был примечателен сразу несколькими широко разрекламированными юбилеями*, с которыми они носились все 365 дней подряд, как мать с собственным ненаглядным и бесценным для неё дитём, так и год грядущий открывается, по крайней мере, двумя круглыми и весьма, к тому же, приятными датами, однако уже… в противоположном лагере среди убеждённых (а самое главное – хорошо известных в интеллектуальных кругах) критиков неодарвинистской модели развития.

И прежде всего речь тут, конечно же, идет о достопамятной булле Папы римского Пия XII «Humani generis» [1], обнародованной точно, как раз на серединном изломе столь богатого событиями XX века и знаменовавшей собою легитимизацию католической церковью термина «теистический эволюционизм». Причем принято считать, что на такой смелый и даже несколько рискованный как для понтифика шаг его подвигло ознакомление с переданным ему черновиком Шарденовской рукописи [2, с. 176–178] «Феномен человека» (напомним: в чистовом варианте этот уникальный трактат был издан уже после смерти самого автора в 1955 году).

В свою очередь, среди представителей православной учёности вопросами высшего телесно-духовного совершенствования, пожалуй, успешнее других занимались проф. Андрей Кураев и протоиерей РПЦ Александр Мень (которому, кстати, 22 января исполнилось бы 90).

---

* *Главным образом тут имеется в виду 200-летие соавтора данной теории Альфреда Рассела Уоллеса и 160-летие первого русскоязычного перевода «Происхождения видов», а также пару юбилеев меньшего масштаба, связанных с именами К.А.Тимирязева, А.А.Богданова-Малиновского, М.Линча и др.*

И в этой связи лучше всего было б, очевидно, отразить тут их идейную позицию путем прямого цитирования соответствующего печатного наследия их обоих. Ну и начнем, наверное, всё ж таки с юбиляра**:

«Задолго до Дарвина и Уоллеса в христианской мысли уже высказывалось аллегорическое понимание библейских текстов. В 1816 году митрополит Филарет отмечал важность того, что в Книге Бытия человек создан «не единократным действием, но постепенным образованием». А св. Серафим Саровский, объясняя людям Библию, говорил: «До того, как Бог вдунул в Адама душу, он был подобен животному». Так что библейские дни творения предстают теперь перед нами в виде грандиозного потока, который вынес животное на уровень миров сверхприродных!».

По существу, в унисон с ним рассуждает и клирик Константинопольской православной церкви А.В. Кураев [3]: «*Борьба против дарвиновской теории эволюции не есть борьба против феномена развития и усложнения в нашем мире как такового!».*

Ну и в контексте здешнего краткого обзора крупнейших современных религий невозможно, разумеется, пройти мимо ислама. К слову сказать, в своей книге «История конфликта между религией и наукой» (вышедшей ровно 150 лет тому назад) земляк Дарвина философ и врач Д. У. Дрейпер [4] беспощадно и весьма основательно раскритиковал католическую церковь за её неприятие «магометанских взглядов на происхождение человека от низших форм до нынешнего его статуса». Ведь, если уж досконально тут разобраться, то какие-то альтернативные эволюционные доктрины действительно выдвигались арабскими, османскими и персидскими [5] мудрецами, начиная еще с IX века - и вплоть до эпохи «позднего периода модерните». Причем отрицание мусульманами идей всеобщего видового прогресса воочию проявилось как раз уже в последних полтора-два столетия, когда само имя Дарвина стало ассоциироваться у них прежде всего с западным колониализмом и пресловутой глобализацией.

Ну и в завершение этого вводного раздела остановимся еще буквально мельком на одной довольно-таки экстравагантной версии [6]. Саудовский теолог и литератор Д. С. Джаладжель публично декларирует в своих работах адамическую эксклюзивность эволюционных подходов, утверждая при этом, что сотворение Адама отнюдь не обязательно должно знаменовать собою отправную точку для человечества. «Ибо, - по его словам [7], - Коран не содержит никаких четких сведений относительно того, жили ли на Земле до сошествия Адама еще и другие разумные существа». То есть в конечном итоге Джаладжель недвусмысленно намекает на то, что некие первобытные дикари могли обитать здесь еще до появления Адама; ну и, вероятней всего, ближайшие Адамовы потомки вскоре-таки смешались с ними путем естественного полового скрещивания.

Хотя, откровенно говоря, не нужно, в общем-то, быть семи пядей во лбу, дабы, сопоставив его концепцию с давно уже доказанным фактом наличия чисто неандертальских генов (а порою и целых генетических кластеров) в наследственном аппарате нынешних кроманьонцев, подспудно догадаться откуда же на самом деле у саудовского профессора возникли вдруг этакие чуть ли не крамольные умозаключения…

1.

В свою очередь, если обратиться к научно-гуманитарной трактовке данной проблемы, то подлинными идейными «волнорезами» тут можно, пожалуй, считать крупного русского социолога и убежденного славянофила Н.Я. Данилевского (с его весьма объёмистым тысячестраничным трудом *“*Дарвинизм. Критическое исследование*”*), а также белгородского мецената и просветителя Н.Н.Страхова, почти сразу же поддержавшего коллегу парой метких актуальных статей «Полное опровержение дарвинизма» и «Всегдашняя ошибка дарвинистов»

** *Цитируется по кн.: Александр Мень «История религии» (в 6-и томах). Том 1, ч. II «Человек во Вселенной», гл. 5 «Творение, эволюция, человек». Эл. ссылка: http://www.alexandrmen.ru/books-/tom1/1_gl_05.html*

[8]. Но, впрочем, из-за твердых и нескрываемых монархических взглядов, при Советской власти имя прогрессивного отечественного философа Николая Данилевского было, увы, обречено на творческое забвение, а его книги изъяты из всех государственных библиотек. Так что неизвестно, узнали бы мы вообще об этом замечательном фундаментальном трёхтомнике, если б на него то и дело не ссылался в своих ранних работах академик Л.С.Берг.

Итак, попытаемся теперь, всё же, по возможности подробней ознакомиться с многогранным научным наследием признанных наших корифеев, проанализировав заодно и кое-какие современные новаторские веяния в данной области.

Практически на исходе Гражданской войны в питерском Госиздате тиражом 2000 экземпляров вышла монография, тогда еще молодого профессора ПГУ Льва Берга «Номогенез или эволюция на основе закономерностей». Причем в ней он, умело используя богатейшую коллекцию фактов, скрупулёзно собранных Данилевским [9], впервые представил мировому учёному сообществу такую вот (см. далее) довольно смелую оригинальную гипотезу [10].

Как известно, дарвинизм начинает свою доказательную цепочку «изменчивость-наследственность-отбор» с изменчивости. Но что такое изменчивость? Это, как говорят дарвинисты, совершенно случайные, не обусловленные ни внешним космическим разумом, ни внутренней жизненной силой перемены в строении организма, т. е. мутации, которые к тому же могут осуществляться во всех направлениях - подобно лучам Солнца, ибо для диапазона их изменчивости «per se» нет никаких рамок. Если изменения вредны, то они в процессе отбора исчезают, а если полезные, то сохраняются. Что ж, такая постановка проблемы действительно выглядит с виду вполне резонной, простой и доходчивой: изменения могут быть какими угодно, а уж отбор сам позаботится о сохранении тех из них, которые окажутся полезными и целесообразными. Однако А. И. Введенский в своей книге «Логика» [11] недвусмысленно замечал, что простота является плюсом только при прочих равных условиях, а в противном случае «простота - это естественный предрассудок» (в данном же случае подобных условий нет и в помине).

В книге ботаника В. Л. Комарова «Флора Маньчжурии» [12] приводятся весьма ценные для нас сведения, согласно которым новый вид возникает вследствие изменения какого-то признака сразу почти у всех особей; если же изменения появляются лишь у нескольких разрозненных экземпляров, то они тут же немедленно гасятся скрещиванием. Эти данные Комарова являются достаточно красноречивыми, но отнюдь не единственными. «Любому начинающему дантисту хорошо известно, - подчеркивал еще Н. Я. Данилевский - что усложнение коренных зубов отличалось четкой закономерностью, т.е. безо всяких слепых проб и хаотических «блужданий» (как того требует дарвинизм), а самое главное - без разнообразия промежуточных опций. Ламарковское упражнение-неупражнение (внесенное чуть погодя Дарвином в свою теорию [13] [14] [15]) в этом случае также полностью исключено, т. к. зубы формируются под деснами, а посему, естественно, никаким «упражнениям» не подвержены». Причём, между прочим, это большая загадка не только для биологов, но и для палеонтологов. В частности, если бы всё определялось лишь внешними условиями, то мы имели бы одно из двух: или сегодня уже не было бы (в силу появления неких новых условий) тех простейших организмов, которые царствовали миллиард лет назад, или же — поскольку данные организмы успешно ныне продолжают свою жизнь, — земной шар должен был бы сплошь покрыться этими простейшими. Но мы ведь с вами прекрасно видим, что ни того, ни другого нет и никогда не будет!

Именно поэтому Берг и говорил, что борьба за существование, по сути дела, ничего не объясняет: у дарвинистов выживает не самое целесообразное, а самое прочное; так что с их точки зрения победителями в жилищном вопросе оказались бы пещеры первобытных людей, высеченные в скалах. А кроме того, если, допустим, на площади в один гектар в возрасте 10 лет способны произрастать около миллиона деревьев бука, то уже через 100 лет их останется, по идее, всего-то не более 500, что явно должно привести как к уменьшению числа форм вариации семян, так и к уменьшению возможностей оптимального выбора среди них. Однако, как видим, целесообразное здесь как раз наименее вероятно, - и поэтому жизнь с научной

точки зрения есть чрезвычайно редкостный феномен, который на практике почти не реализуем. Но ведь она всё ж таки существует - и причём существует вопреки и назло второму закону термодинамики!.. И вот, пожалуй, именно берговская теория номогенеза, в отличие от изрядно уже закосневшего в своих догмах пресловутого дарвинизма, пытается всё же хоть как-то отыскать объяснение данному парадоксу, открыто признавая наличие в живом организме некой внутренней информативности, состоящей в прямом двустороннем контакте с информативностью более высокого уровня – космической!

2.

Вызывает несомненный интерес современная трактовка номогенеза именно с позиций неопифагорейства, т.е. как опосредованное гомоморфное отображение саморазвития каких-то внешне скрытых числовых рядов и функций. Впрочем, речь здесь может идти, скорее уж, об усовершенствовании тонколептонной полевой оболочки, а не привычного для нас телесного субстрата. Ведь, как выяснили генетики, структурный состав нуклеотидов и хромосом почти не влияет на степень сложности отдельных тканей и организма в целом. Отсюда следует, что на дифференциацию в онтогенезе и прогресс в филогенезе воздействуют совсем иные факторы. И вот как раз в их роли способны тут выступить либо постоянно совершенствующиеся белки-компьютеры, либо некая «утонченная» (если попытаться применить к данному случаю терминологию Е.П.Блаватской) материя.

Кроме того, к очевидным минусам рассматриваемой здесь концепции можно, пожалуй, отнести и то обстоятельство, что при строго облигатном подходе (т.е. без допущения даже малейшей возможности какого-либо внемутационного целесообразия) она, так или иначе, неминуемо ведет к практическому признанию человека игрушкой природы, что, в свою очередь, чревато и заведомо отрицательным ответом на вопрос о смысле нашего земного бытия. Всё ж таки напомним: под номогенезом, следуя Л.С. Бергу [5], подразумевается такое четко регламентированное эволюционное развитие, где мы по своему субъективному желанию ничего изменить уже не в силах.

Вот почему в основе филогении должен, бесспорно, лежать именно ламаркизмский принцип [16]. И хотя подобное умозаключение выглядит вполне естественным и не нуждается в каких-то особых апологиях, приведем тут всё же публичное высказывание на сей счет одного из самых, пожалуй, авторитетных отечественных генетиков нашего времени, лауреата Государственной премии СССР Виталия Кордюма [17, с. 176 - 177]:

«Сегодня уже совершенно очевидно (при всей даже своей бывшей непризнаваемости) решается проблема наследования приобретенных признаков. Но следует отметить, что любое приобретение нового признака происходит сугубо по потребности. Причем мы его не то что не замечаем, - мы от него попросту отмахиваемся, т.к. верим не природе, а всякой показухе и «цирку». Это когда у крыс отрезали хвосты, пытаясь доказать, что данный признак (в виде укороченного хвоста) не передается по наследству. Между тем как в биосфере подобные переносы информации происходят массово, повсеместно и очень эффективно. Более того, природное наследование ценных приобретенных свойств (как и транзиторное их использование) – это явление не только вполне естественное, но и экологически необходимое!»

Впрочем, даже столь убедительный и почти уже всеми признанный факт ничуть, однако же, не запрещает отдельным субъектам земной биоты привносить сюда также и некий свой «эксклюзив». Кстати говоря, в предыдущей своей печатной работе [18] автор ввел в рассмотрение сразу 4 новых альтернативных рычага эволюции: пищевой, белковый, шаговый и ментальный (психоламаркизмский). При этом белковый путь был проиллюстрирован нами на птицах, пищевой – на пчелах и шаговый – сразу на нескольких различных таксонах. И, в частности, здесь, в соответствии с логикой повествования, хотелось бы вкратце остановиться именно на последнем из них.

Итак, сущность шагового принципа состоит в следующем: для того, чтобы произошёл хоть небольшой качественный скачок (независимо от его участка, вида ткани и т.п.) надо, чтоб

на этом месте количество клеточных делений было как минимум на одно больше по сравнению с предыдущим поколением. Если же перейти конкретно к интересующему всех царству Metazoa, где самым актуальным для нас локусом является, конечно же, нервная ткань, - то именно к шаговой эволюции эктодермы (хотя, впрочем, в какой-то степени и мезодермы) должно быть, по идее, приковано основное наше внимание. При этом лишнее деление способно произойти, пожалуй, лишь в материнской утробе (ибо на свету нейроны не демонстрируют обычно особой митозной активности) – что, в свою очередь, может быть реализовано только при постепенном "сминании" начальных стадий развития плода. К слову, вариант, связанный с большей якобы продолжительностью самой по себе лунно-месячной декады, вряд ли здесь практически применим; особенно если есть возможность объяснить всё гораздо проще: скажем, с позиций разноуровневого восприятия времени.

Таким образом, шаговый тип эволюции является, на первый взгляд, вполне приемлемым вектором не только для хордовых, но и для многих других нынешних или ископаемых видов, сколь-нибудь причастных к феномену постадийного развития (яйцо-личинка-куколка и т.п.). Судя по всему, примерно то же самое можно сказать и относительно растений, прорастающих из спор и семян. И если природа не пошла по этому, очень лёгкому для неё, да и совершенно, кстати, естественному пути – то данное обстоятельство можно трактовать не иначе как дополнительный веский довод против номо- и ортогенеза.

Что же касается пищевого пути передачи эволюционно полезных свойств, то несмотря даже на кажущуюся свою обыденность и простоту, он уже не столь здесь актуален, поскольку с материнским молоком к ребенку из ценных для нас белков могут поступать разве что иммуноглобулины или некие схожие гистаминоподобные ферменты.

Итоговое резюме

Напоследок, тем не менее, хотелось бы еще раз подчеркнуть, что именно ментальный вектор является решающим рычагом общеземного биологического прогресса. Поэтому приведенная выше авторская аргументация может тут рассматриваться, пожалуй, лишь в качестве этакого извинительного реверанса, направленного, по сути, на то, чтоб человека не отождествляли ничтоже сумняшеся с какой-то примитивной ходячей хромосомой. Ну и плюс к тому же, на наш взгляд [19. с. 38 - 40] [20], все наблюдаемые сегодня в природе таксономические изменения строго обязательным образом должны быть, очевидно, разделены на две полярных категории: макро- и микроэволюционные (т.е. попросту говоря, дарвинистские). И если любые качественные мега-скачки вполне логично было б, разумеется, причислить именно к первой группе, то вот, скажем, всякого рода внутривидовые сугубо приспособительные вариации (обусловленные в том числе педоморфозом, паразитизмом, неотенией, полиплоидией и пр.) - как раз уже ко второй!

Причём правота и своевременность подобного подхода важна и в дидактическом плане. Во всяком случае не секрет, что одним из наиболее часто задаваемых на различных философских диспутах вопросов бывает примерно такой: почему и как мудрейший наш любвеобильный Аллах мог в своём гуманном проекте допустить выедание человека изнутри всякими непотребными червяками?! А, между тем, ответ-то тут, как оказывается, элементарно прост - ибо паразитов поскольку, по идее, изначально никто и не собирался проектировать, тем более что само уже по себе вынужденное упрощение формы и тела вовсе не требует никаких особых предварительных расчётов! Даже с точки зрения той же, допустим, классической молекулярной биологии или генетики…

Использованная литература

1. «Humani Generis» (August 12, 1950) | PIUS XII (сборник), доступ по эл. ссылке: https://www.vatican.va/content/pius-xii/en/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_12081950_humani-generis.html

2. Цицилина Н. И.: «Природа и христианство в «Феномене человека» П. Тейяра де Шардена» // Logos et Praxis. — 2008. — Вып. 2

3. Кураев, А.В. (дьякон): «Может ли православный быть эволюционистом?» — Клин: «Христианская жизнь», 2006, 112 с.

4. Draper, John William: «History of the conflict between religion and science» // New York: p/h “D. Appleton”, 1874, 126 p., link access: https://www.gutenberg.org/cache/epub/1185/pg1185-images.html

5. Аль-Фараби: «Естественнонаучные трактаты» // Алма-Ата, изд. «Наука», 1987, 496 с., доступ по ссылке: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_filosofii_arabskaja/al_farabi_estestvenno_nauchnye_traktaty_1987/59-1-0-1672

6. Malik Shoaib Ahmed: “Islam and Evolution: the curious case of David Solomon Jalajel”// in the coll.: “The World’s 500 Most Influential Muslims”, Amman, 2020, 207 p., link access: https://themuslim500.com/guest-contributions-2021/islam-and-evolution-the-curious-case-of-david-solomon-jalajel/

7. Jalajel, D.S.: “Tawaqquf and acceptance of human evolution”// p/h of “Yaqeen Institute for Islamic Research”, August 16, 2022, link access: https://yaqeeninstitute.org/read/paper/tawaqquf-and-acceptance-of-human-evolution

8. Страхов, Н.Н.: «Всегдашняя ошибка дарвинистов»// журнал «Русскій Вестникъ», № 11-12, 1887 г., доступ по эл. ссылке: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%92%D1%81%D0%B5%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D1%88%D0%BD%D1%8F%D1%8F_%D0%BE%D1%88%D0%B8%D0%B1%D0%BA%D0%B0_%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2_(%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B2)

9. Данилевский Н.Я.: “Дарвинизм. Критическое исследование”, Москва.

Изд. фонда «Имперское возрождение», 2015 г., 976 стр., доступ по эл. ссылке: https://www.libex.ru/detail/book742233.html

10. Berg, Lev S.: “Nomogenesis, or Evolution determined by law” //Cambridge (USA), p/h “M.I.T. Press”, 1969

11. Введенский А.И: «Логика». — СПб., изд. М. М. Стасюлевича, 1910, 200 с.

12. Комаров В.Л.: «Флора Маньчжурии». В 3 т., 5 ч. // Труды С.-Петербургского ботанического сада, 1901—1907 (Тт. 20, 22, 25)

13. Дарвин Чарльз: «Учение о происхождении видов в царствах растений и животных, применённое к истории миротворения» (перевод М. Владимирского), СПб., изд. М. О. Вольфа, 1864 г.

14. Дарвин Чарльз: «Изменение животных и растений в домашнем состоянии», Москва – Ленинград, изд. «Сельхозгиз», 1941, доступ по эл. ссылке: http://www.sivatherium.narod.ru/-library/Darwin/intro.htm

15. Дарвин Чарльз: «Происхождение человека и половой отбор»// Москва-Ленинград, изд. «Книжный клуб», 1927 г., доступ по эл. ссылке: http://filosof.historic.ru/books/item/f00-/s00/z0000882/index.shtml

16. Lamarck J.– B. de: “Philosophie Zoologique” //Paris, p/h “Muséum national d'histoire naturelle”, 1809.

17. Кордюм В.А.: “Информационные потоки в биосфере” //Киев, изд. «Наукова думка», 2016 г., доступ по эл. ссылке: http://futuroid.top/content/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%B4%D1%8E%D0%BC-3.pdf

18. Ашшурский Э.Э.: "Опыт философского осмысления противоречий современной науки" // Киев, изд. «Эсперанца», 1994 г.

19. Ашшурский Э.Э.: «О чём умалчивают дарвинисты?» //журнал «Природа и человек», 2005 - № 3

20. Ашшурский Э.Э.: «Трудноразрешимые парадоксы эволюции – всеохватывающим взором натурфилософа»// журнал «Вестник КазНУ имени аль-Фараби. Серия биологическая», №2 (87) – 2021 г., доступ по эл. ссылке: https://bb.kaznu.kz/index.php/biology/article/view-/1693/1463

ELM VƏ KİLSƏ - YANLIŞ FİKİRLƏRƏ VƏ DİLETANTİZMƏ QARŞI
«Bir daha təkamülün real və həqiqətən təsirli mexanizmləri haqqında»

Emir Aşşurski

Xülasə. Bu fəlsəfi əsərdə bitki-heyvan icmasında baş verən qlobal təkamül dəyişikliklərinin yeni hipotetik alqoritmi təklif olunur. Xüsusilə, müəllifin fikrincə, öz-özünə inkişaf edən materiya hərəkətin ümumi nizamlı təbiətinə əsaslansa da, kənardan məqsədyönlü dəstək olmadan konkret bilik bəzi mücərrəd düsturlardan reallıqlara keçə bilməzdi. Üstəlik, insan səviyyəsində bu ali prinsipin yaradıcı və təşkilatçı rolu üç mühüm təkamül hipostazında təzahür edir: sakral (ruh), informasiya (ən dəyərli gündəlik təcrübəni toplayan psixo-Lamarkist mental qabıq yolu ilə) və struktur (bunun sayəsində müxtəlif material qabıqları bir bədəndə birləşdirilə bilər). Lakin, əlavə olaraq, bu gün ətrafımızda müşahidə olunan bütün taksonomik çevrilmələri açıq şəkildə 2 qütb kateqoriyasına bölmək lazımdır: makro və mikrotəkamül (və ya Darvin). Və bəzi keyfiyyət meqa-sıçrayışlarını birinci qrupa aid etmək olduqca məntiqlidirsə, onda bütün növ adaptiv dəyişiklikləri (digərləri ilə yanaşı, pedomorfoz, parazitizm, neoteniya, poliploidiya və s.) - ikinciyə aid etmək olar.

Açar sözlər: spesifikasiya, sistem iyerarxiyası, çoxsəviyyəli zaman qavrayışı, psixo-Lamarkizm, antidarvinizm, çoxfazalı təkamül.

SCIENCE and CHURCH - AGAINST FALSE IDEAS and SUPERFICIALITY
(Once again about real and truly effective mechanisms of evolution)

Emir Ashursky

Abstract. In this philosophical work, a new hypothetic algorithm of global evolutionary shifts occurring in plant-animal community has been proposed. Particularly, according to the author, although self-developing matter relies on overall ordered nature of motion, it hardly would be able to pass from some abstract formulas to concrete hylic realities without targeted support from outside. Moreover, at the human level, the creation & organizing role of this highest principle is most clearly manifested in three evolutionarily significant hypostases: inner (the spirit), informative (by way of the psycho-Lamarckian mental entity that accumulates the most valuable worldly experience) and structural-framework (due to what different material sheathes get the opportunity to unite within one body). But, in addition, all the taxonomic transformations observed today around us should obviously be divided into 2 polar categories: macro- and micro-evolutionary (or Darwinian). And if any qualitative mega-leaps would be quite logical, of course, to rank here in the first group, then all kinds of adaptive changes (among other things, due to paedomorphosis, parasitism, neoteny, polyploidy, etc.) - just to the second.

Keywords: speciation, system hierarchy, split-level perception of time, psycho-amarckism, anti-Darwinism, multiphase evolution.

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə

УДК 111.8
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).015

ЛИРИЧЕСКИЙ ПЕРСОНАЖ В ЛИТЕРАТУРЕ И НА СЦЕНЕ: СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЭСТЕТИКИ

Ясмина Меликова
диссертант, Института Философии и Социологии НАНА, **Азербайджан**
e-mail: yasmina_art@mail.ru
https://orcid.org/0009-0007-1013-7595

Резюме. Работа посвящена анализу и рассмотрению лирического персонажа, как главного героя на театральных подмостках. Зачастую “персонажем” лирического произведения выступают: его создатель – актер (или поэт) и его внутренний мир. Режиссер, поставив перед актером задачи лирического героя, оказывается в соответствующей лирической ситуации, происходит “отражающий эффект” в искусстве, и объективный мир воспринимается как некое абстрактное. В данной работе рассмотрены некоторые современные постановки лирического характера, отличающие сентиментальностью и поэтическим вдохновением.

Цель: связать театральную и литературную сферу, выявить связь искусства с зооморфными образами и место этих образов в искусстве.

Метод: применен метод взаимодействия искусства – образы зооморфного мира – лирический анализ.

Научная новизна: изучить и разобрать собранный театрально-литературный материал, некоторые сценические и литературные образы (с точки зрения лирически-эмпирического анализа) и связать исследования специфики пространственно-временных отношений с вопросами осмысления природы эстетической реальности.

Ключевые слова: лирика, лирический герой, романтизм, миссия искусства, философия природы, объект произведения

Введение

Штрих сентиментального настроя в литературе и других видах искусства, воспроизводящий субъективное личное лирическое чувство (отношение к чему-либо) или настроение автора в лирических тонах представляет собой род литературы, именуемой лирической. Происходит слово лирика от греческого “исполняемый под звуки лиры, чувствительный, лирный”.

Что можно рассказать о лирическом персонаже? Это субъект высказывания в произведении, где художественный образ является самим персонажем, источником-прототипом автора произведения. **Лирический герой - это сложно организованная маска биографии автора**, под которой тот выступает в поэтическом тексте или их совокупности, обладающая как чертами реального автора, так и сконструированными характеристиками. Некоторые исследователи разграничивают лирического героя и лирическое «я» поэта. Разграничение лирического героя и других форм авторской субъективности (например, прямого авторского высказывания) зависит как от литературной формы, так и от фонда знаний читателя, и представляет собой сложную теоретическую проблему.

Понятие о лирическом герое впервые появляется в статье Юрия Тынянова «Блок», написанной в 1921 году и получает развитие у таких исследователей, как Лидия Гинзбург, Григорий Гуковский, Дмитрий Максимов. Как отмечает в связи с лирическим героем Лермонтова Ирина Роднянская «...лирический герой –это своего рода художественный двойник автора-поэта, выступающий из текста обширных лирических композиций» – здесь подразумевается и книга стихов, и лирическая поэма, в целом, вся совокупность лирики – в

качестве лица, наделённого жизненной определённостью личной судьбы, психологической отчётливостью внутреннего мира, а подчас и чертами пластической определённости («облик», «повадка», «осанка»). Понимаемый таким образом лирический герой является открытием великих романтических исследований в поэзии последующих десятилетий. Представители лирической поэзии, такие знаменитости в своей области, как Дж. Байрон, Г. Гейне, М. Ю. Лермонтов, - являются открытием европейского романтизма и герои, вышеуказанных литературных исполинов, находятся как в предельном совпадении с личностью самого автора-поэта (это называется “концептуальная правда авторского образа”), так и в ощутимом несовпадении с нею (поскольку из бытия героя исключается все постороннее его «судьбе»).

Другими словами, этот лирический образ сознательно строится не в соответствии с полным объёмом авторского сознания, а в соответствии с предзаданной «участью» … Лирический герой, как правило, создается аудиторией, особым складом читательского восприятия, тоже возникшим в рамках романтического движения. Для читательского сознания лирический герой - это легендарная правда о поэте, предание о себе, завещанное поэтом миру.

Лирический герой - согласно суждениям крупного историка-литератора, научного деятеля Лидии Гинзбург «не только субъект, но и объект произведения», то есть изображаемое и изображающее совпадают, и в итоге лирическое стихотворение замыкается на самом себе. И так, естественным образом происходит сосредоточенность лирического персонажа, прежде всего на своих чувствах, переживаниях, что и является, сутью самой категории лирического героя. Заметим, что в соответствии со сложившейся в литературоведении традицией можно говорить о лирическом герое лишь тогда, когда рассматривается весь корпус произведений конкретного автора в соотнесении с его авторской ипостасью. По определению Бориса Кормана «…лирический герой-один из субъектов сознания, он является и субъектом, и объектом в прямо-оценочной точке зрения. Лирический герой - это и носитель сознания, и предмет изображения». Термин «лирический герой», впервые использованный Ю. Н. Тыняновым по отношению к творчеству А. А. Блока, может быть применен не к каждому поэту и стихотворению; лирическое «я» бывает лишено индивидуальной определённости или вовсе отсутствует (как, например, в большинстве стихотворений А. А. Фета). Вместо него на первый план стихотворения выступают обобщенное лирическое «мы» («К Чаадаеву», «Телега жизни» А. С. Пушкина), наблюдатель в пейзаже или герой «ролевой лирики», противопоставленный автору своим мировоззрением и/или речевой манерой («Черная шаль», «Подражания Корану», «Паж, или Пятнадцатый год», «Я здесь, Инезилья…» А. С. Пушкина, «Бородино» М. Ю. Лермонтова, «Нравственный человек», «Филантроп» Н. А. Некрасова и т. д.).

Следует в этой части наших размышлений о лирическом персонаже отметить, что лирический герой – это далеко не всегда человеческий образ. Для символистов это все чаще зооморфный образ (образ лошади, коня, вольной птицы в поэзии С. А. Есенина), орнитологические образы в лирике М. И. Цветаевой. Носителем авторского сознания все чаще является не человек, а часть природы. Если мы заглянем в “Большой психологический словарь” П. Гуревича, то увидим, что зооморфизм – это наделение какими-то чертами животных образов реальных или воображаемых объектов. Зооморфными чертами наделялись в старину образы духов, а затем богов. Например, в Древнем Египте Бог Света и Солнца изображался в виде сокола, богиня войны Сохмет - с головой львицы, а древнегреческая мифическая Химера представляла собой существо с тремя головами (можно привести много разных примеров зооморфных образов из мифологии Древнего Египта, Греции, Индии).

Зооморфизм обычно тесно связан с пережитками тотемизма. Если изучить данную тематику глубже, то **зооморфизм** в сфере религии означает одновременно **зоолатрию**. В истории религии зооморфизм предшествует, как правило, антропоморфизму. Вот здесь, на данном этапе наших размышлений о характеристике лирического образа возникает такой вопрос: присутствует ли философия в зооморфных образах писателей и поэтов – и, если присутствует, то какая? Думается, философская мысль, философское начало присутствуют во всех жизненных явлениях, и несомненно, в желании человека донести свои творческие идеи посредством неких зооморфных, мифических персонажей в литературных, музыкальных,

сценических произведениях – явное доказательство тому. Здесь осуществляется явный переход от реалистического мира к метафизическому пониманию вещей и явлений, поскольку желание преподнести какие-то человеческие качества, черты в образах зверей и птиц – вечное, непреодолимое желание представителя рода человеческого быть в неразрывной связи с Природой, с источником Жизни. И в этом желании также своя философия – взаимосвязь с Природой, которая позволяет чувствовать себя по-настоящему счастливым и свободным. В соединении с Природой сильно развивается способность творчески мыслить – и это также одна из загадок природы. При этом можно немного поговорить о Философии Природы и Вечного Бытия, но это несколько иная тема, а вот проявления флоры и фауны в произведениях искусства – это как раз тот ракурс размышлений, тот ход мыслей, которые мы ищем в данной статье.

Пройдясь взором по литературному восприятию лирического героя, остановимся и на сценическом воплощении лирической мысли. Лирические образы очень характерны для романтической, несколько воздушной, сентиментальной темы в театре; драматург, а впоследствии и режиссер, работающий над постановкой спектаклей, создает их, опираясь на мотивы, близкие к лирической сюжетной линии. И поскольку история любой страны не испытывает недостатка в своих героях, основной пласт национальной театральной культуры посвящен именно им. Если касаться, именно, раскрытие темы лирического героя на сцене, то мы можем вспомнить такие всем известные образы классики, как Печорин («Герой нашего времени»), Онегин, Базаров, Болконский и т.д. Они, без сомнения, «герои своего времени». Они же подчас и «лишние люди» и герои-идеологи, потому как становятся рупорами или выразителями идей своего времени. Наташа Ростова – героиня романа Л. Толстого, Ольга Ильинская – героиня романа И. Гончарова, так или иначе продолжают и развивают идеальный женский образ, берущий свое начало от созданного А.С. Пушкиным романтическо-лирического образа Татьяны Лариной. Рассмотрев примеры азербайджанских лирических образов, можно отметить таких героев, как всем известные Лейли и Меджнун, Асли и Керем, так же лирическими примерами могут служить стихи дворцовой литературы средних веков (Divan Ədəbiyyatının şeir toplusu).

Если коснуться вопроса о зарождении лирического театра в Азербайджане, то, без сомнения, такой театр на профессиональной сцене начинается с пьес М.Ф. Ахундова. Драматургическое наследие М.Ф.Ахундова состоит из шести комедий. Спектакли по его произведениям, такие как “Визирь Ленкоранского ханства”, “Мусье Жордан”, “Гаджи Кара” и др. были поставлены на сценах самых разных азербайджанских театров. Но самой выдающейся, популярной комедией, не только выдержавшей очень много представлений, но и надолго сохранившейся в репертуаре, была его замечательная комедия “Гаджи Кара”. Как “Гаджи Кара”, так и другие выдающиеся комедии М.Ф.Ахундова представляют собой большой художественный и историко-познавательный интерес и, вместе с тем, стали не только материалом для изучения творчества писателя, не только свидетельством эволюции его мировоззрения, но и предоставили основание для суждения о развитии сценического искусства в Азербайджане. Невозможно не отметить особенно популярных среди народных масс лирических персонажей, сыгранных на азербайджанской сцене, героев известных народных эпосов и дастанов, чьи имена также оказались в плеяде образов, созданных в театрально-лирическом жанре. Среди таких героев мы можем назвать лирические образы Ашыг Гариба и Магуль-Мегери в опере Зульфугара Гаджибекова “Ашыг Гариб”, Сервера и Гюльназ из неизменной комедии Уз. Гаджибекова “Не та, так эта”, Юсуфа и Зулейхи из произведения “Юсуф и Зулейха” (этот спектакль в Азербайджане не ставился, есть сведения о постановке Театром драмы и комедии им. Карима Тинчурина) и т.д.

«Лирическая манера повествования» предполагает такой тип построения художественного образа, который основан на эмоциональном переживании. Если в эпосе и драме в основе образа лежит многостороннее изображение человека в его деятельности, в сложных взаимоотношениях с людьми в жизненном процессе, лирический образ — это образ-переживание. Но переживание общественно-значимое, в котором индивидуальный духовный

мир поэта, не теряя своей автобиографичности, получает обобщённое выражение, тем самым выходя за рамки его личности. Лирический образ- это эстетически значимое переживание, автобиографическое начало в нём присутствует как бы в снятом виде, и для нас важно, что поэт испытал данное переживание и, что оно вообще могло быть испытано в данных обстоятельствах. Если нам известно, что лирическое переживание не автобиографично, оно всё равно сохраняет своё художественное значение, поскольку могло быть испытано. Существует традиция рассматривать лирику как сосредоточенность поэта на своей индивидуальной внутренней жизни. Таким образом, лирику трактуют как «исповедальное творчество», как «самовыражение» и «самораскрытие».

Лирическое стихотворение в наиболее сосредоточенной его форме — это мгновение внутренней человеческой жизни. Мы оказываемся как бы в эпицентре переживания, которым охвачен поэт и которое целостно. В отличие от эпоса и драмы, лирика не обладает возможностями широкого описания явлений действительности. Основным средством в лирическом произведении является слово, отвечающее своей организацией тому переживанию, которое находит в нём своё выражение. В лирическом произведении слово отличается своей уплотнённостью, значимостью каждого звукового, интонационного, ритмического элемента, оттенком ударения, паузы. Заметен каждый элемент речи, каждый нюанс и оттенок. К лирическим жанрам можно отнести: романс, послание, элегию, эпиграмму, идиллию. Истоки лирики лежат в умении певца (чтеца) передать настроение, эмоцию вокалом, интонацией, словом и рифмой. Древнейшие дошедшие до нас произведения искусственной лирики — Псалмы царя Давида и Песнь Песней. Псалмы впоследствии легли в основу религиозной христианской лирики и были переведены на все европейские языки.

Художественное слово в театре главенствовало изначально, являлось основным средством выразительности, единственным источником смысла и способствовало возникновению эмоциональной связи актера и зрителя. Поэтический театр является, по сути, лирическим театром и в таком театральном жанре основными являются: “Чувства, строчки, эмоции, душа…” (К. Бальмонт).

Заключение. В эпилоге заметим, что исследования самых разных жанров в сфере искусства и эстетики (в данном случае на примерах театра и литературы – ознакомление, разбор, осмысление лирики, сентиментализма, комического, трагического или романтического жанров), безусловно, являются важной, неотъемлемой частью в формировании зрелой личности в плане понимания, принятия, а также использования в практических целях жанровых особенностей и жанровых различий. Специфика искусства в его эмоционально-образной природе - это область чувств и настроений человека в форме их непосредственного переживания. Следовательно, носителями эмоций в искусстве выступают образы и символы, организованные с помощью материала в определенных формах.

Эмоции искусства всегда разумны, это и мысли, и чувства. Через чувства и переживания искусство влияет на весь духовный мир личности, нравственно одухотворяет и развивает Гуманную Личность. Эмоции искусства всегда общезначимы, наполнены общечеловеческим смыслом, но вместе с тем они конкретно-историчны и сугубо индивидуальны. Следует заметить, что воспитательная функция чаще всего доминирует в искусстве, но важно и конкретизировать, что искусство не просто воспитывает, а способно формировать облик Человека в целом, т.е. гуманизировать его.

Основные функции искусства эстетическая, познавательная, воспитательная и главная гуманизирующая, могут быть правильно истолкованы только на единой основе, исходя из эмоционально-образной специфики искусства.

Использованная литература

1. П.С. Гуревич, “Большой психологический словарь”, Изд: Просвещение, 2007 г.
2. Большая российская энциклопедия – М., 2008. — с. 561-562.
3. Дремов А.К. “Художественный образ”, стр. 78-79, М., 1961.
4. Громов Е.С. “Природа художественного творчества” – М., 1986.

5. Жан-Клод Йон, “Рождение Исторического театра”, стр. 16–23. 2008.
6. К. Станиславский, “Работа актера над собой в творческом процессе”, М., 2008.
7. К. Станиславский, “Моя жизнь в искусстве”, стр. 12-15, АСТ, 2021.
8. Кабалевский Д.Б. “Прекрасное пробуждает доброе”. – М., 1973.
9. Кривцун О. А. “Искусство в системе общественных отношений”. – М., 1982

ƏDƏBİYYAT VƏ SƏHNƏDƏ LİRİK PERSONAJ ESTETİKA PRİZMASINDAN

Yasminə Məlikova

Xülasə. Məqalə teatr səhnəsində lirik personajın baş qəhrəman kimi təhlilinə həsr olunub, lirik qəhrəmanın qarşısına qoyulan funksiyalar və əsas vəzifələr nəzərdən keçirilmişdir. Çox vaxt səhnədə və ya ədəbi əsərdə lirik əsərin "xarakteri" onun yaradıcısı – aktyor, ya şairin və onun yaşadığı və yaratdığı daxili aləmi olur. Aktyorun qarşısına “lirik qəhrəman” vəzifələrini qoyan rejissor özü də müvafiq lirik situasiyaya düşə bilir, sonra isə sənətdə “əksetdirici effekt” yaranır. Lirik personajın baxış sahəsinə bu və ya digər şəkildə düşən bütün obyektiv dünya onun tərəfindən bir növ mücərrəd, universal şüur kimi qəbul edilir; belə obrazlar sentimentallıq və poetik ilhamla seçilir.

Bu tədqiqat işi həm də lirik xarakterə və məzmuna malik bəzi müasir səhnələşmiş əsərləri əhatə edir.

Məqsəd: teatr və ədəbi sahəni əlaqələndirmək, sənətin zoomorfik obrazlarla əlaqəsini və bu obrazların sənətdəki yerini müəyyənləşdirmək.

Metod: sənətdə qarşılıqlı əlaqə metodu tətbiq olunub – zoomorfik dünyanın şəkilləri – lirik analiz.

Elmi yenilik: toplanmış teatr və ədəbi materialın, bəzi səhnə və ədəbi obrazların (lirik-empirik analiz baxımından) öyrənilməsi və təhlil edilməsi məkan-müvəqqəti münasibətlərin xüsusiyyətləri üzrə araşdırmaların Estetik reallığın təbiətinin dərk edilməsi məsələləri ilə əlaqələndirilməsi.

Açar sözlər: lirika, lirik qəhrəman, romantizm, sənət missiyası, təbiət fəlsəfəsi, əsərin obyekti.

LYRICAL CHARACTER IN LITERATURE AND ON STAGE: THROUGH THE PRISM OF AESTHETICS

Yasmina Malikova

Abstract. The work is devoted to the analysis and consideration of the lyrical character as the main character on the theatrical stage, who is given tasks and considers the process of solving them. Often the “character” of a lyrical work, on stage or in a literary work, turns out to be its creator - an actor or poet, and his inner world. The director, having set the actor the tasks of a

lyrical hero, may find himself in a corresponding lyrical situation, and then a “reflective effect” occurs in art, where the objective world is perceived as something abstract. This work also examines some modern productions of a lyrical nature, characterized by sentimentality and poetic inspiration.

Purpose: to coordinate the theater and the literary sphere, to identify the relationship of art with zoomorphic images and the place of these images in art.

Method: the method of artistic interaction is applied – images of the zoomorphic world-lyrical analysis.

Scientific novelty: the study and analysis of the collected theatrical and literary material, some stage and literary images (from the point of view of lyrical-empirical analysis) and their connection with the issues of understanding the nature of aesthetic reality through the study of the features of spatio-temporal relations.

Keywords: lyrics, lyrical hero, romanticism, mission of art, philosophy of nature, object of the work.

Rəyçi: f.e.d., prof. Adil Əsədov

УДК 1 (091)
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).027

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И ЕГО НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Джамиля Гашимова
Докторант, Институт Философии и Социологии, **Азербайджан**
art_jamilya:art_jamilya@mail.ru
https://orcid.org 0000–0003–2509–1159

Не сломят меня эти бессердечные,
Я жалуюсь тем, которых ещё нет на свете,
Моего тюркства в этой Абиссинии не признают,
И поэтому не едят моей вкусной окрошки.
Низами Гянджеви из поэмы «Семь красавиц», 1197 г.

Резюме. Проанализировав вопрос национальной идентичности Низами Гянджеви можно заключить, что ответ на этот вопрос сложный и многогранный. Использование языка дари, распространенного в тюркских дворах, свидетельствует о многоязычности и культурном многообразии времени Низами Гянджеви. Важно понимать, что в историческом контексте концепции нации и национальной идентичности не существовали так, как мы их понимаем сегодня. Лингвистическая и культурная, принадлежность Низами оказываются важными аспектами его творчества, подчеркивающими сложную и пересекающуюся природу его литературного наследия. Низами Гянджеви остается символом культуры мусульманского Средневековья, перекликаясь с различными этническими и культурными группами своего времени.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, национальная идентичность, общество, культура, «тюркство», язык дари, этнические группы

Вопрос национальности великого поэта Низами Гянджеви для любого азербайджанца никогда не был вопросом дискуссий, однако недоброжелатели пользуются любой площадкой, чтобы поставить под сомнение происхождение поэта. Доказать этническую принадлежность личности без достаточных исторических документов или прямых высказываний человека, как известно, затруднительно. В случае Низами Гянджеви, его этническая принадлежность часто рассматривается как персидская, из-за его творческого наследия, использования персидского языка в его произведениях и его интеграции в персидскую литературную традицию. Следует заметить, отсутствие прямых высказываний Низами о его этнической принадлежности, утверждать его персидское происхождение исключительно на основе творчества — не доказательство, а всего лишь предположение.

Что есть нация сейчас и что считалось нацией в XII-м веке?

Наиболее часто национальная идентичность включает в себя язык, культуру, историю, религию и общественные ценности, которые связывают людей в определенной стране или регионе. В прошлом и сегодня эти факторы могут варьироваться в зависимости от времени, места и культурных влияний. Например, в XII веке в Исламе национальная идентичность была тесно связана с верой в ислам и социальными структурами (культурные и этнические различия также играли свою роль). Термин "национальность" имеет сложную историю исхода. В Европе он стал активно употребляться в XIX веке, особенно в контексте национальных движений и формирования национальных государств. Одним из ранних упоминаний этого термина является его использование во время французской Революции в конце XVIII века, который имеет более общий смысл, в отличие от сегодняшнего дня.

XII-XIII века можно по праву считать периодом расцвета Гянджи - второй столицы государства ***Атабеков*** (атабеки были тюркского происхождения). Это был динамичный период истории, когда различные этнические группы и культуры могли сосуществовать в одном регионе. Таким образом, жители Гянджи могли иметь различные этнические идентичности и принадлежать к разным культурным группам. В средневековье жители Гянджи, как и других регионов, могли быть идентифицированы различным образом в зависимости от контекста и взглядов современников. Низами Гянджеви, живущий в Гяндже, может быть назван жителем Гянджи, азербайджанцем или персом, в зависимости от его этнической принадлежности, культурных особенностей и самоопределения. В Иране, как и в других регионах, термин "национальность" стал употребляться под влиянием европейской культуры и политических изменений. Вместе с тем, использование этого термина могло отличаться в зависимости от контекста и периода времени.

Отличия между тюрками и персами в историческом контексте обычно базировались на языке, культуре, этнических особенностях и территориальной принадлежности. Тюрки и персы имели разные языки, обычаи, историю и традиции, что делало их уникальными этническими группами. Например, тюрками назывались народы, говорившие на тюркских языках и обладавшие характерными культурными чертами, в то время как персами назывались жители Ирана, говорившие на персидском языке и придерживающиеся персидской культуры. В средневековье идентификация личности обычно не была ограничена современными этническими или национальными терминами. Вместо этого люди обычно идентифицировали друг друга на основе происхождения, языка, культурных традиций, социального статуса и т. д.

Как современники Низами идентифицировали его, точно определить затруднительно, так как нет конкретных исторических документов и источников. Они описывали его как поэта и ученого, а национальную или этническую принадлежность обсуждали с учетом его происхождения, языка и культурных влияний.

За последние 3 века изменилось очень и очень многое. Мир сегодня стал ареной войн по национальному признаку, распрей больших и малых народов, вроде спора о национальной идентичности того или иного поэта, писателя или героя. Узбеки и таджики спорят по поводу Ибн Сины, Абу Рейхан Бируни и т.д. Турки, иранцы, армяне, грузины и т. д. не могут поделить между собой культурное наследие. Основная проблема в том, что изменилось понимание нации.

Почему Ибн Сина не раз писал о своем происхождении? Почему Низами Гянджеви в некоторых отрывках писал о себе, как о пехлевийском льве, а в некоторых сетовал на наличие позорного рабского кольца, мешающего ему писать по-тюркски? По какой причине Джалаледдин Руми писал о себе: «Пусть тюрок поступает по-тюркски, таджик по-таджикски; я часами буду тюрком, временами – таджиком»? Ответ прост, Ибн Сина, Низами Гянджеви и Джалаледдин Руми были великими философами и поэтами, чьи работы оказали значительное влияние на культуру и мышление народов Центральной Азии и Ближнего Востока. Они жили в период, когда понятие нации, как мы его понимаем сегодня, было менее развито, и люди чаще идентифицировали себя по этническим, религиозным или культурным принципам, а не по национальной принадлежности.

Азербайджан был полем, по которому кочевали различные народы, создавались и разрушались государства и ханства. Временами они были независимы, временами полузависимы, а временами вассальны (большое, ментальное поле, которое объединил ислам). К примеру, жители Ширвана, переехавшие в средние века в Амасию, называют себя не азербайджанцами, а ширванцами. Через Азербайджан прошли многочисленные тюркские племена, создавая новые культуры и популяции. В отличие от других народов и этнических групп, тюркские племена распространялись по всей территории Азербайджана (как на севере, так и на юге) и составляли большинство населения страны.

Тюркский язык играл также объединяющую, связующую роль между севером и югом страны. По этой причине, начиная с первых столетий нашей эры тюркский язык превращается

в основное средство общения и между малочисленными народами и этническими группами, жившими на территории Азербайджана.

Сейчас мы разграничиваем, стараемся положить себя на полку с четким названием и национальным кодом доступа. Я иногда думаю, что было в глубине наших ДНК, откуда родом наши предки? Из кавказской сакли или юрты кочевника? Почему наши ковры издревле и по сей день ткут узлом Тюркфаб, а не Фарсфаб (и они такие разные по функциональности)? На территории Северного Азербайджана в основном ткутся ковры народными умелицами, а узоры символичны и ярки. На территории Южного Азербайджана в керхане, ткутся безворсовые, утонченные ковры, при изготовлении которых используются шерстяные, хлопковые, шелковые, а также золотые и серебряные нити.

Классик поэзии, мыслитель, имеющий мировое значение, Низами Гянджеви был гянджинцем, жившим во время правления тюрок, в древнем городе, испытавшим множественные влияния. Что мы знаем неколебимо — это то, что он был мусульманским шейхом, чему есть много исторических доказательств. Его произведения часто отражают исламские темы, ценности и учения. Кроме того, многие его стихотворения содержат религиозные отсылки к Корану и исламской традиции. Например, он часто обращается к понятиям богословия, представлению о Боге и душе, что явно указывает на его мусульманское вероисповедание. Мусульманская вера достаточно хорошо документирована и подтверждена историческими источниками и его собственными произведениями. Использование термина "шейх" в отношении Низами Гянджеви в различных контекстах может иметь разные значения. В некоторых случаях, "шейх" может обозначать уважаемого духовного лидера или мудреца (особенно в исламской традиции). В других контекстах, "шейх" может использоваться для обозначения поэта или литературного деятеля. В отношении же Низами Гянджеви, термин "шейх" используется как поэтическое обращение, подчеркивающее его величие и значимость в литературной среде. Например, его современники могли обращаться к нему как к "шейху поэзии" или "шейху поэтов", чтобы выразить его авторитет и талант в мире литературы.

Затрагивая проблему идентичности азербайджанских тюрков во второй половине XIX века, Ахмед бек Агаев пишет: “Мой отец спокойно прожил свою жизнь, и спокойно умер. Был глубоко верующим человеком. На вопрос “Кто ты такой?” отвечал: “Слава Аллаху, что мусульманин; преклоняюсь имаму Али; моим отцом является Мирза Ибрагим, а его отцом Гасан ага из рода Гурд ели. Ему даже в голову не приходило, что он тюрок” (6, s.64).

Нечто похожее (аналог вышесказанному) говорил и президент Турции Эрдоган: «Однажды я спросил своего покойного отца – «Кто мы? Лазы или турки?» Он сказал, что тоже задавался таким вопросом и обращался к своему отцу. Тот же в свою очередь ответил: «Смотри! Мой дед говорил, когда мы уйдем в иной мир, нас спросят: «в какого бога мы верим, кто наш пророк и какая у нас вера»? Нас не спросят о нашей национальности. Когда тебя спрашивают о национальности, скажи, что ты мусульманин и иди своей дорогой».

Подобная ситуация, когда идентичность опиралась не на национально-этническую, а на религиозную принадлежность, в тот период была типична практически для всех без исключения азербайджанских тюрков. Таким образом, ислам по-прежнему оставался фундаментом для самоидентификации населения Азербайджана.

Остается знаменитая и абсолютно ненаучная зацепка по языку. Язык не является единственным или даже основным дифференцирующим признаком нации: уникальность нации не обязательно сопровождается уникальностью языка. Есть нации, говорящие на чужом для всех или почти всех этнических групп языке — индийцы, ханьские китайцы (два основных разговорных языка Китая, пекинский и кантонский, хоть и именуются диалектами, но лингвистически стоят друг от друга дальше, чем английский от немецкого). Имеются также примеры, когда значительная часть представителей определённой нации, не владеет языком своей нации. Кстати сказать, в Афганистане живет народ Хазара (хазарейцы), который говорит на языке дари, притом являются монголо-тюрками.

Относительно Низами Гянджеви, хотелось бы отметить, что, хотя Низами писал на языке дари, который был распространен в тюркских дворах, это не делало его тюрком или персом.

Скорее, это отражало культурные обстоятельства его времени и места, где он жил и творил. Например, использование языка дари, могло быть обусловлено его пребыванием во дворце, где этот язык был распространен, или его желанием привлечь широкую аудиторию, говорившую на этом языке.

Обсуждение личности Низами и его откровенная, и бездоказательная персизация — часть персоценризма, как политики уничижения прочих культур региона.

Иранистика — это концептуальный подход или направление в исследованиях, которое сосредотачивается на иранской истории, культуре, литературе и других аспектах иранского мира. На Западе иранистика часто ассоциируется с углубленными исследованиями древней персидской истории, древнего Ирана, а также современного Ирана и его культуры (этот подход может быть применен в различных областях, включая историю, искусствоведение, литературу, религиозные исследования и политические науки).

Ираноцентризм же, в реальности отражает тенденцию сосредоточения внимания на персидской культуре, истории и языке, зачастую за счет игнорирования или минимизации других национальных и этнических групп, проживающих в регионе (сюда можно включить азербайджанцев, курдов, белуджей и др. этнические группы, населяющие территории, которые входят в состав Ирана). Такой подход может приводить к искажению исторических и культурных реалий региона, и важно учитывать разнообразие населения и их вклад в формирование культурного и исторического наследия региона. Вот несколько примеров сторонников иранцентризма:

Ричард Нельсон Фрай — американский ирановед и историк, который специализируется на истории Ирана (его работы иногда критикуются за «фокус» персидской истории без должного учета других этнических групп).

Ричард Буллитт — британский ирановед и антрополог, известный своими исследованиями иранской культуры и истории (в его работах также можно обнаружить «фокус» на персидской культуре и истории).

Камран Скьюки — канадский иранский культуролог.

Ученые из различных азиатских стран, таких как Китай, Индия, Пакистан и др., также выражают свое мнение против ираноцентризма, поскольку это феномен, который может искажать исторические факты и подавлять разнообразие культурных традиций в регионе. Турецкие исследователи часто выступают с критикой в адрес ираноцентризма, особенно в контексте исторических и культурных исследований, связанных с Турцией и ее регионом. В западных исследовательских кругах, также существует критика ираноцентризма, приверженность к объективному историческому анализу и учету разнообразия культур и этнических групп в регионе.

Российские востоковеды и исследователи внимательно изучают ираноцентризм и его последствия для понимания исторических процессов в Иране и соседних регионах, часто предпочитая комплексный подход к изучению культур и этнических групп. Одним из известных исследователей в этой области был Игорь Дьяконов, российский востоковед, который активно занимался изучением иранской истории и культуры. Он освещал в своих работах важность интеграции всех этнических групп региона в контексте истории и культурного наследия Ирана, предостерегая от ираноцентризма и его последствий для понимания политических и социальных процессов в регионе. Другие российские ученые, такие как антрополог Валентин Лукич Янин, также вносили свой вклад в изучение культурного многообразия Ирана и критику ираноцентризма, подчеркивая важность включения всех этнических групп в исследования и интерпретацию истории и культуры региона.

Важно заметить, что каждая из этих групп ученых вносит свой вклад в более объективное понимание исторических и культурных процессов в регионе, стремясь избежать однобокого и искаженного представления о культурном наследии.

Использованная литература

1.Низами Гянджеви — статья из Большой советской энциклопедии. (автор: Бертельс Е. Э.)

2.Статья «Низами Гянджеви» // История всемирной литературы: В 9 томах. — АН СССР, 1983

3.Академик И. М. Дьяконов, личные впечатления о юбилее Низами 1948 г. (стр. 730—731)

4.Адиль Багиров: Присвоение и отторжение культурного и исторического наследия Азербайджана иранским и армянским правительствами на примере великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви

5.Статья «Политизация наследия Низами Гянджави: Попытки деиранизации персидской культуры в СССР», 1989

6. Samet Ağaoğlu. Babamdan hatiralar. Ankara. 1940

7. Quluzadə Z. Azərbaycan renessansı və Nizami Gəncəvi. Bakı, Elm, 1984

8. Quluzadə Z. Azərbaycan fəlsəfəsi:qədim dövrdən bu günə kimi/ http://elchinkitab.bogfa.-com/post-188.asp - 21.04.2024

9. Fəlsəfənin statusu və tədrisinin problemləri müzakirə edilib/http://bilikfondu.gov.az/1/pa-ges/5/cateqory/4

10.Hümmətova H. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl poemasında kamilləşmə modelninin şərhi/http: www.avrasyad.com/makaleler/990313564_1- 12.05.2024

11.Кулизаде З. Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение. Баку, Elm və təhsil, 2023

NIZAMI GANJAVI AND ITS NATIONAL IDENTITY

Jamila Hashimova

Abstract. Based on the discussion, it can be concluded that the question of Nizami Ganjavi's national identity is complex and multifaceted. His use of the Dari language, common in Turkic courts, reflects the multilingualism and cultural diversity of his time. It is important to understand that in the historical context, concepts of nation and national identity did not exist as we understand them today. The linguistic and cultural affiliations of Nizami are crucial aspects of his literary work, highlighting the intricate and intersecting nature of his literary legacy.

Keywords: Nizami Ganjavi, national identity, society, culture, Turkic, Dari language, ethnic groups.

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ ONUN MİLLİ İDENTİKLİYİ

Cəmilə Həşimova

Xülasə. Müzakirələrə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Nizami Gəncəvinin milli kimliyi məsələsi mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Onun türk saraylarında geniş yayılmış dari dilindən istifadə etməsi dövrünün çoxdilliliyini və mədəni müxtəlifliyini nümayiş etdirir. Anlamaq lazımdır ki, tarixi kontekstdə millət və milli kimlik anlayışları bizim bugünkü anladığımız kimi mövcud olmayıb. Nizaminin dil və mədəni mənşəyi onun yaradıcılığının mühüm cəhətləri olduğunu sübut edir, onun ədəbi irsinin mürəkkəb və kəsişən xarakterini önə çəkir. O, öz dövrünün müxtəlif etnik və mədəni qruplarını əks etdirən müsəlman Orta əsrlər mədəniyyətinin simvolu olaraq qalır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, milli kimlik, cəmiyyət, mədəniyyət, türklük, dari dili, etnik qruplar

Rəyçi: f.f.d., dos. Zöhrə Əliyeva

UOT 101. 01
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).029

ЭТИКА ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: ТЕНДЕНЦИИ, ВЫЗОВЫ, РЕШЕНИЯ

Тамерлан Гаджиев
докторант, Институт Философии и Социологии НАНА
tamerlan.haciyev.2000@mail.ru
https://orcid.org/0009-0008-1268-1954

Резюме. Этика связана с философией ИИ, так как философия ИИ занимается сознанием и мозгом, что определяет этику в любом ее измерении. В современном обществе внедрение искусственного интеллекта происходит на различных уровнях и в различных областях, что создает ряд этических вопросов и вызовов. Данная статья представляет обзор существующих тенденций в развитии искусственного интеллекта и анализирует связанные с этим проблемы, предлагаются практические решения для решения этических проблем, связанных с искусственным интеллектом. Основные аспекты, рассмотренные в статье, включают безопасность и конфиденциальность данных, а также роль международного сообщества и законодательства в регулировании применения искусственного интеллекта. Автор обращает внимание на необходимость разработки и внедрения этических стандартов в области искусственного интеллекта, чтобы обеспечить прозрачность и ответственность в использовании технологии.

Цель: исследовать современные этические проблемы искусственного интеллекта и дать практические рекомендации.

Методология: анализ, синтез, сравнение, прогнозирование.

Научная новизна заключается в кросс-дисциплинарном подходе к анализу проблемы, объединяя в себе знания из области информатики, этики, права, социологии и других дисциплин.

Ключевые слова: этика, искусственный интеллект, цифровая этика, этика искусственного интеллекта, "Кодекс этики в области искусственного интеллекта"

Введение

Искусственный интеллект (ИИ) представляет собой комплекс технологисеских решений, позволяюший имитировать когнитивные функции человека и получать при выполнении задач результаты. Прогрессы в области ИИ привлекают внимание общественности к цифровой этике и становятся ключевым фактором в дискуссиях об этических аспектах цифровых технологий. Каковы последствия способности ИИ систем принимать решения? Какие этические вопросы возникают из этих решений? Могут ли ИИ системы нести ответственность за свои действия? Каким образом можно контролировать эти системы? Эти и другие вопросы, связанные с этой темой, в настоящее время привлекают внимание исследователей.

Этика искусственного интеллекта изучает нравственную ответственность разработчиков интеллектуальных систем за последствия их работы, в итоге возникают следующие этические вопросы, связанные с применением технологий искусственного интеллекта [10, с. 20]:

1) этические аспекты взаимодействия с системами искусственного интеллекта как объектами, то есть инструментами, созданными и используемыми людьми (конфиденциальность, непрозрачность, предвзятость);

2) этические вопросы, связанные с системами искусственного интеллекта в качестве субъектов, то есть этикой самих ИИ (искусственная мораль, машинная этика);

3) задача будущего сильного ИИ приведет к "технологической сингулярности" — моменту, когда развитие искусственного интеллекта станет необратимым и неуправляемым, вызывая радикальные изменения в человеческой цивилизации.

Некоторые авторы сосредотачивают внимание на проблеме обеспечения безопасности разрабатываемых интеллектуальных систем, учитывая их способность к рекурсивному улучшению. Это весьма серьезная, прогнозируемая, проблема, и, если изначальные версии искусственного интеллекта будут иметь значительные ограничения в области безопасности, будет сложно гарантировать сохранение этих ограничений в последующих поколениях. Большинство ученых утверждает, что исследования в области разработки сильного искусственного интеллекта предполагают о правильно настроенных компьютерах, которые могут мыслить, понимать и обладать другими когнитивными способностями, что, по сути, является неэтичным из-за возможной боли, которая может причиняться искусственному интеллекту.

Противоречивые мнения относительно будущего искусственного интеллекта вызывают общественный диалог [5]. Критики ИИ считают, что сочетание его с большими массивами данных может привести к тому, что ИИ станет реальной угрозой для человечества. Такие бизнесмены, как Илон Маск и Билл Гейтс, разделяют эти опасения. Уже сегодня мы можем наблюдать за утратой конфиденциальности и усилением контроля над гражданами в странах, таких как Сингапур, где программные продукты оказывают влияние на экономическую стратегию, иммиграционные правила, рынок недвижимости и образовательные стандарты. Программные системы уже применяют «убеждающий вычислительный» метод, направленный на формирование определённого поведения у людей, и без введения соответствующего законодательства эта практика, судя по всему, останется без изменения.

Обсуждения о морализации технологий считаются важными в настоящее время [3, с. 23]. Под морализацией технологий понимается осознанное развитие технологий с целью формирования этического поведения и принятия решений. Люди имеют возможность и ответственность морализировать не только других людей, но и своё физическое окружение, включая разработанные и принятые технологии. Одним из ключевых вопросов в текущих дискуссиях является возможность морализации технологий по демократическим методам. Аргументы в пользу искусственного интеллекта представляют чрезвычайно оптимистичную перспективу его развития [13].

Приверженцы искусственного интеллекта выражают опасения относительно возможных негативных последствий регулирования для развития ИИ. Они предлагают будущим исследователям рассматривать усилия по контролю за ИИ как препятствие угроз на пути человеческого прогресса, подчеркивая отсутствие юридически закрепленного общего мнения относительно четкого определения искусственного интеллекта и высказывая мнение: «невозможно регулировать то, что не является четко определенным». Таким образом они считают, что пока еще рано говорить о необходимости регулирования ИИ, особенно если это может препятствовать развитию, которое имеет значение для будущего человечества, отмечая при этом, что системы искусственного интеллекта включают в себя множество компьютерных программ, написанных давно (до появления элементов ИИ), и поэтому несправедливо возлагать ответственность на разработчиков этих программ за последствия, вызванные действием системы ИИ, а также на отсутствие согласия относительно принципов создания систем искусственного интеллекта.

Некоторые ученые рассматривают новый подход к разработке систем искусственного интеллекта, который учитывает человеческие ценности и этику, предлагая использовать принципы открытости, ответственности и прозрачности для улучшения процесса создания таких систем [9, с. 15]. Другие исследователи, напротив, считают, что создание "злонамеренного" искусственного интеллекта представляет собой интересную альтернативу попыткам разработать безопасные системы ИИ с учетом этических норм. Вывод: если возможно создать вредоносный искусственный интеллект, то ученые должны публиковать примеры проектов ИИ с негативными результатами и делиться информацией, чтобы помочь разобраться в причинах таких ситуаций и способах их предотвращения. Эта дискуссия может быть включена в обсуждение о моральных агентах в области искусственного интеллекта, то есть о машинах, способных принимать моральные решения и нести ответственность за свои

действия. Эта концепция связана с подходом, известным как машинная этика, где машины рассматриваются как активные участники процесса [7, с. 11]. Основные принципы машинной этики в настоящее время реализованы в современной робототехнике.

Принимая во внимание возможные негативные последствия, которые искусственный интеллект может повлечь за собой в различных областях, считается, что междисциплинарный подход является ключом к успешной борьбе с этими проблемами. Выделяются три основных направления, на которые стоит обратить внимание:

1) этическое управление (рассмотрение основных этических аспектов использования искусственного интеллекта, таких как справедливость, прозрачность и конфиденциальность);

2) понятность и возможность интерпретации (эти два понятия могут рассматриваться как инструменты для повышения алгоритмической справедливости, прозрачности и ответственности);

3) этический аудит (для сложных алгоритмических систем необходимы механизмы ответственности, которые не могут полагаться только на интерпретируемость, поэтому предлагаются механизмы аудита в качестве возможных решений). Также существует проблема юридической ответственности за действия искусственного интеллекта [6].

Рассматривается вопрос о том, кто несет ответственность за ущерб, причиненный искусственным интеллектом, проанализируем следующие сценарии:

а) если рассматривать искусственный интеллект как обычный инструмент (подобно молотку или гаечному ключу, то есть как "ИИ как инструмент" без собственной воли), то в этом случае применяется дополнительная ответственность за действия искусственного интеллекта;

б) если рассматривать искусственный интеллект как полностью автономный (как "ИИ как разум"), то в этом случае системы искусственного интеллекта должны осознавать свои действия и нести за них ответственность. Авторы приходят к выводу, что в настоящее время искусственный интеллект не признается юридическим лицом, соответственно применяется концепция "искусственного интеллекта как инструмента", и поэтому правила дополнительной ответственности регулируют поведение искусственного интеллекта, а эта ответственность распространяется на разработчиков, пользователей и владельцев. Искусственный интеллект все шире используется в различных областях медицины: от диагностики и принятия клинических решений до биомедицинских исследований, разработки лекарств, персонализированной медицины, телемедицины, медицинского образования и многого другого. Одним из ключевых вопросов здесь является вопрос о том, кто несет ответственность, когда искусственный интеллект ставит диагноз или выбирает метод лечения. Кроме этого, этические вопросы также включают в себя необходимость прозрачности и понятности интеллектуальных алгоритмов, используемых в процессе принятия медицинских решений.

В последнее время стала актуальной идея активного участия в развитии технологий в общем и искусственного интеллекта, в частности. Это подразумевает не только предотвращение негативных последствий технологий, но и реализацию некоторых позитивных эффектов. Одним из способов продемонстрировать принципиальную ответственность является создание технологий на основе ценностей, что делает учет этических аспектов обязательным при разработке новых технологий. При использовании ценностно-ориентированных подходов к развитию технологий искусственного интеллекта возникают серьезные вопросы о включении этических принципов в эти сложные системы. Внедрение позитивных ценностей не лишено опасностей, так как возможны негативные реакции на технологии искусственного интеллекта, предназначенные для контроля над поведением человека (включая его постоянное поведение). Одной из основных опасностей является угроза свободы личности и замещение демократии технократией. Идея того, что технологии (а не люди) контролируют власть, напрямую связана с мыслью о том, что ограничение автономии человека угрожает его достоинству. Так же существует опасность того, что, когда принятие этических решений поручается машинам, люди могут потерять способность к самостоятельному принятию решений или стать ленивыми.

В настоящее время предпринимаются усилия для выработки общих принципов создания искусственного интеллекта [8]. В 2019 году Европейская комиссия опубликовала "Руководящие принципы этики для надежного искусственного интеллекта" (The Ethics Guidelines for Trustworthy AI), которые устанавливают этические принципы и связанные с ними ценности и которые необходимо соблюдать при разработке, внедрении и использовании систем ИИ. В них отмечается, что разработка, внедрение и использование систем искусственного интеллекта должны соответствовать этическим принципам уважения человеческой автономии, предотвращения вреда, справедливости и подотчетности.

Для решения различных проблем (включая этические, юридические, социальные и др.) я считаю важным учреждение независимого международного органа по регулированию искусственного интеллекта. Этот орган должен объединить подходы различных стран, частных компаний и научных сообществ в понимании и развитии искусственного интеллекта. Несмотря на наличие множества академических и государственно-частных инициатив, направленных на поддержку исследований и разработок в области ИИ, все еще необходимо создание независимого органа, который поможет улучшить понимание политиками вопросов, связанных с искусственным интеллектом. Международное сотрудничество необходимо для предотвращения конфликтов, возникающих из-за различий в национальных законодательных подходах. Также важно создание независимой международной научной организации для разработки четкого научного взгляда на информационно-коммуникационные технологии и искусственный интеллект.

Использованная литература

1. Гуров О.Н. Этичное взаимодействие с интеллектуальными системами // Искусственные общества. – 2020. – Т. 15

2. Гусев А.В., Добриднюк С.Л. Искусственный интеллект в медицине и здравоохранении // Информационное общество. – 2021. – № 4–5. – с. 78–93.

3. Дедюлина М.А. «Морализация технологий»: от компьютерных артефактов к социальным практикам // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. – 2019. – № 2 (10). – с. 75–86.

4. Кодекс этики в сфере искусственного интеллекта / Альянс в сфере искусственного интеллекта. – URL: https://a-ai.ru/ethics/index.html (дата обращения: 24.05.2023).

5. Лапаев Д.Н., Морозова Г.А. Искусственный интеллект: за и против // Развитие и безопасность. – 2020. – № 3 (7). – с. 70–77.

6. Лаптев В.А. Понятие искусственного интеллекта и юридическая ответственность за его работу // Право. Журнал Высшей школы экономики. – 2019. – № 2. – С. 79–102.

7. Макулин А.В. Этический калькулятор: от философской «вычислительной морали» к машинной этике искусственных моральных агентов (ИМА) // Общество: философия, история, культура. – 2020. – № 11 (79). – С. 18–27.

8. Мамина Р.И., Ильина А.В. Искусственный интеллект: в поисках формализации этических оснований // Дискурс. – 2022. – Т. 8, № 6. – с. 17–30.

9. Шляпников В.В. Искусственный интеллект: эмпатия и подотчетность // Общество. Среда. Развитие. – 2022. – № 3 (64). – с. 100–103.

10. Этика и «цифра»: этические проблемы цифровых технологий– М: РАНХиГС, 2020 – 207 с.

11. Machine Ethics / ed. by M. Anderson, S. Anderson. – New York; Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – 548 p.

12. Buch V.H., Ahmed I., Maruthappu M. Artifi cial intelligence in medicine: current trends and future possibilities // British Journal of General Practice. – 2018. – Vol. 68, iss. 668. – P. 143–144.

13. Cath C. Governing artifi cial intelligence: ethical, legal and technical opportunities and challenges // Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences. – 2018. – Vol. 376

SÜNİ İNTELLEKTİN ETİKASI: MEYİLLƏR, ÇAĞIRIŞLAR, HƏLLƏR

Tamerlan Hacıyev

Xülasə: müasir cəmiyyətdə süni intellektin tətbiqi müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif sahələrdə baş verir ki, bu da bir sıra etik suallar və çağırışlar yaradır. Bu məqalə süni intellektin inkişafındakı mövcud tendensiyaların icmalını təqdim edir və bununla bağlı problemləri təhlil edir. Məqalədə müzakirə olunan əsas cəhətlər məlumatların təhlükəsizliyi və məxfiliyi və texnologiyaları öyrənmə alqoritmlərindəki ədalət məsələlərini əhatə edir.

Müəllif, texnologiyanın istifadəsində şəffaflıq və məsuliyyət təmin etmək üçün süni intellekt sahəsində etik standartların hazırlanması və tətbiq edilməsinin zəruriliyinə diqqət çəkir. Xüsusilə, Sİ alqoritmlərinin sosial və mədəni bərabərsizlikləri artırmamasını və ya yaymamasını necə təmin etmək barədə suallar müzakirə olunur.

Məqalədə müzakirə olunan digər vacib cəhət süni intellektin tətbiqinin tənzimlənməsində beynəlxalq ictimaiyyətin və qanunvericiliyin rolu, habelə onun istifadəsinə nəzarət və nəzarət mexanizmləridir.

Məqalədə süni intellektlə əlaqəli etik problemləri həll etmək üçün praktik həllər də təklif olunur. Ümumiyyətlə, məqalə süni intellekt etikası probleminin mövcud vəziyyətinin hərtərəfli icmalını təqdim edir və gələcəkdə bu problemlərin həlli üçün praktik tövsiyələr təqdim edir.

Məqsəd: süni intellektin müasir etik problemlərini araşdırmaq və praktik tövsiyələr vermək.

Metodologiya: analiz, sintez, müqayisə, proqnozlaşdırma.

Elmi yenilik kompüter elmləri, etika, hüquq, sosiologiya və digər fənlər sahəsindəki bilikləri birləşdirərək problemin təhlilinə çarpaz-intizam yanaşmasından ibarətdir.

Açar sözlər: etika, süni intellekt, rəqəmsal etika, süni intellekt etikası, "süni intellekt etikası məcəlləsi"

THE ETHİCS OF ARTİFİCİAL INTELLİGENCE: TRENDS, CHALLENGES AND SOLUTİONS

Tamerlan Hajiyev

Abstract: In today's society, artificial intelligence is being introduced at various levels and fields, creating a range of ethical concerns and challenges. This paper provides an overview of current developments in artificial intelligence and examines the issues associated with them. The key aspects discussed include data security and privacy, as well as fairness in machine learning algorithms.The author emphasizes the need for developing and implementing ethical standards in the field of artificial intelligence to ensure transparency and accountability in the use of this technology. They discuss how to prevent AI algorithms from exacerbating or perpetuating social and cultural inequalities.

Another important topic discussed in the article is the role of international cooperation and legislation in regulating AI use, as well as monitoring and oversight mechanisms. The article also proposes practical solutions to address ethical issues related to AI.

Overall, the article provides an overview of current ethical challenges in AI and offers recommendations for addressing them in the future.

Purpose is to investigate these issues and provide practical solutions.

Methodology: analysis, synthesis, comparison, forecasting

The scientific novelty of this study lies in its cross-disciplinary approach to the problem, combining knowledge from various fields such as computer science, ethics, law and sociology.

Keywords: ethics, artificial intelligence, digital ethics, the ethics of artificial intelligence, Code of Ethics for Artificial Intelligence.

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə

MƏNTİQ VƏ EPİSTEMOLOGİYA

UOT- 321.01; 007
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).030

İCTİMAİ MEQATREND VƏ İSLAHAT: POSTNEOKLASSİK TƏHLİL

Əbülhəsən Abbasov
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
e-mail: abulhasan.abbasov@mail.ru
https://orcid.orq/0000-0003-4739-4281

Xülasə. Konkret zaman-məkan çərçivəsində ictimai meqatrendin müəyyənləşməsi, cəmiyyətin hərəkət və inkişaf düsturunun formulə edilməsi hər bir ölkə üçün ən mühüm məsələlərdəndir. Geniş əhatəli, köklü islahatların aparıldığı bir dönəmdə isə meqatrend seçimi, onun optimallığı və bütövlüyü problemi daha da böyük aktuallıq kəsb edir. Meqatrend dedikdə, cəmiyyətin gələcəyə baxış bucağını, simasını və mahiyyətini, fəaliyyət dinamikasını və dayanıqlığını, aparıcı vektorunu və inkişaf hədəflərini müəyyənləşdirən əsas hərəkət paradiqması (praksioloji zəmin) nəzərdə tutulur ki, bu da özündə ideya-siyasi, sosial-iqtisadi, hüquqi-əxlaqi, mənəvi-psixoloji ünsür və parametrlərin sintezləşmiş cəmini daşıyır. İctimai meqatrendi müəyyənləşməmiş cəmiyyət – müfəssəl ideoloji bazası, elmi-nəzəri təminatı olmayan cəmiyyətdir ki, onun da hansısa uğurlara imza atması mümkün deyil. Bu məqalədə yeni dünya nizamının formalaşması, dövlətçiliyin inkişafı və köklü islahatların həyata keçirilməsi kontekstində ictimai və qlobal meqatrendlər məsələsi araşdırılır, müvafiq təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Metodologiya. Tədqiqatın kateqorial aparatını, qnoseoloji zəminlərini, metodoloji yanaşma və üsullarını, aksioloji dəyərlər sistemini, əsasən, müəllifin son onilliklər ərzində işləyib hazırladığı və postneoklassik epistemologiyanın məzmun-mahiyyətində aparıcı yer tutan idraki arsenal, təhlil və ümumiləşdirmə prinsipləri təşkil edir. Sistem yanaşma, sinergizm, müqayisəli təhlil, tarixi konkretlik, səbəbiyyət, yumşaq hesablamalar, ehtimallıq və emercentlik kimi prinsiplərə daha çox önəm verilmişdir.

Elmi yenilik. Məqalədə yeni dünya nizamının formalaşması və Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar kontekstində respublikamızda ilk dəfə olaraq qlobal və ictimai meqatrendlər problemi tədqiq edilmiş, gələcəyə baxış prizmasından ayrı-ayrı mütəxəssislərin ideya və prinsipləri, təsəvvürlər sistemi araşdırılmışdır. Dünya təcrübəsi və müasir elmi determinantlar müstəvisində islahatların epistemoloji, elmi-nəzəri təminatı problemləri nəzərdən keçirilmişdir. Gündəlikdə olan və həllini gözləyən bir sıra nəzəri-praktiki problemlər işıqlandırılmış, müasir fəlsəfənin təqdim etdiyi meqabiliyin gələcəyə hesablanmış konsepsiyaların hazırlanmasında və islahatlar prosesinin gedişində əhəmiyyəti göstərilmişdir. Postneoklassik epistemologiyanın, habelə bu epistemologiyanın mühüm tərkib hissələri olan, mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsinin, tənqidi-sinergetik təfəkkür tipinin, qeyri-səlis məntiq və riyaziyyatın islahatlar praktikası üçün önəmliliyi işıqlandırılmışdır.

Nəticə və təkliflər. Azərbaycanda islahatların taleyi rəhbər tutulan, ümumnəzəri-praksioloji zəmin rolunda çıxış edən meqatrenddən, adekvat epistemoloji təminatdan bilavasitə asılıdır. Müasir tarixi zaman tələblərinə cavab verən meqatrend müəyyənliyi olmadan hər hansı uğurlu islahatlardan və etibarlı gələcəkdən söhbət gedə bilməz. Meqatrendin optimallığı isə epistemoloji sistemin kamilliyi ilə şərtlənir. Vacibdir ki, bu epistemologiya müasir anlamda təqdim olunan mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsinə və müasir məntiq elminə söykənsin, habelə tənqidi-sinergetik təfəkkür prinsipləri ilə, üsul və qaydaları ilə silahlansın. Eyni zamanda bu günün və gələcəyin necəliyi dünya təcrübəsindən, ayrı-ayrı ölkələrin praktikasından yaradıcı surətdə bəhrələnməyi tələb edir. Zəngin tarixi təcrübənin dərindən mənimsənilməsi, indiyə qədər əldə edilmiş nəzəri və praktiki biliyin düzgün istifadəsi uğurlu nəticələrin qazanılmasına təminat verən mühüm şərtdir. Vacibdir ki, işlərin

gedişinə cavabdeh şəxslər məhz bu zəruri kompleks biliklərə və yüksək mənəvi-əxlaqi səviyyəyə sahib olsunlar.

Açar sözlər: ictimai və qlobal meqatrend, islahat və modernləşmə, gələcəyə baxış konsepsiyaları, ictimai rekonstruksiya, islahatların fəlsəfəsi və ideologiyası, mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsi, postneoklassik epistemologiya, fəlsəfi meqabilik.

Əsas mətn/Main part

İctimai meqatrend məsələsi xüsusən bu gün müstəsna əhəmiyyətli məsələ olsa da, təəssüflər olsun ki, hələ də elmi tədqiqatların aparıcı mövzusuna çevrilməyib. Hətta fəlsəfi, sosial-iqtisadi, siyasi və geosiyasi xarakterli elmi araşdırmalarda bu mövzuya laqeyd münasibət özünü göstərməkdədir. Aydındır ki, belə münasibət həm nəzəri, həm də praktiki müstəvilərdə qeyri-müəyyənlik amillərini, idraki və əməli fəaliyyətdə qərarsızlığı artırır, tərəddüdlərə, çaşbaşlığa və dolaşıqlığa yol açır, daxili motivasiyanı, intellektual səfərbərliyi söndürür. Nəticədə digər mühüm problemlərin də elmi-nəzəri səviyyədə müfəssəl işlənilməsini və əməli-praktiki müstəvidə qaneedici həllini çətinləşdirir, bəlkə də, mümkün etmir. Geniş əhatəli və köklü **islahatlar məsələsi** məhz belə problemlərdəndir, hətta, deyərdim ki, digər mühüm mövzuların önündə gələn, daha çox təsir və müəyyənləşdirmə gücünə malik mövzudur. Sərrast, doğru-dürüst meqatrend müəyyənliyi uğurlu islahatların danılmaz şərti, tələbidir. Bu həqiqət dəfələrlə ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsində öz inandırıcı təsdiqini tapıb. Bu mənada meqatrend problemini “düyün nöqtəsi” adlandırsaq, heç də səhv etmərik.

“Düyün nöqtə”yə, yəni, meqatrend məsələsinə uzunmüddətli biganə, laqeyd münasibət istər-istəməz artan sürətlə cəmiyyətin bütün fəaliyyət sahələrində öz mənfi təsirini göstərir ki, bu da mövcud durumu daha da mürəkkəbləşdirir. O cümlədən, fərdi və ictimai şüurda, insanların və sosial-siyasi qrupların, iqtisadi dairələrin mənəvi-psixoloji durumunda tərəddüdləri, inamsızlığı, bədgümanlığı gücləndirir, ideya-ideallar aləmini alt-üst edərək ruhi sarsıntılara səbəb olur. Belə olduqda, şübhəsiz, fərdləri və insan qruplarını gələcəyə doğru aparacaq ictimai-tarixi vektorun varlığından və onun müsbət mənada idraki-mental aləmə təsirindən danışmağa yer qalmır. Aparıcı vektor yoxdursa və yaxud yalnız xəyallar aləminin dumanlığında arabir özünü ifadə edirsə, deməli, ictimai hədəflər də dəqiqlikdən, müəyyənlikdən uzaq olacaq. Ən azından, gələcəyə hədəflənmədə, perspektivi sərrast anlamaqda və elə bu gün konkret hərəkət etməkdə kövrəklik, etibarsızlıq özünü göstərəcək. Bu həm də o deməkdir ki, milli-strateji düşüncə (milli-dövlətçilik ideologiyası da daxil!) sistemlilik, bütövlük, idraki zənginlik və aydınlıq kimi keyfiyyətlər daşıyıcısı ola bilməz.

Sözsüz ki, belə bir vəziyyət yalnız qəbahətləri, acı-ağrıları çoxaltmır, bilavasitə insana, cəmiyyətə və dövlətə dəyən ziyanları həndəsi silsilə ilə artırır və şiddətləndirir. Bu minivalla, adi məsələlər bir yana qalsın, dövlət əhəmiyyətli, taleyüklü köklü problemlərin həlli optimallıqdan çox-çox uzaq düşür. Məsələn, mövcud idarəetməni sağlamlaşdırmaq, məmur özbaşınalığına, rüşvət və korrupsiya, vəzifədən sui-istifadə hallarına son qoymaq, dövlət idarəetmə strukturlarına və siyasi institutlara olan etibarı artırmaq, mütərəqqi birgəfəaliyyət mədəniyyətini formalaşdırmaq kimi məsələlərdə gözləntilər özünü doğrultmur. Qeyd etdiyim kimi, **müasir islahatlar mövzusu** həmin taleyüklü problemlər sırasında xüsusi yer tutan problemlərdən biri, bəlkə də, birincisidir. Müasir islahatlar digər həlli vacib problemləri partikulyar qoyuluşdan və baxış bucağından xilas edən və onların uğurlu həlli üçün vahid müstəvi, bütöv platforma yaradan problem, yükdaşıyıcı fenomendir. İctimai meqatrend mövzusunun isə hərtərəfli, kamil işlənilməsindən kənar hər hansı islahat, modernizasiya və yaxud siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi rekonstruksiya problemi öz uğurlu həllini tapa bilməz.

Nəzərə alsaq ki, uzun müddət bəşəriyyətə xidmət etmiş **industrial iqtisadiyyat** və onu təminatlandıran siyasi, sosial-iqtisadi struktur və institutlar kifayət qədər köhnəlmiş və tükənmişlər, ictimai meqatrend məsələsində köklü və ciddi müəyyənləşmə xüsusən böyük aktuallıq kəsb edir. Artıq son dörd onilliklər ərzində yeni (**informasion-elektron-rəqəmsal**) iqtisadiyyat yaranmışdır ki, bu da bütövlükdə müasir insan həyatının yeni özəllər və özüllər üzərində qərarlaşmasını, ənənəvi çərçivələrdən kənara çıxmasını şərtləndirmişdir. O cümlədən, biznesin təşkili və idarə olunmasında,

siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi proseslərin məzmun-mahiyyətində, cərəyanetmə xüsusiyyətlərində, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətində elə prinsipial yeniləşmələr baş vermişdir ki, 50 il öncə bunları təsəvvür etmək belə mümkün deyildi. Və hal-hazırda insanın, bəşəriyyətin təkamülünə, elmi-texniki və texnoloji inkişafa, iqtisadi tərəqqisinə dair, bəzən də qeyri-adi görünən, hədəf və prioritetlər qoyulmaqdadır. Burada mən ilk növbədə dünya siyasətinə, iqtisadiyatına və biznes mühitinə, habelə geosiyasi proseslərin gedişinə təsir edən şəxslərin mülahizələrini, verdikləri mesajları nəzərdə tuturam ki, onlardan da biri Ümumdünya İqtisadi Forumunun təsisçisi və prezidenti Klaus Şvabdır **[1]**.

Gələcəyə baxış və perspektiv meqatrend müəyyənləşməsi kontekstində son illərin ən çox diqqətçəkən müəlliflərindən biri də amerikalı politoloq-futuroloq, Stratford özəl kəşfiyyat-analitik təşkilatın təsisçisi və direktoru Corc Fridmandır. Onun hələ 2009-cu ildə nəşr edilmiş “Gələcək 100 il: XXI əsr hadisələrinin proqnozu” **[2]** adlı məşhur əsəri indinin özündə də geniş müzakirə və mübahisələrə səbəb olmaqdadır. Əsərdə XXI əsrdə baş verməsi ehtimal olunan bir çox geosiyasi, siyasi, iqtisadi, sosial, texnoloji, demoqrafik dəyişikliklərdən, ikinci “soyuq müharibə”dən, Rusiya və Çinin fraqmentləşməsindən, üçüncü Dünya müharibəsinin mümkünlüyündən, yeni güclərin yaranmasından və digər önəmli məsələlərdən söhbət açılır. C. Fridman ehtimal edir ki, Birləşmiş Ştatlar XXI əsrdə də fövqəldövlət kimi öz qlobal dominantlığını saxlayacaq və XXI əsrin tarixi başqa dünya güclərinin bu dominantlığı mübahisələndirərək təkzib etmək cəhdlərindən ibarət olacaq. Yeni güc mərkəzləri (“ulduzlar”) sırasında o, Yaponiya, Türkiyə, Polşa və Meksikanın olmasını xüsusi qeyd edir.

“Gələcək 100 il”də Rüsiyanın, hətta postsovet ölkələrinin və tədricən Çinin də dağılması proqnozlaşdırılır. C. Fridmana görə, Rusiya 2020-ci illərdən başlayaraq postsovet məkanı üzərində nəzarətini bərpa etməyə çalışacaq, lakin daha güclü dövlətlərlə şiddətlənən rəqabətə dözməyərək, son nəticədə dağılacaq. İqtisadi deformasiyalar, idarəetmədə sürətlə artan korroziya və Rusiyaya qarşı siyasi təzyiqlər, üstəgəl, əhalinin deqradasiyası və azalması, infrastrukturun yararsızlığı, federal hökumətin qeyri-effektivliyi Rusiyanın vahid ölkə kimi mövcudluğuna son qoyacaq. Bu proses təqribən SSRİ-nin parçalanması kimi olacaq. Ən çox narahat edən məqamlardan biri odur ki, Rusiya ilə bağlı proqnoz keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikalara da şamil olunur. Oxşar acı aqibət, Fridmanın proqnozuna əsasən, Çini də gözləyir. Bu ölkənin tədricən fraqmentləşməsi ən ehtimal olunan ssenari kimi göstəlilir.

Rusiyaya gəldikdə, Amerika politoloqu-futuroloqu ilə tam razılaşmaq olar və şəxsən mən analoji fikirləri hələ 2000-ci illərin başlanğıcında (konkret dəlil-sübutlara əsaslanaraq!) səsləndirmişdim. Hətta belə bir cümlə də işlətmişdim: “Rasputindən başlamış Rusiyanın parçalanması, son nəticədə, Putinlə bitəcək”. Sonrakı yazılarımda da bu məsələyə təkrarən toxunaraq Rusiyanın mövcud formatda və keyfiyyətdə mövcudluğunun qeyri-mümkün olduğunu göstərmişəm. Əlbəttə ki, ciddi arqumentasiyaya, məntiqi və faktoloji əsaslara söykənərək **[3, s.186-193; 4, s. 324-355]**. Hazırda isə, Ukraynaya qarşı başladığı ədalətsiz, qeyri-insani müharibədən sonra bu təcavüzkar-şovinist ölkənin hansı fəlakət kanalına düşdüyünü, destruksiya və tənəzzül yaşadığını, dağılmaya doğru getdiyini anlamaq elə də çətin deyil. Rəhmətlik Cövhər Dudayevin təbirincə desək, “rusizm xəstəliyi” bu aqressiv, şər yuvası olan dövlətin axırına çıxmaqdadır.

Hələ Rusiya-Ukrayna müharibəsindən öncə, 2018-ci ildə, C. Fridman “Polska Times”a (Agaton Koziński ilə) olduqca maraqlı bir müsahibə vermişdi. Həmin müsahibədə o deyir: “Rusiya qüvvəsini itirməkdə davam edir. SSRİ-nin dağılması onun üçün son yox, yeni mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Bu gün o, nəzarət etmədiyi neft qiymətlərindən asılı olan böyük qeyri-effektiv ölkə kimi qalaraq son dövr SSRİ-nin səhvlərini təkrarlamaqdadır. Bu, o deməkdir ki, o öz gələcəyinə nəzarət etmir. Rusiyanın fəaliyyət sahələri iş qabiliyyətli deyil, nizam-intizamı dəstəkləyə bilmirlər. Tarix iki dəfə təkrarlanır: birinci dəfə faciə kimi, ikinci dəfə – fars olaraq. Hazırda Rusiya ikinci mərhələdədir. Məsələ konkret şəxslərdə yox, bu dövlətin necə fəaliyyət göstərməsində, funksionallıq üsulundadır” **[5]**. C. Fridman, ümumən, müsahibəsində söyləyir: “Faktlar belədir ki, Rusiya, Çin və Avropa mürəkkəb vəziyyətdədirlər” **[6]**. Onun fikrincə, yaxın gələcəkdə miqyaslı geosiyasi böhran, o cümlədən Rusiyanın parçalanması qaçılmazdır və nəticə olaraq, üç ölkənin daha çox uduş qazanmaq şansı var: Yaponiya, Türkiyə və Polşanın. Həmçinin, Fridman qeyd edir ki, Meksika kimi bəzi ölkələr

öz regionlarında daha çox təsir yükünə malik olacaqlar. Təqdirəlayiqdir ki, politoloq öz proqnozları üçün real faktların təhlilindən çıxış edərək ciddi və inandırıcı əsaslar gətirir.

Türkiyəyə gəldikdə, C. Fridmanın proqnozuna görə, Avropa və Yaxın Şərq arasında sıxılan bu ölkə strateji nöqteyi-nəzərdən getdikcə daha çox əhəmiyyətli mövqe qazanacaq və Birləşmiş Ştatların yaxın müttəfiqinə çevriləcək. Yaxın Şərqin burulğan mərkəzində olan Türkiyə, Rusiyanın basqıları da daxil, başqa ölkələrin həmlələri qarşısında duruş gətirərək mövqelərini möhkəmləndirə biləcək, habelə iqtisadi sahədə ciddi uğurlar qazanacaq. Təsirli güc mərkəzinə çevrilən Türkiyə, politoloqun fikrincə, keçmiş şərəfli tarixinin böyük hissəsini bərpa edərək, dünyanın bu bölgəsində öz ənənəvi liderlik rolunu uğurla daşıyacaq. Bu şərəfli və məsuliyyətli mövqeyə doğru uğurlu irəliləyişdə o, haqlı olaraq, prezident R.T. Ərdoğanın güclü lider kimi rolunun, istedad və zəhmətinin əhəmiyyətini vurğulamağı özünə borc bilir.

Əvvəlcə ABŞ-ın dəstəyi ilə, Türkiyə öz təsir dairəsini artıraraq regional liderə çevriləcək, təxminən Osmanlı imperiyası dövründə olduğu kimi. Onun təsir sahəsi özündə fraqmentləşmiş ərəb dünyasını, şimala doğru Rusiya ərazilərini və keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikaları əhatə edəcək. Bu bölgədə, güman ki, türk təsir dairəsindən kənar qalan yeganə ölkə ABŞ-ın maraqları sahəsində mövcudluğunu saxlayan İsrail dövləti olacaq. Onun da etibarlı mövcudluğu yalnız Türkiyə ilə kompromislərə getmək yolu ilə mümkündür. Düşünürəm ki, Rusiyanın dağılmasından sonra Avrasiyada yaranmış xaosun tədricən yatırılmasında və müəyyən nizamlı vəziyyətin, yeni siyasi arxitekturanın və sosial-iqtisadi trendlərin yaranmasında Türkiyənin kifayət qədər önəmli yeri və rolu olacaq. Həmçinin, Türkiyə, təsiredici nüfuzu və bəşəri missiya yükü artdıqca, Avropaya nəzarət uğrunda mübarizə aparacaq. Ehtimal ki, kosmik uçuşlar, peyklərdən və yeni silah növlərindən istifadə sahəsində də Türkiyə xeyli uğurlar əldə edəcək. Bu ehtimal C. Fridman tərəfindən də qeyd olunur – hər üç (Türkiyə, Yaponiya, Polşa) dövlətə nəzərən. Fikrimcə, Türkiyənin Avrasiya məkanında təsiredici güc mərkəzinə çevrilməsində Çin də maraqlı olacaq. Belə ki, hazırki geosiyasi durumun yeniləşməsi və məqbul bir siyasi arxitekturanın formalaşması istiqamətində Çinin irəli sürdüyü Yeni İpək Yolu layihəsi yalnız Türkiyənin yaxından və fəal iştirakı hesabına uğurla reallaşa bilər. Qeyd edim ki, bu proyekt bir çox başqa ölkələr tərəfindən də real alternativ kimi dəyərləndirilir və dəstəklənir. Həmin layihə ilə bağlı fikirlərimi mən bir sıra yazılarımda bildirmişəm **[7, s. 73-90]**.

Ədalət və məlumat dəqiqliyi naminə deyim ki, onilliklər öncə bir sıra ciddi alim-tədqiqatçılar, futuroloji əsər müəllifləri olmuşdur ki, onlar hazırda baş verən köklü yeniliklərin müjdəsini vermişlər. Müəlliflər sırasında elələri vardır ki, sadəcə müjdələr, proqnozlar verməklə kifayətlənməmiş, çoxları üçün ağlagəlməz və ya mümkün olmayan bu yeniliklərin təbliğatçı-təşviqatçısı kimi çıxış etmişlər. Və onlar, bir qayda olaraq, öz əsərlərində əsaslı surətdə aparılmış təhlil və ümumiləşdirmələrə söykənmiş, mülahizələrini ciddi dəlillərlə sübuta yetirmişlər. Onu da deyim ki, məsələn, vaxtilə Marqaret Tetçer və Ronald Reyqan kimi görkəmli dövlət xadimləri məhz bu sıradan olan zəka sahiblərinin (alim-mütəxəssislərin, analitiklərin, tədqiqatçı jurnalist-publisistlərin) fikirlərinə, təqdim etdikləri bilgi və informasiyaya çox həssas olmuşlar. Və həmin informasiya-bilgilər əsasında düzgün nəticələr əldə edərək, adekvat və effektiv siyasi-geostrateji fəaliyyətlərini qura bilmişlər. SSRİ-nin çökməsində, fikrimcə, bu amilin də xüsusi yeri və rolu olmuşdur.

Uydurma, əsassız və sistemsiz, gercəkliklərlə hesablaşmayan, “bütün dünya üçün yeni təfəkkür”lə fəaliyyət göstərən M.S. Qorbaçovdan fərqli olaraq, bu dövlət xadimləri öz siyasi fəaliyyətlərində ilk növbədə, ciddi elmi bazaya, möhtəşəm fikir sahiblərinin mülahizələrinə, mötəbər elmi-tədqiqat mərkəzlərinin sanballı araşdırmalarının nəticələrinə söykənmişlər. Məhz bu amil, yəni, öncədən kamil bir ictimai və geosiyasi meqatrend üzrə hərəkət etmək onların uğurlu siyasi fəaliyyətlərini şərtləndirmiş, üzərlərinə düşən tarixi missiyanı həyata keçirməyə imkan vermişdir. Qabaqcıl, inqilabi yeniliklərlə zəngin elmə və füsunkar texnoloji nailiyyətlərə söykənmək, azad təfəkkür gücündən istifadə etmək, ümumən, Qərb dünyasını kifayət qədər irəliyə aparmış, onun daha yüksək səviyyədə mövqelənməyinə səbəb olmuşdur. Bu hesabla Qərb keçmiş SSRİ məkanına daxil ölkələri, Rusiya da daxil, xeyli dərəcədə geridə qoymuşdur. Aydındır ki, yaranmış bu durum istər-istəməz yeni dünya nizamına doğru ümumbəşəri gedişatda öz təsirini göstərməli idi və göstərir də. Aqressiyası və destruktiv fəaliyyəti günbəgün artan Rusiyanın bütün çabalarına, hiylə və qəddarlığına baxmayaraq.

İşıqlandırdığım bu kontekstdə düşünərkən, məsələn, görkəmli fikir sahibi, amerikalı tədqiqatçı Con Neysbitin yaradıcılığına, onun hələ 1982-ci ildə ilk dəfə nəşr olunmuş “Meqatrendlər” əsərinə xüsusi diqqət yetirmək istərdim. İngiliscədən rus dilinə bu məşhur elmi mənbə yalnız 2003-cü ildə tərcümə edilmişdir **[8]**. Son dörd onillik gedişat üçün olduqca müstəsna əhəmiyyat kəsb edən həmin əsər barədə mən əvvəllər də yazılarımda müəyyən zəruri məlumat vermişdim. Lakin, əfsuslar ki, bəzi obyektiv və subyektiv səbəblər ucbatından bizim ictimai şüurda, o cümlədən, elmi-fəlsəfi düşüncədə bu fövqəl əhəmiyyətli əsərə qaneedici rezonans, həssas münasibət yaratmaq mümkün olmamışdır. Qısa zaman ərzində bestsellerə çevrilmiş və beynəlxalq etiraf qazanmış “Meqatrendlər” indinin özündə də bizim ictimai şüurda, elmi, fəlsəfi, iqtisadi və siyasi düşüncədə, məfkurə fəzasında naməlum əsər olaraq qalır. Bu, çox üzücü, xoşagəlməz bir haldır. Xüsusən də siyasi, iqtisadi və geosiyasi proses iştirakçılarının məlumatsızlığı ümumi işin ziyanına işləyə bilər ki, bu da son nəticədə aparılan islahatlar üçün bir əngələ çevrilər. Bizim yaxşı yaşamaq istəyimiz xeyli dərəcədə sahib olduğumuz bilikləri, təfəkkür sərrastlığını, idraki və əməli-praktiki gücümüzü üstələyir. Nəyə layiq və qadir olduğumuzu bilməliyik: dibi deşik qabda su daşımaq mümkün deyil!

C. Neysbitin futuroloji tədqiqat olan “Meqatrendlər” əsəri Amerika cəmiyyətinin XX əsrin sonralarındakı inkişaf tendensiyalarının real, dəqiq və ciddi təhlilinə söykənir. Burada gerçəkliyin yeni anlamı verilir və gələcəyə yeni baxış sərgilənir, Amerika cəmiyyətinin postindustrial mərhələdən informasion dövrə keçidi, səciyyəvi xüsusiyyətləri və zəruri şərtləri işıqlandırılır. Bir-birindən maraqlı, diqqətçəkən fəsillərlə tanış olduqca, istər-istəməz əsərin möhtəşəmliyinə, evristik gücünə, bu günün özündə də nə qədər aktual və əhəmiyyətli olduğuna heyran qalırsan. Məhz həmin əsərdə, ilk dəfə olaraq, C. Neysbit “**Nou-xau**”nu sərvətin yeni növü adlandırmış, izafi dəyərin, əməyin deyil, K. Marksın köhnəlmiş nəzəriyyəsində olduğu kimi, **biliyin** hesabına yaranması nəzəriyyəsinin işlənib hazırlanması zərurətini göstərmiş, bilik istehsalının kütləviləşməsinin və fasiləsiz sistemləşdirilməsinin formalaşan informasiya cəmiyyəti, intellektual potensialın kəmiyyət-keyfiyyətcə gücləndirilməsi üçün əhəmiyyətini vurğulamış, kütləvi bilik istehsalının müasir iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi olduğunu əsaslandırmışdır. Con Neysbit kitabında sonralar məşhurlaşmış belə bir şüar da səsləndirmişdir: “**Güc-qüvvənin mənbəyi – azların əlində olan pul yox, çoxların sahib olduğu informasiyadır**” **[9, s. 29]**.

C. Neysbitə görə, informasiya cəmiyyətində zamanın axarında müəyyənləşmə, nəyə və necə hədəflənmə, yəni, oriyentasiyalar seçiminin özü dəyişir. Məsələn, əgər aqrar dövr üçün – keçmişə, industrial cəmiyyətdə isə – bugünə, yəni, indiki mövcud zamana oriyentasiya üstünlük təşkil edirdisə, informasiya cəmiyyəti üçün gələcəyə hədəflənmə, perspektivi görmək, onu hesablayaraq anlamaq və adekvat fəallıq göstərərək hərəkət etmək daha önəmlidir: “Biz gələcəkdən, necəki vaxtilə keçmişdən dərs alırdıq, öyrənməliyik” **[10, s. 32]**. Yəni, alimin fikrincə, informasiya cəmiyyətində tarix və sosial zaman gələcəyə hədəfləndiyindən, biz bu gələcəyi öncədən görməli və bilməliyik. Bunu edə bilsək, anlayarıq ki, **hansısa ictimai və yaxud bəşəri trend – heç də alın yazısı, qəzavü-qədər deyil və başımıza gələn hər şeyi talenin, fələyin ayağına yazmaqla yaşadığımız və inşa etdiyimiz zamanı mənalandırmaqdan uzaq düşməməliyik, passiv seyrçiliyin itaətkar quluna çevrilməməliyik.** Tarixi və sosial zaman fəal, yaradıcı, məsuliyyətli və vicdanlı insanlar, onların ağıl-kamalla təşkilatlandırdıqları cəmiyyət və dövlət hesabına mənalanır, dolğunlaşır, necə deyərlər, sivil səviyyədə müasirləşir və insaniləşir. Bu xüsusiyyət, fikrimcə, müasir qoyuluşda istər ictimai, istərsə də qlobal meqatrend problemi üçün çox zəruri və önəmlidir. Bu habelə nəzərdə tutulan siyasi islahatların uğurla aparılmasının mühüm şərti və tələbidir. Başqa cür də deyə bilərik: islahat və modernizasiyanın keyfiyyəti insanların, toplumun keyfiyyət səviyyəsindən yüksək ola bilməz. Belə bir yaxşı deyim var: “Nə atarsan aşına, o da çıxar qarşına”.

Ümumiyyətlə, ABŞ-ı gələcəklə bağlı ən maraqlı, sanballı əsərlər yazmış müəlliflərin vətəni saymaq olar. Xüsusən keçən əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq bu günə kimi bu ölkədə dünyaca məşhur olan xeyli sayda futuroloji yönümlü dəyərli kitablar yazılıb nəşr edilmişdir. Ən vacibi isə odur ki, bu kitablar bəşəri duruma, siyasi-iqtisadi-mənəvi və geosiyasi proseslərin cərəyanına, texniki-texnoloji inkişafa ciddi təsir göstərmişlər. Ümumiyyətlə, postindustrial və yaxud informasion cəmiyyət mövzularına həsr edilmiş əksər məşhur əsərlər kifayət qədər futuroloji elementlərlə, öncəgörmələrlə, maraqlı ideya və mülahizələrlə zəngindir. Bu yöndə düşünərkən, fikrimcə, C.

Neysbitlə yanaşı, ilk növbədə Deniel Bellin yaradıcılığı xüsusi qeyd edilməlidir. Həm nəzəri, həm də praktiki planda onun hələ keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq işıq üzü görən dəyərli yazıları, deyərdim ki, müasir ABŞ-ın, ümumən, Qərb dünyasının son 45-50 ildə ictimai meqatrendlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Gerçəkliyin real təhlilinə əsaslanan və gələcəyə baxışla bağlı bütün sanballı əsərlərdə D. Bellin yaradıcılığı bir mənbə kimi götürülür və onun fikirlərinə istinad edilir. Heyranedici öncəgörmə istedadı ilə fərqlənən bu məhsuldar müəllifin ilk futuroloji əsəri (“Postindustrial cəmiyyət barədə qeydlər”) hələ 1967-ci ildə nəşr edilmişdir. Sonralar işıq üzü görmüş “Postindustrial cəmiyyətə xoş gəlmisiz” (1976), “Gələcək haqqında fikirlər” (1979) və digər məşhur əsərləri indinin özündə də dəyərli mənbə, fikir qaynağı kimi istifadə olunur. Hətta deyərdim ki, bu günün özündə də D. Bell kimi yaradıcı zəka sahiblərinin (C. Neysbitdən əlavə olaraq, məsələn: Elvin Toffler, Heidi Toffler, Qari S. Becker, Tomas Fridman, Duqlas Mak-Qreqor, Mark Porata, Stiven Cobs, Morris Yanovits, Kolin Norman, Con Herbers, Maykl Armstronq və b.) fövqəl əhəmiyyətli yaradıcılığı, başda ABŞ olmaqla, müasir Qərb dünyasının elmi-texniki-texnoloji inkişaf mahiyyətini mənalandıran və şərtləndirən, yüksək sivillik səviyyəsini göstərən ümumi meqatrendin həm təməl, həm də istiqamətverici qaynaqları rolunda çıxış edir. Bu müəlliflərin yaradıcılığını mən həyatverici, tərəqqi və sağlamlıq ruhu verən bulağa bənzədərdim. Onun suyundan içmədən, təfəkkürcə durulmadan, mənəviyyatca paklaşmadan təqdirəlayiq islah və modernləşmə mümkün deyil!

Gələcəyə hədəflənmə istiqamətində yazılmış və Qərb dünyasında ictimai meqatredlərin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmiş bütün əsərlər və onların müəllifləri barədə hazırda geniş və ətraflı məlumat vermək imkanı olmasa da, burada yalnız elmi-ictimai, sosial-iqtisadi və siyasi şüura güclü təsiri baxımından üç kitabı qeyd edərdim: Elvin Toffler. “Hakimiyyətin metamorfozları” (1990) **[11]**; Tomas Fridman. “Müstəviləşmiş dünya” (2005) **[12]**; Geri S. Bekker. “İnsan davranışı: İqtisadi yanaşma” (2003) **[13]**.

Elvin Tofflerin adını çəkdiyim bu kitabı onun trilogiyasını tamamlayan, müəllifin orijinal, parlaq ideyalarının inkişafını kulminasiya nöqtəsinə çatdıran, gələcəyə baxış müstəvisində “sosial fəlsəfə” janrında yazılmış ən təsiredici əsərlərdəndir. Müasir sivilizasiyanın dəyişib yeniləşməsinə həsr olunmuş trilogiyada amerikalı sosioloq və futuroloq E. Toffler öz proqnozlarını nə utopiya, nə də antiutopiya sayır. Öz janrını o, “proktopiya”, yəni, praktiki utopiya adlandırır. Burada hədsiz idealizasiya yoxdur. Söhbət yaşadığımız indiki dünyadan fərqli insan üçün daha praktik və əlverişli dünyadan gedir. Lakin bu “yaxşı dünya” heç də utopiya deyil, burada da şərin (aclıq və xəstəliklərin, çirkli siyasətin, ədalətsizliyin) yeri var.

İctimai tərəqqiyə çoxölçülü təsir göstərən texniki-texnoloji mutasiyalar məsələsinə xüsusi diqqət yetirən E. Tofflerin fikrincə, bəşəriyyət yeni texnoloji inqilaba keçid edir. Birinci (aqrar sivilizasiyanın) və ikinci (industrial sivilizasiyanın) dalğaların yerinə tam yeni – fövqəlindustrial sivilizasiyanın yaranmasına aparan dalğa gəlir. Qeyd edim ki, hazırda çoxları üçün adi görünən bu fikir onun tərəfindən hələ keçən əsrin 70-80-ci illərində səsləndirilib və Qərb dünyasının yeni bir ictimai meqatrendə doğru transformasiyasında, öncül mövqelər, o cümlədən “soyuq müharibə”də qələbə qazanmasında özünəməxsus rol oynayıb. Biliyi qlobal faktor kimi dəyərləndirən E. Toffler göstərirdi ki, yeni dalğa tarixin ən möhtəşəm (bütün incəlikləri öncədən təsəvvür belə edilməyən) dönüşünə səbəb olacaq, ictimai və individual mövcudluğun köklü və hərtərəfli dəyişməsinə gətirib çıxaracaq. Və bu gün biz artıq həmin dəyişmə, mutasiya və transformasiyaların şahidiyik, həm də müxtəlif rolların daşıyıcısı olaraq, aktiv və ya passiv iştirakçısı!

Təqdirəlayiqdir ki, E. Toffler lokal və qlobal xarakterli dəyişmələrin müjdəsini verərkən heç də hərəkətverici qüvvəni siyasi rejimlərin əvəzlənməsinə yönəlmiş sosial inqilablarda görmürdü. Faktiki olaraq, o, sosial inqilablar vasitəsilə yaxşı nəyəsə nailolma paradiqmasına qarşı çıxış edir, onu yanlış və ziyanlı yanaşma-mövqe sayırdı. İctimai və qlobal tərəqqi məsələsinə bu cür baxış sərgiləməsilə E. Toffler, əslində, bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin (məsələn, kvant mexanikasının banilərindən olan V. Heyzenberq kimi dühaların!) tərəfini tutur, onlarla həmrəy olurdu. Mütəfəkkir başlıca hərəkətverici qüvvəni sürətlə artıb-zənginləşən, bütün fəaliyyət sahələrinə sirayət edən elmi bilikdə, texniki-texnoloji innovasiyalarda görürdü. Vurğulayırdı ki, yalnız bu yolla və bu müstəvidə bəşəriyyət zorakılıqdan, diktatdan, qeyri-insani rəftardan xilas ola bilər. Və bəşəriyyət bu zərurəti, yəni yeni

dalğaya keçidi nə qədər tez anlayarsa, bir o qədər müxtəlif, o cümlədən gözlənilməz təhlükə və fəlakətlərdən yayına bilər.

Mütəfəkkirin baxışlarını incələyib ümumi bir xülasə versək, məncə, bu qənaəti söyləmək olar: ictimai natarazlıqların, bütün neqativlərin mənbəyində, ilk növbədə elmsizlik, təfəkkür qüsurları və deməli, mənəviyyat qəbahətləri durur; ciddi təfəkkür qüsurları, idraki şikəstlik mütləq mənəvi-əxlaqi duruma (təkcə xüsusi və ümumi mənada) mənfi təsir göstərir, onu tənəzzül və deqradasiya məcrasına salır, ictimai münasibətlərdə nizam və harmoniyanı pozur; təqdirəlayiq birgəyaşayış mədəniyyətinin, fərdi və kollektiv azadlıq ruhunun pərvazlanması və təntənəsi yalnız elmləşmə, rasional təfəkkürə sahiblənmək yolu ilə mümkündür. Bu, yoxdursa, ictimai və fərdi həyat üçün vacib olan “**ölçü**” anlayışı destruksiyaya uğrayır, əməli funksionallığını itirir, deməli, təməlində daxili **nizam və ədalət** hökmü dayanan birgəyaşayış və birgəfəaliyyət mədəniyyəti zədələnir, artan sürətlə qeyri-insani çalarlar, vərdişlər, istək və niyyətlər yığımına çevrilir. Nəticə olaraq, yalançılıq və riyakarlıq, oğurluq və talançılıq, laqeydliq və qəddarlıq, rüşvət və korrupsiya, məmur özbaşınalığı və yekəxanalığı ictimai həyata qənim kəsilir. Və bu gedişatda heç bir sosial inqilab və yaxud kütləvi surətdə dini ehkamlara müraciət, möcüzə yarada biləcək xilaskar axtarışı əlac vasitəsi, qurtuluş və tərəqqi zəmini ola bilmir.

İctimai-tarixi prosesin mahiyyəti, qanunauyğunluqları və hərəkətverici qüvvələri haqqında nəzəriyyə kimi çıxış edən tarix fəlsəfəsi elmlər sistemində, bəlkə də, ən mühüm və əhəmiyyətli sahədir. Belə ki, bu elm sahəsi hesabına insanların, xalqlar və millətlərin, cəmiyyət və dövlətlərin taleyi, bugünü və gələcəyi müəyyənləşir – onlar ya tərəqqi və xoşbəxtliyə, ya da tənəzzül və bədbəxtliyə doğru gedirlər. İctimai praktikanın fundamentində dayanan nəzəriyyə istər-istəməz öz təsir gücünü göstərir, ictimai-tarixi gedişatın məzmun və mahiyyətini şərtləndirir.

Tarix fəlsəfəsinə öz töhfəsini vermiş görkəmli mütəfəkkirlərə məxsus belə fikir var: **ümumdünya tarixi – azadlıq anlayışının inkişafıdır; tarix – azadlığın dərkində tərəqqidir.** Bu fikir xüsusən Hegelin tarix fəlsəfəsində güclü və qabarıq verilir. Hegelin “Tarix fəlsəfəsi” əsərindəki titanik ideyalardan vəcdə gələn F. Engels 1840-cı ildə yazırdı: “Onun (Hegelin) tarix fəlsəfəsi sanki mənim qəlbimdən oxunub” (**20, s. 546**). Böyük filosofa görə, ümumdünya tarixi – bəşəriyyətin keşməkeşli tarixidir, burada da ən başlıca məqam **insanlıq potensialının** artması və güclənməsidir. İnsanlığın isə nüvəsini, məğzini daxili azadlıq təşkil edir. Və hər bir şəxs, xalq layiq olduğu qədər azadlığa çatır. Hegel hətta deyirdi: “İnsanın mahiyyəti azadlıqdır, lakin o, əvvəlcə bu azadlıq üçün yetişməlidir” (**18, s. 94**). Bu prosesdə insana hərtərəfli yardım zəruridir, onu azadlığın dərki prosesində təkbaşına, köməksiz qoymaq böyük səhv olardı. Mütəfəkkirlərin, səlahiyyət sahiblərinin də başlıca vəzifələrindən biri ondan ibarətdir ki, azadlığın dərki yolunda kamilləşmək üçün insanlara yol göstərsinlər, vacib mətləbləri aydınlaşdırsınlar, onlara şərait və imkan yaratsınlar, kömək etsinlər. K. Marks deyirdi: “Bir halda ki insanın xarakterini şərait formalaşdırır, deməli, şəraiti insaniləşdirmək lazımdır” (**21, s. 160**).

Ayrı-ayrı filosofların ümumdünya fəlsəfəsinə verdikləri töhfələr də məhz bundan ibarət olmuşdur ki, insanları, xalqları və cəmiyyətləri azadlığa yetişdirmək üçün müvafiq baxışlar sistemi, nəzəriyyələr ortaya qoysunlar, ictimai praktika üçün müfəssəl zəminlər yaratsınlar. Diqqətlə nəzər yetirsək görərik ki, bu missiyanın yükü altında çalışıb zəhmət çəkənlər heç də az olmayıb: Əl-Farabi və İbn Xaldundan tutmuş Gerderə, Kanta və Fixteyə, Şellinq və Hegelə, Marksa və Engelsə, Toynbi və Habermasa kimi. Bütün elmi-yaradıcılıq fərqlərinə və səciyyəvi xüsusiyyətlərə baxmayaraq, biz bütün bu korifeylərə minnətdar olmalıyıq. İndinin özündə də bu bəşəri xəzinədən bəhrələnmək üçün kifayət qədər əsas və zərurət var. Müasir dünyanın yenidən formatlaşması dövründə və köklü islahatların həyata keçirildiyi bir vaxtda bu zərurət daha da qabarıq özünü göstərir.

Məqsədi insanları azadlıq üçün yetişdirmək və bununla onları xoşbəxt etməkdən ibarət olan nəzəriyyə və təlimlərin yaradılması, əslində, hansısa yeni rasionallıq şəbəkəsinin, epistemoloji paradiqmanın işlənilməsi və təklif edilməsi deməkdir. Bu missiya qətiyyən xoş arzu və niyyətlər toplusunu ortaya atmaqdan, tarixi hadisələrin xronologiyasını verməkdən, salnamə yaratmaqdan ibarət deyil. Birmənalı olaraq deyə bilərik: burada təqdim olunan nəticə köhnə biliyin yox, mütəfəkkir tərəfindən generasiya olunmuş yeni biliyin məhsuludur. Bu yeni biliyi “**emercent bilik**” də adlandıra bilərik. Köhnə bilik elementləri yeni bilgilər sistemini yaratmaq üçün yalnız vasitələrdən biri ola bilər.

Fundamental əsaslara söykənən yeni bilik sistemini isə yalnız epistemoloji yəqinlik və optimallıq şərtləri daxilində yaratmaq mümkündür. Bu o deməkdir ki, qnoseoloji zəminlər, metodoloji yanaşmalar, məntiqi qanunauyğunluqlar və aksioloji məqamlar baxımından alim-tədqiqatçı üçün bir müəyyənləşmə, təfəkkür və əməl aydınlığı var. Ümumiyyətlə, yeni elmi məhsulu yalnız köhnə biliklə, ənənəvi idraki üsul və vasitələrlə kifayətlənməklə əldə etmək mümkün olmur. Əvvəlcədən verilmiş, artıq mövcud olan biliklər hesabına yalnız “yaxşı padşah” nağılları, yaxud da – “ideal dövlət” haqqında utopik baxışlar toplusu quraşdırmaq olar. Başqa cür desək, ümumdünya tarixinin sirrlərinə, ictimai-tarixi proseslərin mahiyyətinə varmaq yalnız professional fəlsəfəçilik müstəvisində və səviyyəsində mümkündür. Bu iş, bu missiya həvəskar üçün hesablanmayıb, onun gücü çərçivəsində deyil! Missiyanın möhtəşəmliyinin bir səbəbi də elə bundadır.

Bir məqama da xüsusi diqqət yetirmək istərdim: yeni, yəni, emercent bilik istehsalı həm də, yaradıcı intuisiya ilə sıx bağlıdır. Bunu, bəlkə də, fəhm də adlandırmaq olar. Yaradıcı intuisiyə elə bir anadangəlmə ilahi qabiliyyətdir ki, nadir insanlara məxsus olur. Burada, əlbəttə ki, söhbət elmi intuisiyadan gedir. Elmi intuitsiyanı, məncə, elə elmi fəhm kimi də səciyyələndirə bilərik. Bu amil də mütəfəkkir missiyasının möhtəşəmliyini şərtləndirir. Fikrimcə, elmi-fəlsəfi intuisiya (fəhm) olmadan hansısa təfəkkür sərrastlığı, dərindən və əhatəli dərketmə, doğru-düzgün əqli nəticələr generasiyası mümkün deyil.

Düşünürəm ki, konkret zaman-məkan çərçivəsində ictimai meqatrendin müəyyənləşməsi, hərəkət və inkişaf düsturunun formulə edilməsi yuxarıda göstərdiyim missiya daxilində ən mühüm məsələlərdəndir. Meqatrend dedikdə, cəmiyyətin simasını və mahiyyətini, fəaliyyət dinamikasını və dayanıqlığını, aparıcı vektorunu və inkişaf hədəflərini müəyyənləşdirən əsas hərəkət paradiqması nəzərdə tutulur ki, özündə ideya-siyasi, sosial-iqtisadi, hüquqi-əxlaqi, mənəvi-psixoloji ünsür və parametrlərin sintezləşmiş cəmini daşıyır. İctimai meqatrendi müəyyənləşməmiş cəmiyyət – müfəssəl nəzəri-ideoloji bazası olmayan cəmiyyətdir ki, onun da hansısa uğurlara imza atması mümkün deyil. Belə cəmiyyətlər mövcudluqlarını saxlamaq naminə yalnız bir seçim edə bilərlər – get-gedə daha çox avtoritarizmə və totalitarizmə doğru yuvarlanmaq! Tarix dəfələrlə bunu sübuta yetirib.

Bəşər tarixində belə hallar da olub ki, müəyyən zaman intervallarında ayrı-ayrı cəmiyyətlərin fəaliyyətini istiqamətləndirən və tənzimləyən nəzəri-ideoloji baxışlar sistemi, formal da olsa, öz təsirini göstərib. Lakin bu təsir ya qısamüddətli, yaxud da, ümumiyyətlə, elə əvvəlcədən effektsiz və qeyri-məhsuldar olub. Bünövrəsindən reallıqlarla hesablaşmayan, ifrat xəyalpərəstliyə, sübyektivliyə söykənən “nəzəriyyə-layihə” faktiki olaraq cəmiyyətlərin lehinə yox, əleyhinə işləyib. Son nəticədə, insanları azadlığın dərki məsələsində irəliyə doğru deyil, geriyə aparıb. Müəyyən dərəcədə bu aqibət keçmiş sovet xalqları üçün də xarakterik olub. SSRİ-nin süqutundan sonra postsovet ölkələrində baş vermiş hadisələr, bu gün də cərəyan edən xoşagəlməz, hətta dramatik proseslər tam aydınlığı ilə deyilənləri təsdiqləyir. Həyat göstərdi ki, postsovet məkanında yaşayan əksər xalqlar həqiqi azadlığın həm dərki, həm də praktikada reallaşması baxımından, Hegelin təbirincə desək, lazımınca yetişməmişlər. Bir daha aydın oldu ki, ənənəvi buxovların və sərhədlərin götürülməsi heç də hələ azadlığa nail olmaq demək deyil.

Cəmiyyətlərin dolğun inkişafı üçün ictimai meqatrendin müəyyənləşməsi qədər, həm də onun reallıqla, gerçəkliklə uzlaşması vacibdir. Başqa sözlə, hər bir meqatrend gerçəklikdən qaynaqlanmalı və gerçəkliyin davamı kimi çıxış etməlidir. Burada cəmiyyətin öz səciyyəvi xüsusiyyətlərini, yaşadığı keçmişini və bu gününü, zamanənin tələblərini və verdiyi imkanları, əhalinin xarakterini və potensialını, xarici əlaqələr müstəvisində onun tutduğu yerin nədən ibarət olmasını, artıq fəaliyyət göstərən iqtisadi, siyasi, sosial institutların vəziyyətini və mənəvi durumun keyfiyyətini, coğrafi faktorları və geosiyasi məqamları nəzərə almaq əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Meqatrendin gücü və optimallığı cəmiyyətin, xalqın səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, keyfiyyət göstəricilərinə adekvat olmalıdır. Onun əsas məzmunu cəmiyyətin öz daxilindən gələn tellər-köklər hesabına qidalanmalıdır. Əks təqdirdə, heç bir meqatrend fəaliyyət qabiliyyətli, optimal ola bilməz. Bəşəri sərvət sayılan “demokratiya”, “hüquqi dövlət”, “liberal dəyərlər” kimi məfhumlar, əgər onların qərarlaşması vacib bilinirsə, yalnız bu zəmində reallaşaraq öz məzmun-mahiyyətlərini ifadə edə bilərlər.

Vurğulamaq istərdim ki, hazırda aktual olan və faktiki reallaşdırılan dünyanın yenidən formatlaşması məsələsi ictimai meqatrend problemi ilə bilavasitə bağlıdır. Yenidən formatlaşmanın

necəliyi məhz meqatrendlərin müəyyənləşməsindən asılıdır. Meqatrend seçimləri həmçinin, geosiyasi və geoiqtisadi mənzərəni müəyyənləşdirən başlıca amillərdəndir. Xüsusən sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi-mədəni islahatlar dövründə meqatrend problemi olduqca böyük aktuallıq kəsb edir. Və əksər hallarda problemə yenidən baxış zərurəti ortaya çıxır.

Dünyanın yenidən formatlaşdırılması, deməli, müvafiq geosiyasi fəlsəfə zəminində kompleks işlərin həyata keçirilməsi, əlbəttə ki, ümdə bir problemə münasibətdə aydınlıq tələb edir. Bu problem sual şəklində belə səslənir: bəşəriyyətin düşdüyü “ölü ilmə”dən çıxış yolu nədən ibarətdir? Hansı istiqamətlə getməli, bəşəriyyət nəyə üstünlük verməlidir? Əlbəttə ki, mövqelər müxtəlifdir. Bir-birinə tamamilə zidd olan yanaşmalar da var, bir-birilə uzlaşan, elementləri çarpazlaşanlar da. İri planda isə mövqeləri iki qrupa bölmək olar: kapitalist xətti dəstəkləyənlər və sosialist xəttə üstünlük verənlər. Hər bir qrupun da daxilində yüzlərcə qollar, axınlar mövcuddur. Bir sözlə, yekcins olmayan mənzərə göz önündədir.

Öz mövqeyimi açıqlayaraq deyə bilərəm ki, bəşəriyyətin nicatı, düşdüyü “ölü ilmə”dən çıxışı, əsasən, sosial ədalət prinsipini, şəxsiyyət suverenliyini və qanunçuluğu rəhbər tutan sosialist vektorundadır. Bu vektor üzrə hərəkət qətiyyən Lenin-Stalin təcrübəsini təkrarlamağı, onu yenidən bəşəriyyətə yaşatmağı nəzərdə tutmur. Ümumi bəşəri meqatrend, eynilə Çin modelini olduğu kimi götürüb tirajlamaqda da deyil. Şübhəsiz, Çin təcrübəsi, onun ortaya qoyduğu qazanclar, işlək mexanizmlər istifadə olunmalıdır və olunacaq – bir zəmin, nümunə və təkan kimi! Ümumi dünyagörüşü, ideya-siyasi və nəzəri elementlər baxımından da Çin meqatrendi faydalıdır və şübhəsiz, ona istinad ediləcək. Həmçinin, Şimali Avropa ölkələrinin, Yaponiya, Cənubi Koreya, Tayvan və Sinqapurun nümunəvi islahatlar təcrübəsindən istifadə olunmalıdır. Lakin, prinsipcə, mənim nəzərdə tutduğum ictimai və ümumbəşəri (qlobal) meqatrend öz mahiyyəti etibarilə tam yeni elmi, ideya-siyasi və sosial-iqtisadi biliklər sistemidir, həm də, yeni mənəviyyat və geosiyasət fəlsəfəsidir. Burada məqbul və vacib sayilan köhnə bilik yeni (emercent) biliyin yalnız bir ünsürü, zəruri tərkib hissəsi ola bilər.

Yüz il əvvəl də bəşəriyyət analoji dərin böhranla üzləşmişdi və alternativlər axtarışında idi. 1917-ci ilin Böyük Oktyabr sosialist inqilabı bu alternativlərdən seçimə bir cavab olaraq baş vermişdi. Onun hazırlanmasında, həyata keçirilməsində və bunun davamı olaraq yeni dövlətin qurulmasında əvvəlcədən və məqsədli surətdə zorakılıqdan, sərt üsullardan, amansız rəftar qaydalarından istifadə məqbul və hətta zəruri sayılırdı. Bunlar artıq inqilabın nəzəri əsaslarında təsbit olunmuş və hər vəchlə təbliğ-təşviq edilirdi. V. İ. Leninin o dövrün bir çox sosial-demokratları ilə, sosialist vektoruna üstünlük verənlərlə mübahisəsi, kəskin çəkişməsi də əsasən bu səbəbdən və bu mövzu ətrafında idi. Bu kontekstdə, ilk növbədə, onun Aleksandr Aleksandroviç Boqdanovla baş vermiş fikir toqquşmalarını xüsusi qeyd etməyi vacib bilirəm.

Təşkilatlanma və idarəetmə nəzəriyyəsi məktəbinin parlaq nümayəndələrindən olmuş A.A. Boqdanov (1873-1928) öz zəmanəsini fikir cərəyanı, idraki gücü və potensialı baxımından xeyli qabaqlamış, “tektologiya” adlanan ümumi təşkilatlanma elmini yaratmışdır. Onun onilliklər sonra formalaşacaq sistemli yanaşmaya, bütövlük problematikasına, mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsinə, sinergetika və xaos nəzəriyyələrinə təsiri danılmazdır. Yaradıcılığına yaxından bələd olan bir adam kimi, deyə bilərəm ki, A. Boqdanovu tam əsasla bu gün mən işlədiyim və təbliğ etdiyim postneoklassik epistemologiyanın ideya sələfləri sırasına da aid etmək olar. Bu qənaətlərimi 80-90-cı illərdə yazdığım əsərlərdə ətraflı arqumentləşdirməyə çalışmışam (**14**).

Rusiya imperiyasında həqiqi sosializm barədə Leninlə Boqdanovun mübahisəsi, demək olar ki, onların Kapridəki söhbətləri ilə tamamlanıb. Sosialist Boqdanov 1905-ci il inqilabının məğlubiyyəti şəraitində israrla çalışıb ki, sosializmin mənəvi-etik dəyərlər sistemini və idarəetmə elminin perspektiv tələblərinə cavab verən potensialını inkişaf etdirsin, bu yönümdə ortada olan zərurətin ödənilməsinin nə qədər vacib olduğunu sosialist xəttinə mənsub aparıcı şəxslərin, o cümlədən V. Leninin diqqətinə çatdırsın. Onun tektologiya elminin (bir növ, kompyuterəqədərki kibernetikanın!) əsas qayəsi də elə buradan qaynaqlanır. Bu məqsədlə o, hətta “İnsan və maşın arasında” adlı kitabında (1913-cü ildə nəşr olunub) idarəetmə sistemləri üzrə zəmanəsinin ən məşhur mütəxəssisi F. Teylorun nəzəriyyəsini dərindən təhlil edib, əhəmiyyətli nəticələr ortaya qoyub.

Boqdanov bəşəriyyətin işıqlı gələcəyini, belə deyək, kommunizmi bütün varlığı ilə istəyən və buna çalışan alicənab bir insan olub. Lakin V. Lenin və L. Trotski kimi odlu-alovlu inqilabçılardan fərqli olaraq, əvvəldən axıracan bu ideala doğru aparan yolun necəliyi, onun insani-humanist dəyərlər və vasitələr hesabına reallaşması barədə düşünüb. Sadəcə düşünməyib, bunun üçün çalışıb, əlindən gələni edib. Onun üçün məqsədin (nəticənin) əhəmiyyətliliyi hədəfəçatma prosesinin optimallığı ilə ölçülüb. O, həqiqətən də, böyük alim idi və onun mövqeyi əsl insan mövqeyi olub!

Lenin, habelə Lev Trotski üçün isə hər vəchlə, insani dəyərlərin amansızcasına təkzibi və tapdalanması hesabına belə, hakimiyyətə yiyələnmək məsələsi vacib idi. İdeala-məqsədə aparan yolun necəliyi, prosesin dramatikliyi, üsul və vasitələrin məqbulluğu məsələsi onları qətiyyən düşündürməyib. Aydındır ki, məntiqi olaraq, Leninin cəmiyyəti kökündən dəyişdirmək düsturu aşağıda sadalanan məqamları — elementləri özündə daşımalı idi:

- mənəvi-etik dəyərlərlə və fərqli maraq daşıyıcıları ilə hesablaşmamaq;
- müxalif mövqeli aktorları ictimai prosesdən xaric etmək, hər vasitə ilə onların fəallığına son qoymaq;
- diktat və gücdən, amansız təqib və zordan istifadə;
- “Mən”in suverenliyini çərçivələmək, yəni yox etmək, fərdi və kollektiv düşüncəni fövqəlideyaya tabe etmək;
- sinergetik başlanğıcları söndürmək, özünüidarə və özünütənzimləmə qabiliyyətlərini fövqəlideya istiqamətində nəzarətə almaq, onları hökm və direktivlər basqısı altında saxlamaq;
- cəmiyyətin bütün seqmentlərinə sərt müdaxiləni və şiddətli mübarizə amansızlığını rəhbər tutmaq;
- təbliğat-təşviqat, dezinformasiya, yalan və qorxu amilini önə çəkmək;
- donosçuluğa-seksotluğa, satqınçılığa rəvac vermək;
- fərdin və ictimai qrupların tamamilə dövlətə-hakimiyyətə tabe edilməsi;
-siyasətdə və iqtisadiyyatda ciddi fikir müxtəlifliyinə, rəqabətə yol verməmək, təbii opponentlik institutunu səhnədən silmək;
-ictimai nəzarət mexanizmlərini bilavasitə dövlət-hakimiyyət nəzarət sisteminin tərkib hissəsinə çevirmək;
- elm və təhsildə, mədəniyyətdə, incəsənət və ədəbiyyatda, mənəvi həyatın bütün sahələrində vahid partiyalılıq prinsipini rəhbər tutmaq.

Sonralar, bildiyimiz kimi, Stalin məhz həmin prinsipləri həyata keçirmişdir. Onun rəhbərliyilə reallaşdırılmış dövlət quruculuğuna xas olan sərt idarəçilik, hətta qəddarlıq və amansızlıq, necə deyərlər, bolşevizmin təməlində dayanan nəzəri müddəalardan, şübhə altına alınmayan imperativlərdən qaynaqlanırdı. Bunu Lenin siyasi fəlsəfəsindən, ümumiyyətlə, dövrün dominant inqilab nəzəriyyəsindən irəli gələn bolşevizmin nizamnaməsi-məramnaməsi tələb edirdi. Hər halda Stalinin adına yazılan qəddarlıq və amansızlıq yalnız onun şəxsi keyfiyyətlərinin, anadangəlmə təbiətinin törəməsi və məhsulu deyildi. Bunlar bir bəşəri ideal kimi təqdim və təşviq olunan layihənin özündən doğan atributiv elementlər, xassələr idi.

Həqiqətə qalanda, məsələ təkcə nəzəri müddəalarda-prinsiplərdə də deyildi, belə ki, başqa alternativ də yox idi. Qanlı-qadalı vətəndaş müharibəsindən, Birinci Dünya savaşından çıxmış ölkəni, bütün həyat sahələri tənəzzülə uğramış, alt-üst olmuş məmləkəti başqa yolla, özü də qısa bir müddətdə dirçəltmək, bəlkə də, mümkün deyildi. Yumşaq və rəhmdil dövlət quruculuğu, mülayim idarəçilik, yəqin ki, dövrün tarixi şərtləri ilə uzlaşmırdı. Xüsusən də kapitalist dünyasının şiddətli basqı və həmlələrini nəzərə alsaq, daha aydın olar ki, mövcud tarixi şərait Stalin üçün başqa alternativə yol vermirdi. Bu fövqəlinsan da məhz tarixin diqtə etdiyi alternativ üzrə hərəkət etmişdir.

Yumşaq, mülayim idarəçilik Stalindən sonra Xruşşovun gəlişi ilə başlamış və SSRİ-nin tənəzzül xətti də elə o zamandan özünə yer etmişdir. Əslində, Xruşşovun gətirdiyi “rəhmdillik”, “mülayimlik” sovet xalqından, sadə insanlardan çox, bürokratiyaya, nomenklaturaya hesablanmışdı, yuxarı-aşağı, müxtəlif iyerarxiya pillələrində çalışan məmurların maraqlarına xidmət edirdi. Stalinin yaratdığı və sərt tələblər çərçivəsində saat mexanizmi kimi işləyən dövlət

idarəetmə sistemi (sovet məmurunu ciddi nəzarət və bərk əl altında saxlamaq, onu görməli işinə cavabdeh və məsul etmək düsturu-üsulu) artıq çoxdan nomenklaturanı, yüksək vəzifəli məmurları

qane etmirdi. Nomenklatura daim başının üstündə zərbə vurmağa hazır olan “Domokl qılıncı”ndan yaxa qurtarmaq istəyirdi. O, sərbəstliyə, özfəaliyyət sahəsində padşahlığa, şəxsi və ailə istəklərini təmin etməyə can atırdı. Xruşşovun hakimiyyət başına gəlməsi, habelə olduqca sərt, tələbkar və bacarıqlı menecer olan L.P. Beriyanın tezliklə aradan götürülməsi də elə əsasən bu motivlərlə izah oluna bilər.

Bəli, Stalinin ciddi nəzarəti, sərt tələbləri altında məhz xalq və dövlət üçün fəaliyyətə səfərbər edilmiş Siyasi Büro üzvləri, yuxarı eşelonda təmsil olunan məmurlar, ağır məsuliyyət və fədakarcasına çalışmaq yükündən yayınmaq, yaxa qurtarmaq, artıq özləri, ailələri və yaxın çevrələri üçün yaşamaq istəyirdilər, həm də qat-qat yaxşı yaşamaq! Burada şəxsi-subyektiv və ailə-qrup maraqları naminə fəaliyyət göstərmək – yüksək (dominant) səviyyədə, əzab-əziyyət hesabına qurulmuş dövlət və zəhmətkeş insanlar barədə düşünmək isə yox dərəcəsində idi. Nomenklaturanı xalqın güzəranı, onun rifah halının yüksəldilməsi, cəmiyyətdə həqiqi azadlığa və ədalətə yol açmaq kimi məsələlər narahat etmirdi. Onu narahat edən, necə deyərlər, burjua xislətindən qaynaqlanan istəklər idi: “ümumi” maraqların hesabına olsa da belə, “təkcə” və “xüsusi” istək-arzuları ödəmək! Beləliklə də, faktiki olaraq, “xüsusi subyektivlik” amili tam məşum bir formada özünə yer etmişdi.

Ən dəhşətli məqamlardan biri ondan ibarət idi ki, bu xüsusi subyektivlik, hər şeydən əlavə, sovet ideoloji sistemini içindən darmadağın edirdi. Belə ki, kollektivçilik ruhu aşımalı, hamıya və hər bir sovet adamına xidmət etməli ideologiya əməldə imtiyazlı azlığın mənafelərinə tabe etdirilirdi. Bununla da rəsmən guya rəhbər tutulan ideologiya reallıqla qarşılıqlı təmasda qaçılmaz ziddiyyətlər müstəvisinə salınırdı. Bu o demək idi ki, rəsmi ideologiya ilə gerçəklik, sözlə əməl arasında günbəgün artan uyğunsuzluğa təməl qoyulmuşdu. Aydındır ki, belə bir şəraitdə mənəvi destruksiyaya, fərdi və kollektiv şüurda ruhi-psixoloji diskomforta yol açılır, dövlətə və hakimiyyətə münasibətdə insanlarda inamsızlıq və hətta nifrət yaranır, habelə rəsmi dövlət ideologiyasının özü ikrah hissi doğurur və sürətlə gözdən düşür.

O da tam aydındır ki, geosiyasi rəqiblər üçün belə vəziyyət, necə deyərlər, göydəndüşmə olur. Onlar yaranmış fürsətdən geninə-boluna bəhrələnmək, təhlükəli rəqibi sıradan çıxarmaq istəyində bulunur, bütün təbliğat-təşviqat, kəşfiyyat-agentura, təxribat-diversiya şəbəkəsini daha da intensiv surətdə işə salır, gecə-gündüz rəqib ölkə əhalisinə müxtəliv kanal və vasitələrlə təsir etməklə insanların dünyagörüşünü öz məkrli niyyətləri istiqamətində formalaşdırırlar. “Beyinlər yuyulur”, bir qayda olaraq, cır düşüncəli millətçilərdən, şovinist xislətli adamlardan, psixopatik tiplərdən, lümpen şüurlu, özünəvurğun “dəli oğlan”lardan əməlli-başlı istifadə edilir. Maraqlı qüvvələr hər vəchlə çalışırlar ki, hədəfə aldıqları dövlətdə idarəetmənin təsirli nöqtələrində maddiyyatçı, mənfəətdar, savadsız və vicdansız məxluqlar yerləşsinlər, beləliklə də, mütərəqqi ideya-ideallara, həqiqi milli hiss və maraqlara, ümumbəşəri dəyərlərə heç bir daxili vurğunluğu, sadiqliyi olmayan məmurlar ordusu yaransın. Son nəticədə, cəmiyyətdaxili korroziya sürətlə artır, idarəetmədə xoşagəlməz meyillər yayılır, rüşvətxorluq və korrupsiya idarəetmə üsuluna çevrilir, xalqla hakimiyyət, vətəndaşla dövlət arasında dərinləşən uçurum yaranır.

Geosiyasi güclərin (kapital dünyasının) aşkar və gizli müdaxiləsi nəticəsində təzahür edən bütün bu simptomlar Stalinin ölümündən sonra qabarıq və artan şiddətlə özünü göstərməyə başladı. N. Xruşşovun hakimiyyət başına gəlməsi ilə, demək olar ki, fəhlə sinfinin, ümumən, zəhmətkeşlərin statusuna və ictimai nüfuzuna sarsıdıcı zərbə vuruldu. Nomenklatura məqsədli və ardıcıl surətdə əmək adamının ictimai nəzarətindən çıxarılır, onunla hesablaşmamaq hüququ və imkanı qazanırdı. Əmək adamının diktaturası əvəzinə, imtiyazlı bürokratiyanın, nomenklaturanın diktaturası formalaşdırılırdı. Paralel olaraq, fəhlə-kəndli və ziyalı nomenklaturası da yaradılırdı ki, ümumiyyətlə, bu “qarmaq”lar hesabına xalqı itaətdə saxlamaq mümkün olsun və siyasi isteblişmentin imtiyazlı həyatına təhlükə yaranmasın. Xalqı yox, məsuliyyətdən və qanunun tələblərindən azad olan nomenklaturanı qoruyan sovet dövləti artıq ciddi korroziyaya, tənəzzülə uğradığını nümayiş etdirirdi. Sonralar L. Brejnev, K. Çernenko və M. Qorbaçovun Baş katib kürsüsünə seçilmələri də elə bu korroziya — çürümə prosesinin davamı, bir ifadəsi kimi izah oluna bilər.

Dünyanın taleyində təsirli rol oynamış tarixi hadisə və prosesləri, hansısa bir meqatrendin özünü necə büruzə verməsi qismində təhlil-tədqiq etmək olar və bu iş vacibdir, lakin baş vermiş tarixi hadisəni birtərəfli mövqedən mühakimə etməyi məqsədəuyğun və məqbul saymıram. Elə mən Böyük

Oktyabr inqilabına və Sovetlər İttifaqının təcrübəsinə də bu mövqedən yanaşıram. Nəyisə, kimisə alqışlamaq və yaxud qaralamaq fikrindən də uzağam. Sadəcə, bəzi mətləbləri müəyyənləşdirmək və onları reallaşdırmaq, məqbul saydığımı oxuculara çatdırmaq, konkret olaraq, gələcək üçün hansı yolun daha düzgün, optimal olduğunu aydınlaşdırmaq naminə öz təhlilimi aparır və fikirlərimi bölüşürəm.

Bir çox illər əvvəl marksizm təlimini təhlil edərək əsaslandırmışdım ki, K. Marksın nəzəriyyəsi – dopinq nəzəriyyədir, yəni, onun sağlamlaşdırıcı gücü-potensialı qısamüddətli ola bilər. Eyni zamanda, göstərmişdim ki, marksizm xoşməramlı motivlərdən qaynaqlansa da, amansız diktaturaya meyllik onun bətnindən, daxili məntiq-mahiyyətindən doğur. Nəzəriyyədə marksizmi birmənalı qəbul edən və rəhbər tutan istər-istəməz, ictimai-tarixi praktikada zor işlətməyə məhkumdur, başqa cür ola bilməz. Marksizm təlimi əsasında ictimai rekonstruksiya həyata keçirmək – elə öncə zora-təqibə, bir sözlə, diktaturaya arxalanmaq və ona rəvac vermək deməkdir! Bu təlimdə, faktiki olaraq, siyasi motivli fikir mütləq həqiqət qismində götürülərək mütləqləşdirilir, bu "yeganə həqiqət"ə şübhə yeri qoyulmur; hər hansı fərqli fikir, opponent mövqeyi birbaşadan təkzib və rədd edilir, bunula da ictimai rekonstruksiya prosesində "yadlar" kateqoriyasına daxil edilənlər sosial-siyasi, iqtisadi və mənəvi-mədəni iştirakçılıqdan kənarlaşdırılırlar. Hətta onların açıq-aşkar təqibi, fiziki məhvi də məqbul sayılır. Sovetlər praktikası bu məqbulluğu nəinki təsdiq etmiş, hətta həyata da keçirmişdir. 37-ci il də daxil, həyata keçirilmiş silsilə repressiyalar elə bu qəbildəndir. Ümumiyyətlə, yalnız marksist-leninçi müddəalara söykənən siyasi praktika şəraitində hansısa demokratik norma və prinsiplərə, bərabərhüquqlu ictimai iştirakçılığa yer verilmir, çünki özünütəşkil və özünüidarə ocaqları, sinergetik başlanğıclar öncədən sıxışdırılır və boğulur. Belə siyasi praktika mühitində dövlət yalnız "bərk əl", "dəmir iradə", sərt idarəçilik və total təbliğat-təşviqat vasitəsilə öz funksionallığını saxlaya bilər.

Demək istədiyim ondan ibarətdir ki, Stalinin adına-ayağına yazılan zor, təqiblər, repressiyalar bilavasitə marksizm-leninizmdən irəli gələn nəticələr idi. Siyasi təlim olan leninizm marksizmin konkret zaman-məkan daxilində bir modifikasiyası, K. Marksın öz ifadəsilə desək, təbii tarixi məhsulu olmuşdur. Ehtimal ki, mükəmməl elmi biliyə malik mütəfəkkir, cəmiyyətin bir mürəkkəb sistem olduğunu və bu mürəkkəbliyin necəliyini çoxlarından yaxşı bilən alim-ensiklopedist, həkim və yazıçı A. Boqdanov məhz marksizmin yuxarıda göstərdiyim bu neqativlərini dərk edərək, "sadiq marksist", "dünya proletarlarının rəhbəri" V. Leninin baxışlarını bölüşməkdə çətinlik çəkirmiş, o vaxtın sosial-demokratlarından və hətta bolşeviklərindən olsa da (1905-ci ildən 1912-ci ilə qədər). Boqdanovun sosializmi, əslində, Leninin və bütövlükdə bolşeviklərin sosializmindən bir sıra prinsipial müddəalarına görə fərqlənirdi, özü də - yaxşı mənada! (**17**). O, sosializmin mənəvi-etik tərəflərinə, əsaslarının konstruktivlik-rasionallıq tələblərinə və ümumi təşkilatlanma, özünüidarəetmə, sisteməqovuşma və sistemyaratma məsələlərinə daha həssas və elmi surətdə yanaşırdı.

Bu yerdə başqa bir alim-mütəfəkkirin, XX əsrin ən nəhəng elm adamı Albert Eynşteynin sosializmə bəslədiyi vurğunluğunu xatırlatmaq istərdim. Onun "Nə üçün sosializm?" adlı essesi tanınmış Amerika siyasi iqtisadçısı, monopolist kapitalizm nəzəriyyəsinin banisi Pol Syuzinin xahişi ilə yazılıb və 1949-cu ilin may ayında "Aylıq icmal" (Monthly Review) jurnalının birinci sayında dərc edilib (**23**). O illərdə Eynşteyn Qərbdə irticaya qarşı aparılan mübarizənin mərkəzində fəallıq göstərib, ABŞ-da vətəndaş hüquqlarının pozulmasına qarşı vuruşub və sülh uğrunda beynəlxalq hərəkatın təşkilatçısı olub. Sosializmə üstünlük verən və onu alqışlayan alim, eyni zamanda sosializm quruculuğunda adekvat metodların, yəni insani üsul və vasitələrin vacibliyi məsələsini önə çəkib. Onun fikrincə, həqiqi sosializm sosial-etik məqsəd daşıyır və bu məqsədin reallaşması insani keyfiyyətlərin artmasından keçir. Cəmiyyət, ictimai mühit insanları təhdid etməməli, onların üzvi sığınacaq və rahat fəaliyyət yeri olmalıdır. Habelə, Eynşteyn zəruri saydığı planlaşdırmanın özlüyündə, əlahiddə götürüldükdə, kafi olmadığını söyləyib.

Eynşteynin həmin essedəki mülahizələrindən maraqlı və əhəmiyyətli əqli nəticələr hasil olunur: kapitalizm cəmiyyəti istər-istəməz insanları eqoistliyə sövq edir; öz eqoistliklərinin əsirinə çevrilmiş bədbəxt bəndələr isə daim özlərini tənha, həyatın ən sadə sevinclərindən məhrum, qorxu və təhdidlər içərisində hiss edirlər; insan həyatının mənasını yalnız özünü cəmiyyətə, başqalarına, ülvi mətləblərə,

ali məqamlara həsr etdikdə tapa bilər. Qeyri-insani, dəhşətli vəziyyətin həqiqi mənbəyi məhz kapitalizmə xas olan fetişləşmiş iqtisadi rəqabət və iqtisadi anarxiyadır. Biz qarşımızda böyük bir istehsal-istehlak icması görürük ki, onun hər bir üzvü bir-birini kollektiv əməyin məhsulundan məhrum etməyə çalışır. Və zorla deyil, əsasən qanunlarla sanksiyalanmış qaydalara riayət etməklə. Onu da nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, zəruri olan bütün istehsal vasitələri, iqtisadi güc ayrı-ayrı şəxslərə məxsusdur, onların mülkiyyətidir. Anlamaq vacibdir ki, hətta nəzəriyyədə fəhlənin əməkhaqqısı onun istehsal etdiyi məhsulun dəyəri ilə müəyyənləşmir.

Böyük alim vurğulayır ki, xüsusi kapitala azlığın əlində cəmləşmək (konsentrasiya olmaq) tendensiyası xasdır. Bu, bir tərəfdən, kapitalistlər arasındakı rəqabətlə bağlıdır, müəyyən qədər də onunla ki, texniki-texnoloji inkişaf və dərinləşən əmək bölgüsü kiçik istehsal vahidlərinin hesabına nəhəng istehsal vahidlərinin formalaşmasını səbəbləndirir. Bu proseslər nəticəsində kapitalist oliqarxiyası yaranır ki, onun da dəhşətli hökmranlığını hətta demokratikcəsinə təşkil olunmuş cəmiyyətin özü effektli surətdə məhdudlaşdıra bilmir. (Bu yerdə bizim, guya inshisara, oliqarxiyaya qarşı mübarizə aparan milli demokratlara məsləhət görərdim ki, Eynşteyn kimi dahiləri yenidən yaxşı-yaxşı oxusunlar!).

"Nə üçün sosializm?" məqaləsini A. Eynşteyn bu fikirlərlə tamamlayır: "Mən əminəm ki, bu dəhşətli şərdən yaxa qurtarmaq üçün yalnız bircə üsul var – müvafiq təhsil sisteminə malik sosialist iqtisadiyyatının yaradılması yolu ki, ictimai məqsədlərə çatmağa yönümlənmiş olsun. Belə iqtisadiyyatda istehsal vasitələri bütün cəmiyyətə məxsusdur və plan üzrə istifadə edilir. İstehsalı cəmiyyətin tələbatlarına uyğun tənzimləyən planlı iqtisadiyyat zəruri əməyi işqabiliyyətli cəmiyyət üzvləri arasında paylaşdıra bilərdi və hər bir kişinin, qadının və körpənin yaşamaq hüququna qarant olardı.

Təbii qabiliyyətləri inkişaf etdirməkdən əlavə, insanın təhsillənməsi başqa adamların həyatına münasibətdə məsuliyyət hissinin inkişafını (hakimiyyətin və uğurun bizim cəmiyyətdəki tərənnümünün əvəzinə) özünə məqsəd qoyardı. Yadda saxlamaq zəruridir ki, planlı iqtisadiyyat hələ sosializm demək deyil. Öz-özlüyündə o, şəxsiyyətin tam təhkimçiliyi ilə müşayiət oluna bilər. Sosializmin qurulması həddən ziyadə mürəkkəb sosial-siyasi problemlərin həllini tələb edir: siyasi və iqtisadi mərkəzləşmənin yüksək dərəcədə olmasını nəzərə alaraq, necə etmək lazımdır ki, bürokratiya fövqəlgücə çevrilməsin? Şəxsiyyət özünün və başqalarının hüquqlarının müdafiəsini, bununla bir yerdə isə, bürokratiya hakimiyyətinə qarşı demokratik əks-təsiri necə təmin etməli? Sosializmin məqsəd və problemlərinə dair aydınlıq bizim keçid zamanında nəhəng əhəmiyyətə malikdir" (**24**).

Sosializmin danılmaz üstünlüklərindən yazan və deyən görkəmli şəxsiyyətlər əvvəllər də çox olub, sonralar da. Burada onlardan A. Eynşteynlə əlaqəli yalnız birinin – 1 mart 2019-cu ildə vəfat etmiş məşhur fizik, Nobel mükafatı laureatı, akademik Jores Alfyorovun adını çəkmək istərdim. "Elm uğrunda" qəzetinin 27 may 2016-cı il tarixli sayında çıxan "Albert Eynşteyn, sosializm və müasir dünya" adlı məqaləsində, məsələn, o yazır: "Sovet İttifaqının dağılmasından sonra bizim ölkədə qurulmuş və alqışlanan "hüquqi dövlət" tamamilə qanuni əsaslarla başqalarının mülkiyyətini reydersayağı ələ keçirməklə məşğuldur" (**3**). J. Alfyorov öz məqaləsini belə fikirlə tamamlayır: "K. Marksın "elm – cəmiyyətin məhsuldar qüvvəsidir!" formulu bizi etik normalara görə ali olan cəmiyyətə - SOSİALİST cəmiyyətinə səsləyir" (**16**).

Rusiya telekanallarının birinə müsahibə verən görkəmli alim bu maraqlı fikirləri də söyləmişdir: "Böyük Vətən müharibəsindən cəmi bir il sonra - 1946-cı ildə institut dosentinin aldığı əməkhaqqı rayon partiya komitəsi katibinin maaşından iki dəfə çox idi, üstəlik də, alim-pedaqoqun müxtəlif güzəştləri, imtiyazları vardı. Dövlət alimin, müəllimin nüfuzunu yüksək tuturdu, ona hərtərəfli qayğı göstərilirdi. Elmdə, texnikada, cəmiyyətimizin inkişafında böyük uğurlar da bu hesaba idi! Bütün bunlar bir həqiqətdir! Belə quruluşu məhv edib, yerində yırtıcılara sərf edən nəsə yaratmaq düzgün iş deyil, cinayətdir!".

Belə deyim var: "Od axtaran onu tüstüsü ilə birgə tapır". Bu həqiqəti elə hər iki meqatrend tipinə - sosializmə də, kapitalizmə də şamil etmək olar: hər birinin öz tüstüsü var – acı və gözçıxardan. Və ictimai fikir tarixində, habelə siyasi idarəetmə praktikasında dəfələrlə belə cəhdlər olub: sosializmi kapitalizm hesabına, kapitalizmi isə sosializm hesabına yaxşılaşdırmaq, yəni, tüstüdən azad etmək. Elə sintezləşmə aparmaq ki, nəticədə hər iki meqatrend tipinin yalnız müsbət cəhətləri öz ifadəsini

tapsın, tüstüsü-çəni aradan götürülsün. Bu kontekstdə bir sıra görkəmli fikir və əməl sahiblərinin adlarını çəkə bilərik: məsələn, utilitar (individualist) və kollektivist (sosialist) düşüncə elementlərini sintezləşdirməyə cəhd etmiş E. Dürkheimi, M. Veberi, Z. Freydi, E. Frommu, T. Parsonsu, iqtisadi və siyasi konvergensiya mövqeyindən çıxış edən C. Helbreyti, P. Sorokini, Y. Tinbergeni, R. Aronu, C. Streyçi, A. Saxarovu, habelə dövlət xadimi Den Syaopin kimi böyük reformator-mütəfəkkirləri göstərə bilərik.

Sosializmin və kapitalizmin sintezləşməsindən və yaxud konvergensiyasından söhbət gedəndə sanki, bir dəb üzrə, əksəriyyət tamamilə səhv qənaət sərgiləyərək, belə fikir söyləyir: “Bu sintezləşmə, konvergensiya cəhdi boş şeydir, ictimai praktika və tarix göstərir ki, sosializmlə kapitalizmin tamamlanması və ya kapitalist elementlər hesabına sosializmin dolğunlaşdırılması, prinsipcə, mümkün deyil”. Və əqli ətalətə mübtəla olmuş insanlar, yumşaq desək, bu yalanı heç bir şübhə altına almadan qəbul edir və onu tirajlayırlar. Baxmayaraq ki, elə ictimai praktikanın və tarixin özü əks fikir söyləməyə əsas verir: yəni, sosialist elementlərlə kapitalist elementlərin ağıllı, ciddi ideya-nəzəri zəminlərə söykənən sintezləşməsi həmişə müsbət nəticə verib! Çin və indiki Vyetnam da daxil olmaqla, bəzi ölkələrdəki konfutsian sosializm, Tayvan, Honkonq, Sinqapur kimi dövlətlərdə isə qərarlaşmış konfutsian kapitalizm buna əyani sübutdur. Dərinə getsək, deyə bilərik ki, Yaponiya, Cənubi Koreya və Yeni Zelandiya, İsveç, İsveçrə, Danimarka, Avstriya və Hollandiya da, habelə, İngiltərə və Fransa kimi ölkələrin özü bu inteqrallaşmadan (kapitalizmin sosialist elementlərlə zənginləşməsindən!) az bəhrələnməyiblər. Bu həqiqətləri anlamaq üçün kifayət deyil ki, hansısa konyukturaya xidmət edən “mütəxəssisin” uydurmalarını kor-koranə mənimsəyəsən, vacibdir ki, hadisə və proseslərin, tarixi faktların mahiyyətini açmaq, onların dərin köklərini anlamaq üçün özün-özünə kömək edəsən. Bu da yoxdursa, yaxşı olar ki, konyukturadan, tərəfli mövqedən uzaq duran tədqiqatçıları oxuyasan!

Çoxlarına təəccüblü gəlsə də, demək istərdim ki, məsələn, konfutsian kapitalizm arealına daxil olan Yaponiyada kapitalizmlə sosialist elementlərinin milli ənənələr və dəyərlər əsasında üzvi sintezini ilk dəfə uğurla həyata keçirən (əvvəlcə nəzəri müstəvidə, sonra isə praktikada) böyük sənayeçi və mütəfəkkir Sibusava Eydzi (1840-1932) olmuşdur. İmperator Meydzinin (Mutsixito, 1852-1912) məşhur islahatları da xeyli dərəcədə Eydzinin nəzəri-praktiki təcrübəsinə, məfkurə və əməl sisteminə söykənmişdir. Bu barədə mən hələ 2005-ci ildə çap olunmuş “Demokratiya: reallıq və zərurət” (**15**) adlı kitabımda fikir söyləmişdim.

Ümumiyyətlə, düşünürəm ki, kapitalist və sosialist elementlərinin müxtəlif modifikasiyalarda çarpazlaşması — sintezləşməsi inkişaf etmiş ölkələr sırasına aid etdiyimiz bütün ölkələrə xasdır. Bu fikri söyləməyə onların yaşadıqları təkamül tarixinin, mövcud durumlarının dərin təhlili əsas verir. Həmin təhlil həm də onu göstərir ki, üzvi sintezləşmənin dərəcəsi və keyfiyyəti, hər şeydən əlavə, xalqların mentaliteti ilə, onların nizamsevərliyi, rasionallığa önəm vermələri və fədakarlıqları, ictimai borca həssaslıqları ilə sıx bağlıdır. Bu kontekstdə düşünərək, biz ingilisləri, almanları, hollandları, fransızları, amerikalıları, yaponları, koreyalıları, nəhayət, çinliləri, tayvanlıları və vyetnamlıları başqalarından müsbət mənada fərqləndirməli deyilikmi? Etiraf etməli deyilikmi ki, gözəl nəzəri konsepsiya və paradiqmaların, bu əsasda möhtəşəm idarəetmə sistemlərinin yaradılmasında, fərdlərin təşəbbüs və azadlıqlarına, onların rahat və firavan həyatına əlverişli şərait və imkanlar formalaşdıran başlıca amil, güc elə ilk növbədə xalqların özüdür, insanların inteqrativ keyfiyyətidir?! Necə qəbul edə bilərik ki, fərdi və kollektiv əməyin, ictimai həyatın özünün təşkilində konkret insan və xalq amili kənara qoyulsun, bir növ, məsuliyyət altından çıxarılsın?!

Yalnız ortodoksal marksist-leninçi mövqedən çıxış edərək “görünən dağı” kənara atmaq, hesaba almamaq, hər şeyin adını “üstqurum” qoyaraq iqtisadi bazisdən törədiyini şişirtmək olar. Söz yox, heç bir ağıllı və vicdanlı kəs iqtisadi bazisin, istehsal üsulunun rolunu və əhəmiyyətini təkzib etməyə girişməz. Müəyyən ictimai həyat intervallarında bu bazisin müəyyənediciliyini də qəbul edər. Lakin bazisin müəyyənediciliyini, dominantlığını mütləqləşdirmək, iqtisadi amillərin yerini və rolunu olduğundan çox şişirtmək obyektiv reallığı, bəşəri həyatın mahiyyətini təhrif etmək, təbii-tarixi qanunauyğunluqlara zor göstərmək deyilmi?! İqtisadi bazisin özünü, istehsal üsulunu, əmək alət və vasitələrini, görəsən, hansı fövqəlqüvvə ixtira edib yaradır ki, burada insana, xalqa və millətə ehtiyac qalmır? Qalmırsa, marksistlər-leninistlər xeyr ola, birağızdan, belə şuar səsləndirirlər: “Xalq – tarixin

yaradıcısıdır!”. Əcəba, bu, necə məntiqdir: xalq tarixin yaradıcısı olur, ancaq onun hansı keyfiyyət daşıması qətiyyən bir əhəmiyyət kəsb etmir; yaxud tarixin yaradıcısı olan xalqı təmsil edən insan yalnız ictimai münasibətlərin məcmusu sayılır, onun bir “MƏN”, bir suveren “nüvə” kimi dəyəri bir qara qəpiklə də ölçülmür? Burada istər-istəməz ABŞ prezidenti Ronald Reyqanın vaxtilə söylədiklərini xatırlayıram. O, “Kommunist kimdir?” sualına – “Marksı və Lenini oxuyan!”, “Bəs, antikommunist kimdir?” sualına isə – “Marksı və Lenini oxuyub, başa düşən!” cavabını vermişdir. İngiltərənin Baş naziri Marqaret Tetçerin də bir düşündürüçü fikrini xatırlatmaq istərdim: “Sosializmin problemi ondadır ki, əzəl-axır başqalarında da pul qurtarır”.

Bir çoxları, xüsusən keçmiş SSRİ məkanında və sosialist düşərgəsində yaşamış insanlar, indiki narahat, sıxıntılı vəziyyətdən narazı olaraq, adətən, belə fikirlər söyləyirlər: “Mən repressiyaların tərəfdarı deyiləm, ancaq elə ideya var ki, mənim üçün əzizdir. Bu, sosializm ideyasıdır ki, insanları daha yaxşı birləşdirir, onlarda bir-birinə qayğıkeşlik, mərhəmət aşılayır. 10% vətəndaşın milli sərvətin 90%-nə sahib olduğu indiki vaxtda belə şeylər mümkün deyil”. Analoji olaraq, bu cür də deyənlər var: “Siyasətdə solçu baxışları rəhbər tut, çünki yalnız sosializm tərəfdarları, bütün səhvlərinə baxmayaraq, sözün həqiqi mənasında insanlara biganə deyillər. Onların təəssübünü çəkirlər, dünyanı yaxşı istiqamətdə dəyişmək istəyirlər”.

Son illərdə oxşar fikirlər Rusiya mətbuatında, internet saytlarında, teleradio verilişlərində daha çox səslənir. Özü də yalnız sadə adamlar yox, həm də hakimiyyətə yaxın şəxslər tərəfindən. Görünür, rəsmi Rusiya hakimiyyəti, ilk növbədə, prezident Putin, müəyyən məqsəd güdərək, belə ovqatın formalaşmasında maraqlıdır.

Bu dalğada Stalinin pərəstişkarlarının sayı və reytinqi də durmadan artmaqdadır. Qeyri-hökumət təşkilatı kimi özünü təqdim edən “Levada-Sentr”in 2017-ci ilin iyun ayında nəticələrini açıqladığı sosioloji sorğuya əsasən, İosif Stalin bəşər tarixinin ən görkəmli dövlət başçısı kimi, birinci yer tutub (**19**). V. Lenin isə üçüncü yerdə gəlir. Sosioloji sorğu 2017-ci ilin 7-10 aprelində Rusiyanın 48 regionunda, 137 yaşayış məntəqəsində 18 yaşdan yuxarı 1,6 min şəxs içərisində aparılıb. O da maraqlıdır ki, Kreml sorğunun nəticələrinə dair hansısa konkret fikir söyləməkdən çəkinmişdir, baxmayaraq ki, həmin sorğunun nəticələrinə görə “bütün zamanələrin və xalqların ən görkəmli şəxsiyyətləri” sırasında, Stalindən sonra V. Putinin adı gedir (**22**).

Düşünürəm ki, Rusiyanın hal-hazırki durumunda Stalinə münasibət heç də təsadüfi və keçici məsələ deyil. Müvafiq meqatrend axtarışlarının intensivləşdiyi və konseptual müxtəlifliyin durmadan artdığı bir vaxtda bu məsələ, bəlkə də, müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Həm də təkcə Rusiya üçün yox! Bu məsələdə müəyyənləşmə istər-istəməz qonşu postsovet ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın da bugününə və gələcəyinə təsir edəcək. Bu mənada bizim də yaranmış multiparadiqmal fəzaya qoşulmağımız, öz təhlillərimizi apararaq qənaətlərimizi ortaya qoymağımız vacibdir. Stalin fenomeni və onunla bağlı bir çox problemlər yalnız Rusiya məsələsi deyil, indiki meqatrend axtarışları prosesində bizim üçün də aktual və aydınlaşmasını tələb edən məsələdir. Nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, inkişaf etmiş sivil ölkələrin varlığını şərtləndirən dəyərlər və nailiyyətlər kompleksinə biz daxilən istəkli olsaq da, tarixi yaşayış məkanımız Avrasiya olub və belə də davam edəcək. Bu məkanda yaşayaraq da biz Rusiya və başqa qonşu ölkələrlə vahid tarixin iştirakçıları olmuşuq, ən azı ümumi həyat elementləri ilə, çarpazlaşan, bəzən də üst-üstə düşən ənənə, düşüncə və əməl parametrlərinə sahiblənmişik, idarəetmə və inzibatçılıq yolu keçmişik. Ona görə də xoşbəxt gələcəyimizi qurmaq istəyində bulunaraq, bu tarixən obyektivləşmiş həqiqətlərə göz yummamalı, təkamül dialektikasını zorlamamalı, universal olanı təpikləməklə xüsusini və təkcəni qandan-qidadan məhrum etməməliyik.

Bir təkcə Stalin məsələsində deyil, bütün taleyüklü problemlərin araşdırılıb həll olunmasında ən düzgün yanaşma ondan ibarətdir ki, ümumini görək, duyaq və təhlildən kənarda qoymayaq. Ümuminin (“Tam”ın) statusu, mahiyyəti, tələbləri qeyri-təbii və qeyri-məntiqi surətdə təkzib edilərsə, təkcə və xüsusi olanların taleyinə də sağalmaz yaralar yetirilər, onların bugünü və perspektivləri əllərindən alınar. Çəkinmədən deyə bilərəm: ümumi-xüsusi-təkcə əlaqə və nisbətlərində DİALEKTİKAnı dərindən anlaya bilməyənlər, yəni, düşüncə və dünyagörüş cəhətdən qəbahətlər daşıyıcısı olanlar dövlət, millət, xalq, cəmiyyət, azadlıq və suverenlik, iqtisadiyyat və idarəetmə, sosial həyat və mənəviyyat, ictimai rekonstruksiya və geosiyasət kimi məfhumlarla bağlı

problemlərə girişib, insanlara yol göstərməsələr, daha yaxşıdır! Hər halda, belə hərəkət etsələr, az ziyan verərlər.

Hansısa emosional ovqatdan, yaxud da sadəcə, eqoistik-konyuktur motivlərdən çıxış edərək və “mən də varam!” deyərək insanları çaşdırmaq, xalqın taleyini alt-üst etmək – vicdansız, məsuliyyətsiz, yəni intellektuallıqdan məhrum adamların peşəsidir. Bu tip şəxslər (özlərini “politoloq”, “siyasətçi”, “sosioloq”, “ekspert” adlandırsalar da!), bir qayda olaraq, hamıdan çox vətənpərvər, millət və din təəssübünü çəkən kəslər kimi görünməyə çalışır, hər vəchlə ictimaiyyəti ovsunlamağa girişirlər. Əfsuslar ki, onların təmtəraqlı sözlərinə uyan və inananlar az deyil. Onlar sadəlövhcəsinə belə vicdansızların şüarlarına aludə olaraq, son tənqidi düşüncə elementlərini, sinergetik birgəyaşayış mədəniyyətlərini də itirir, səadət və xoşbəxtlikdən daha da uzaqlaşırlar. Bu acı təcrübə dünən də olub, indi də var, sabah da özünü göstərəcək. Göstərməməsi üçünsə, heç olmasa, bir yoluxucu xəstəlik kimi tənqidi mövqedən qeyd edilməli və məqsədli maariflənmə işi aparılmalıdır.

Söz yox, fikir müxtəlifliyi yaxşı və lazımlı şeydir. Ancaq bu yaxşılıq o vaxt hasil olur ki, fikir müxtəlifliyi sərsəm şüarların səsləndirilməsinə, kin-küdurətin püskürməsinə, dəyərli tarixi şəxsiyyətlərin adından sui-istifadələrə yox, vahidliyə, rasional fəaliyyətə və pozitiv nəticələrə xidmət edir. Bu, həqiqi plüralizmə, fikir azadlığına və demokratiyaya təminat verən tələbdir. Bu, eynilə dialoji təfəkkürün atributu, tələbidir. Ümumi götürdükdə isə, dialoji təfəkkür tənqidi-sinergetik təfəkkür tipinin mühüm əlaməti, ayrılmaz xassəsidir. Belə demək olar: dialoji təfəkkür – tənqidi-sinergetik təfəkkürün mövcudluq üsulu və vasitəsidir. Fikir cərəyanında, onun hər bir mərhələsində və səviyyəsində daxili dialoq, yəni, qarşılıqlı fayda verən mübadilə və özünükorreksiya yoxdursa, tənqidi-sinergetik təfəkkürdən danışmaq əbəsdir.

Tənqidi-sinergetik təfəkkür və onun ayrılmaz atributu olan dialoji təfəkkür barədə vaxtilə kifayət qədər yazmışam. Burada, qısaca, bəzi məqamlara bir daha toxunmaq istəyirəm.

Birincisi, dialoji təfəkkür və bütövlükdə tənqidi-sinergetik təfəkkür, bəzi şəxslərin anladığı kimi, yalnız iki, üç və daha çox subyekt arasındakı diskussiyaya, fikir üzləşməsinə və mübadiləsinə şamil olunmur. Onun əhəmiyyətli cəhəti ondadır ki, düşüncə sahibi olan konkret fərdə, ayrıca götürülmüş subyektə də şamil edilir. Dialoji təfəkkür ilk növbədə fərdin öz təfəkkür tərzini, onun fikir refleksiyasını, düşüncə cərəyanını xarakterizə edir. O, ehkamlar, şüar və postulatlar, qəlibləşmiş aksiomalar vasitəsilə yox, inkişafda olan fikir elementlərinin, alternativlərin müqayisəsi və konvergensiyası vasitəsilə məntiqəuyğun düşünməyi, əqli nəticələr irəli sürməyi tələb edir. Yalnız bu halda konkret insan fərdlərarası disskussiyada dialoji mühitə, fikir məhsuldarlığına, əqli xəzinəyə fayda verə bilər. Dialoji təfəkkürə əməli konstruktivlik, fikir cərəyanının sistemliliyi və ardıcıllığı, düşüncə məsuliyyəti və nizamı xasdır.

İkincisi, öz tarixi kökləri, intişar mənbələri baxımından dialoji təfəkkür müasirliyi qədər də ənənəvi hadisə, fenomendir. Onun parlaq nümunələrinə misal olaraq, biz qədim filosofların, görkəmli mütəfəkkirlərin söhbətlərini, əsərlərini göstərə bilərik. Bu gün də həmin qaynaqlar qida mənbəyidir. Eynilə, dialoji təfəkkür milliliklə bəşəriliyin üzvi vəhdətinə, harmoniyasına motivasiyalı və sevgili təfəkkürdir.

Üçüncüsü, dialoji təfəkkürün əhəmiyyəti yalnız idraki-koqnitiv sahə ilə məhdudlaşmır. O, fəaliyyət fəlsəfəsini (prakseologiyanı) müəyyənləşdirmədə daha dürüst və qabiliyyətli olduğundan, ictimai praktikanın məzmun və mahiyyətinə bilavasitə pozitiv təsir göstərir. Bu mənada dialoji təfəkkürün siyasi islahatların təşkili və aparılmasında, geosiyasi mühitin, beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında artan aktuallığı, yeri və rolu danılmazdır. Fikrimcə, dialoji təfəkkür dünyanın yenidən formatlaşmasında və ictimai meqatrendin müəyyənləşib qərarlaşmasında ən mühüm amillərdən, vasitələrdən biridir. Bu təfəkkür dini, etnik, mədəni, siyasi və iqtisadi müxtəlifliklərin ortaya çıxardığı məhdudiyyətləri dəf etməyə, tolerantlığa və harmoniyaya, birgəyaşayış mədəniyyətinin pozitiv məqamlarına, rəngarəngliyin ümumi potensial gücünə vüsət verməyə qadirdir.

Azərbaycan reallıqlarını nəzərə alsaq, dialoji təfəkkürün önəmliliyini vurğulamaq, düşünürəm ki, olduqca əhəmiyyətlidir. Mətbuatda, internet saytlarında, məqalə və kitablarda (xüsusən də siyasi, geosiyasi və geostrateji məsələlərə dair) tez-tez elə mülahizələrə, imperativ-diktə xarakterli fikirlərə rast gəlirsən ki, təəccüblənməmək olmur. Məsələn: “Biz Rusiya, İran və Çinin müttəfiqi ola bilmərik”, “Rusiya bizim böyük düşmənimizdir”, “İranla, Rusiya ilə bizim birgə gələcəyimiz ola

bilməz”, “Çin də, SSRİ kimi, dağılacaq”, “Bütün xristian dünyası müsəlmanlara qarşıdır”, “İslam – gələcəyə aparan yeganə yoldur!” və s. Ziyan yetirməkdən başqa, heç bir pozitiv yük daşımayan, hansısa ciddi araşdırmalara söykənməyən, milli maraqlara və ümumən sağlam məntiqə zidd olan bu cür hökmedici, qəti ifadələr, şüarlar, görəsən, nəyə hesablanıb? Onları səsləndirən partiya sədrləri, politoloqlar, ekspertlər nə vaxta qədər milli-mədəni və dini dəyərləri, görkəmli şəxsiyyətlərin adını istismar edərək, siyasi reytinq və maddi dividendlər qazanacaqlar? Axı yerli-yersiz bəyanatlarla, məntiqi və faktoloji kökləri olmayan mülahizələrlə, əsassız çağırış və vədlərlə məqbul siyasət mümkün deyil!

Gəldiyim qənaət budur: ifrat millətçiliyə və mövhumatçılığa əl atanlar, etno-milli və dini amillərdən, tarixi şəxsiyyətlərin adından sui-istifadə edənlər, adətən, kamil peşəkarlığı, savadı, istedadı, sərrast icraçılıq qabiliyyəti olmayan insanlar arasından çıxır. Onların ambisiyaları həmişə bilik və bacarıqlarını üstələyir. Elə bu daxili təzadlar komleksi də hansısa peşə, sənət istiqamətində onların püxtələşməsinin, kamilləşməsinin qarşısını alır. Zaman axarında isə həmin təzadlar kompleksi zəruri çərçivə və ölçü bilməyən bu adamları rəzil günə qoyur. Bununla yanaşı, onlar az-çox təmsil etdikləri fəaliyyət sahələrinə də xeyli ziyan yetirirlər. Bu tip adamlara bəzən “psixopat” da deyirlər. Lovğalıq, eqoizm, kin və aqressiya, parçalama və ayırma, uydurma və bö htan, necə deyərlər, əllərindən gələn işdir, dəqiq desək, qüsurlu təbiətlərinin xarakterik elementləridir. Bacarmadıqları isə mərhəmətli, məsuliyyətli və vicdanlı, yəni, alicənab olmaqdır, nizama, qayda-qanuna və ədalətə daxili vurğunluq göstərməkdir, insanları mütərəqqi ideya və ideallara doğru hərəkət istiqamətində birləşdirməkdir. Onlar, ümumiyyətlə, insanlarda, cəmiyyətdə nəsə fəzilətli bir şey, birləşdirici tellər axtarıb görməyə, yaratmağa qadir olmurlar. Ambisiyaları ağıl və bacarıqlarını hədsiz dərəcədə üstələyən bu adamlar özlərini millətin vicdanı, haqq və ədalət carçıları qismində təsəvvür edir və bunu ictimailəşdirməkdən çəkinmirlər. Ümumən, onların ictimai fikrə, siyasi-mənəvi mühitə, dialoq mədəniyyətinə, konstruktiv islahatlar prosesinə vurduqları ziyan danılmazdır.

Üzdə özlərini idealist kimi göstərən, daxilən isə qatı maddiyyatçı, super-materialist olan bu şəxslər hər bir ölkə, o cümlədən Azərbaycan üçün ən böyük təhlükə mənbələrindən biridir. Belə ki, daxili və xarici düşmən qüvvələrin müxtəlif mənfur həmlə və layihələrində (müəyyən maddi dividendlər, maliyyə ödənişləri, qrantlar müqabilində) yer alaraq çirkin öhdəlikləri icra etmək onların, sanki həyat düsturuna çevrilir. Konkret hadisə və faktların təhlilindən çıxış edərək açıq demək istəyirəm: son onilliklərdə Azərbaycanın siyasi və mədəni mühitinin çirklənməsində, ailə də daxil olmaqla, müxtəlif sosial institutlarının “korroziyaya” uğramasında məhz bu şəxslər xüsusi canfəşanlıq göstəriblər və hazırda da onlar destruktiv fəaliyyətlərini davam etdirməkdədirlər. Əfsuslar olsun ki, bu məşum fəaliyyətin qarşısını almaqda müvafiq dövlət qurumları, elə ictimaiyyətin özü də anlaşılmayan acizlik göstərir.

Şübhəsiz, yetirilən bütün bu ziyanlar Azərbaycan meqatrendinin formalaşıb sabitləşməsində, ölkənin geosiyasi, siyasi və iqtisadi, sosial-mədəni mövqelər üzrə qərarlaşmasında da özünü göstərir. İstər-istəməz, ideoloji-psixoloji böhrana, məfkurə çaşbaşlığına, şüur sarsıntılarına səbəb olur. Beləliklə də, “Biz hansı yolun yolçusuyuq? Nəyi və necə etməliyik? Hansı üsul və vasitələrdən istifadə olunmalıdır?” kimi suallar birmənalı cavabını tapa bilmir və açıq qalır. Əlbəttə ki, bütün günahlar yalnız yuxarıda qeyd etdiyim bədbəxt bəndələrdə deyil, səbəblər çoxdur. Burada, hər şeydən əlavə, ictimai və humanitar elmlərin müasir tələblərə müvafiq qaydada cavab verə bilməməsi də xüsusi rol oynayır. Tək-tək alimlərin təşəbbüsləri, gördükləri işlər, əldə etdikləri elmi nəticələr isə müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən məqsədyönlü surətdə və yaxud da, sadəcə, laqeydlikdən ictimailəşdirilmir, elə fərdi fədakarlıq nümunəsi olaraq kölgədə qalır. Düşünürəm ki, bu təşəbbüs və fədakarlıqlar vaxtında diqqətə alınmalı və dəyərləndirilməli, onların müəlliflərinə isə daha geniş imkan və səlahiyyətlər, maddi-mənəvi dəstək verilməlidir. Kadrların yeniləşməsində bu “qızıl fond”dan istifadə olduqca vacib və zəruridir. Əhəmiyyət kəsb edən ciddi elmi nəticələrdən, dəyərli nəzəriyyə və konsepsiyalardan istifadə olunmalıdır.

Qüsurlu təfəkkür tipinin dominantlığı şəraitində optimal meqatrendin formalaşması ya xeyli dərəcədə ləngiyir, ya da ümumən, mümkün olmur. Bəşəri təcrübə də əyani surətdə göstərir ki, cəmiyyətin simasını, onun təkamül dinamikasını xarakterizə edən meqatrend özlüyündə etibarlı, elm-nəzəri cəhətdən kamil və təminatlı deyilsə, cəmiyyətin perspektivliyi, onun mövcudluğu ciddi

təhlükə altına düşür. Son onilliklərin acı nümunəsi kimi, SSRİ-nin, Əfqanıstanın, İraq və Liviyanın, Misir və Suriyanın başına gələnləri göstərə bilərik. Məsələn, Misir, Liviya və Suriyada hələ 60-cı illərdən başlayaraq (SSRİ-nin təsiri və köməyi ilə) “ərəb sosializmi” adlanan ictimai inkişaf trendi formalaşmışdı. Bu inkişaf trendinin hər bir ölkə üçün özünəməxsus forması, məzmun-mahiyyəti vardı. Bununla belə, onları ümumi bir təzad birləşdirirdi: sosialist fikrə xas olan atributiv elementlərin inkişafdan qalması, durğunluğu və nəticə olaraq, həmin cəmiyyətlərin get-gedə daha çox avtoritar-totalitar üsul-idarəçiliyə yuvarlanması, çoxluq üzərində imtiyazlı azlığın diktəsi və hökmranlığı, sərtləşdirilən idarəçiliyin şəxsin və xalqın suverenliyinə yox, hakim elitanın məhdudlaşmayan maraqlarına xidmət etməsi. Bu dalğada cəmiyyətdaxili mühitdə xalq-hakimiyyət münasibətlərində qarşılıqlı uzaqlaşmanın, yadlaşmanın, potensial nifrət və inamsızlığın artması, ictimai-publik müstəvidə riyakarlıq və yaltaqlığın, hiylə və qəddarlığın yayılması, insani tellər üzrə ünsiyyət və davranış formalarının zəifləməsi baş verirdi. Belə durumda “ağıllı olub, başı salamat saxlamaq” düsturu bir inperativə, koda çevrilirdi ki, bundan da, son nəticədə, böyüməkdə olan nəsil – körpələr, uşaqlar, gənclər daha çox əziyyət çəkirdi. Onlar “ağıllı”, hiylə-fənd işlətməkdə ustalaşmış ataların qurbanına çevrilirdilər. Bəzən də bu qəddar, pozğun, arsız-abırsız duruma dözməyərək intihara əl atırdılar, çünki əllərindən alınmış perspektivlərinə artıq heç bir ümidləri qalmırdı. Salamat qalan gənclik isə get-gedə daha çox qəzəb-nifrət alovuna tutulurdu.

Üstəlik də ideoloji, ideya-siyasi potensialın tükənməsi, yaradıcı axında fəaliyyət göstərməməsi, öz növbəsində, nəzəri fikir durğunluğunu daha da dərinləşdirir, ehkamçılığa və əsatirliyə, əfsanə və tarixi uydurmalara geniş meydan açırdı. Müasirləşmiş ideya-siyasi təsəvvürlər sistemi, güclü elmi-nəzəri fikrə söykənən ideoloji baza olmadan isə hansısa müsbət nəticələr verə biləcək ictimai rekonstruksiya, islahatlar həyata keçirmək, prinsipcə, mümkün deyildi. Mümkün olan isə müstəbidliyi artırmaq, dövlətin və cəmiyyətin idarəçiliyində ailə-klan hökmranlığını qərarlaşdırmaq və möhkəmləndirmək, dövlət başçılığı institutunu tamamilə xalqın seçim hüququndan azad etmək və ifrat şəxsi ailə motivləri əsasında formalaşdırmaq idi. Belə bir ictimai trendin gələcəyi ola bilməzdi və ... olmadı da! M. Qəddafinin vaxtilə yazdığı “Yaşıl kitab” da bu məşum gedişin qarşısını ala bilməzdi, çünki zahirən müəyyən cəlbediciliyə malik olsa da, onun ideoloji baxışlar toplusu zəruri elmi-tarixi qaynaqlardan, bəşəri təcrübənin yaradıcı təhlili və ümumiləşdirmələrindən, müasirlik tələblərinə cavab verən parametrlərdən məhrum idi. Belə əsərlər, yeni ideya-nəzəri fikirlərin təqdimatına iddialı olsalar da, adətən, təfəkkür çevikliyinə və dinamikliyinə xidmət etmir, əksinə, əqli refleksiyanı buxovlayır, hədsiz dərəcədə qəlibə salır, köhnə ehkamları təzələri ilə çulğalaşdıraraq əcaib düşüncə tərzi formalaşdırır.

Ümumiyyətlə, müsəlman dünyasının hökmdarları “yeni baxış”, “yeni yol” deyərək nəsə təqdim etmək istəyinə düşdükdə, bir qayda olaraq, öz fikir və qənaətlərini hər şeydən üstün tutur, nə keçmişin, nə də indinin möhtəşəm fikir sahiblərinə müraciət etməyi özlərinə borc bilmirlər. M. Qəddafi də, Türkmənbaşı Niyazov da, İslam Kərimov da elə bu tip dövlət başçılarından idilər. Onlar üçün, öz qəti qənaətlərinə görə, yalnız ölkəyə başçılıq etmək kifayət etmir, vacibdir ki, zamanələrinin baş nəzəriyyəçisi qismində də çıxış etsinlər, böyük mütəfəkkirlərin missiyasını mənimsəsinlər. Təsadüfi deyil ki, ruha divan tutan, ruhu söndürən Türkmənbaşı vaxtilə “Ruhnamə” adlı əsərlə dövrünün misilsiz mütəfəkkiri roluna iddia etmişdir. Məmləkətdə özündən başqa heç kimi qüdrətli zəka sahibi saymayan başçı üçün digərləri yalnız onun şəninə şeirlər, poema və traktatlar yazmalı, təriflər yağdırmalı, bir sözlə, yalnız ifrata varmış saray adamları kimi fəaliyyət göstərməli idilər.

Bəli, müsəlman dünyasının indiki aciz, zəif vəziyyətə gəlib çıxmasında məhz bu qeyd etdiyim amilin rolu böyük olmuşdur. Yaltaqlığı, ləbbehliyi özlərinə rəva bilməyən nadir düşüncə sahibləri, təfəkkür generatorları tarix boyu hədəfə alınmış, təqib və basqılara məruz qalmış, hətta fiziki olaraq məhv edilmişlər — biri çarmıxa çəkilmiş, digərinin dili kəsilmiş, hansınınsa da dərisi soyulmuşdur. Zəka qüdrətinə görə başqalarından ciddi surətdə fərqlənənlər, dəyərli fikir istehsal etməyə qadir mütəfəkkirlər ən yaxşı halda yurd-yuvalarından didərgin salınmış, qovulmuş, sürgünlərdə çürümüşlər. Müsəlman idarəçiliyinin başlıca qanunu idarəçiliyi bundan ibarət olmuşdur – başqalarından çox boy verən sünbülün başını vaxtında üzmək! Bu bədnam prinsip indiyə kimi gəzib-dolaşan rəvayətlərdə hətta müdriklik nümunəsi, şahlıq-prezidentlik institutunun möhtəşəmlik əlaməti sayılır.

Müsəlman məmləkətlərinə başçılıq edənlər, heç olmasa, indi düşünsünlər, ənənəviləşmiş bədnam üsul-idarədən əl çəkməyin vacibliyini anlasınlar. Yəqin etsinlər ki, ölkəyə və xalqa xoşbəxtlik yalnız qüdrətli zəka, orijinal fikir, ideya və nəzəriyyələr vasitəsilə gəlir; mütəfəkkirlər milli səadətə aparan yolun bələdçiləridir. Unutmasınlar ki, Makedoniyalı İskəndər misilsiz qələbələrinə görə Aristotel kimi filosoflara minnətdar olub, I Pyotr dəfələrlə Spinoza ilə görüşüb məsləhətləşməkdən çəkinməyib, Napoleon isə uğur qazanmaq üçün görkəmli riyaziyyatçılar Lejandr və Laqranjdan dərs alıb, feodal Yaponiyasını yeniləşdirmək istəyən cavan imperator Meydzi istedadlı sənayeçi-mütəfəkkir S. Eydzinin nəzəri-praktiki xəzinəsindən bəhrələnməyi vacib sayıb, böyük dövlət xadimi Den Syaopin Çində genişmiqyaslı, sistemli islahat keçirərkən ilk növbədə dahi Konfutsiyə müraciət edib. Düşünsünlər ki, nə üçün elə son vaxtlara kimi İngiltərənin kraliçası II Yelizavetanın baş məsləhətçisi Nobel mükafatçısı, fizik-nəzəriyyəçi, kvarklar nəzəriyyəsinin banisi Mürrey Gell-Mann olmuşdur? Yəqin ki, böyük alimi kral sarayının nüfuzlu üzvü etməkdə kraliçanın məqsədi heç də alim tərəfindən mədhlər-təriflər eşitməkdən ibarət olmayıb!

Pozitiv məqsədlərə xidmət edən ictimai rekonstruksiyalar, möhtəşəmliyə qadir islahatlar yalnız fundamental elmi biliklər, ciddi nəzəriyyələr, sistemli ideoloji təminatlar hesabına mümkün ola bilər. Bu, o deməkdir ki, alim və onun fikri ön planda olmalı, nadir şəxsiyyətlərə, orijinal zəka sahiblərinə missiyalarını həyata keçirmək üçün hər cür dəstək verilməlidir. Alimi arxa sırada duran cəmiyyət intellektual potensialını, insan kapitalını artıra, tərəqqi əldə edə bilməz! “Təfəkkür iqtisadiyyatı” onun üçün həmişə bir xəyal olaraq qalar – o da sönük-salxaq mövcudluğunu saxlayarsa! Məhz intellektual sərvət, onun səviyyəsi və keyfiyyəti hər bir islahatın müqəddəratını həll edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Клаус Шваб. Четвёртая промышленная революция /Пер. с англ. – М.: «Эксмо». 2016.
2. Джордж Фридман. Следующие 100 лет: Прогноз событий XXI века— М.: Эксмо, 2010— 336 с.
3. Məsələn: Abbasov Ə.F. Geosiyasi və sosial fəlsəfə: ədalətli nizam və tərəqqi naminə. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC. 2017, s. 186-193; Abbasov Ə. F. Yeni dünya nizamı: siyasət və idarəetmə. Bakı: “Zərdabi Nəşr”. 2019, s. 324- 355.
4. Джордж Фридман: после 2020 года Россия распадется (интервью «Polska Times», 2018) // https://inosmi.ru/20180615/242493738.html
5. Yenə orada.
6. Постнеоклассическая эпистемология осмысления поликультурной сложности и развития культуры мира // «Бильгамеш» (Международный альманах культурологических и социальных исследований). №10. Вызовы планетарного сознания: культура и осознанная взаимозависимость. – Алматы, 2022, с. 73-90.
7. Нейсбит Д. Мегатренды / Пер. с англ. М.Б. Левина. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак». 2003.
8. Yenə orada, s. 29.
9. Yenə orada, s.32.
10. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / - Пер. с англ./ М.: ООО «Издательство АСТ». 2004.
11. Фридман Т. Плоский мир: Краткая история XXI века /Пер. с англ./ - М.: ООО «Издательство АСТ». 2004.
12. Беккер Гери С. Человеческое поведение: Экономический подход / Пер. с англ./ - М.: ГУ ВШЭ. 2003.
13. Аббасов А.Ф. Соотношение категорий и принципов системно-целостной проблематики. Баку: «Элм». 1984.
14. Аббасов А.Ф. Демократия: наличная и должная. Баку: «Адилоглы». 2005.
15. Алфёров Ж. Эйнштейн, социализм и современный мир // Газета «За науку». 27. 05.2016.
16. Богданов А.А. Вопросы социализма (Сборник). Москва: Политиздат. 1990.
17. Гегель. Философия истории. Москва-Ленинград: Изд-во ПЭЛ, 1935, с. 94.

18. Левада-Центр: Сталин самая выдающаяся личность в истории. 28.06.2017 // https://www.youtube.com/watch?v=hJwS6aNgjsQ
19. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. II.
20. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.III.
21. Песков прокомментировал опрос "Левада-Центра" про выдающихся людей // РИА Новости https://ria.ru/society/20170628/1497448061.html
22. Эйнштейн А. Почему социализм? // «ЗА НАУКУ». Газета МФТИ. Выпуск № 33 (1656) – 06.11.2003.
23. Эйнштейн А. Почему социализм? // http://razumru.ru/science/authority/einstein.htm

ОБЩЕСТВЕННЫЙ МЕГАТРЕНД И РЕФОРМА: ПОСТНЕОКЛАССИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Абульгасан Аббасов

Резюме. В данной статье в контексте формирования нового мирового порядка, исследуются актульные вопросы общественного и глобального мегатрендов, выдвигаются соответствующие предложения и рекомендации. Говоря о мегатренде, подразумевается парадигма деятельности, которая определяет облик, сущность, динамику и устойчивость жизнедеятельности и развития общества. Общество без достаточной определенности мегатренда – это общество без научно-теоретической и идеологической обеспеченности, которому достичь успехов в проведении реформ и модернизации невозможно. Освещается роль теории сложных систем, нечёткой логики и математики, теории мягких вычислений, критическо-синергетического мышления в формировании философского и научно-теоретического мегазнания. Изучаются мировоззренческие, аксиологические, фактологические проблемы созидания и становления новой цивилизации. Обосновывается необходимость освоения философии синергетического функционирования общества и его управления.

Цель исследования: определение общественного мегатренда, разработка правил, принципов и средств поведения общества (формулы жизнедеятельности в конкретных рамках времени-пространства) для каждой страны.

Методология: наибольший приоритет был дан принципам системности и целостности, синергизма, сравнительного анализа, мягких вычислений, вероятности и эмерджентности. Систему аксиологических ценностей исследования составляют: познавательный арсенал, принципы анализа и обобщения (занимающие ведущие места в сущности-содержании постнеоклассической эпистемологии, разработанные автором в последние десятилетия).

Научная новизна: впервые с позиций постнеоклассики освещаются проблемы определенности, полноты и оптимальности общественного и глобального мегатрендов, вопросы на этапе реформирования азербайджанского общества и развития государственности. Затрагиваются задачи совершенствования управления, подбора и подготовки кадров.

Заключение и предложения: успешность реформ во многом зависит от уровня качественной определенности, полноты и оптимальности общественного мегатренда, от совершенства эпистемологической системы, которой руководствуются реформаторы, управленческие кадры, организаторы и исполнители преобразований (без наличия эмерджентного научно-теоретического и общефилософского обеспечения, любая реформа обречена на провал).

Ключевые слова: общественный и глобальный мегатренд, реформа и модернизация, концепции будущего, общественная реконструкция, философия и идеология реформ, теория сложных систем, постнеоклассическая эпистемология, философское мегазнание

PUBLIC MEGATREND AND REFORM: POST-NEOCLASSICAL ANALYSIS

Abulhasan Abbasov

Abstract. The definition of a public megatrend, the development of rules, principles and means of society's behavior, its formulas of vital activity within a specific time-space framework for each country is the most important task. This task is particularly relevant and important at the stage of fundamental and large-scale reforms. Speaking about the megatrend, we mean the paradigm of activity, which determines the appearance and essence, dynamics and stability of life, bearing vectors and goals of society's development, the quality and nature of its turning to the future. It carries an organic synthesis of ideological, political, socio-economic, legal, spiritual, moral, psychological elements and parameters. A society without sufficient certainty of a mega trend is a society without initial theoretical and ideological security. It is simply not possible for it to achieve any success in carrying out reforms and in its modernization. In this article, in the context of the formation of a new world order, the development of statehood and the implementation of fundamental reforms, topical issues of social and global mega trends have been explored. Relevant proposals and recommendations have been put forward.

Methodology: The categorical apparatus, epistemological foundations, methodological approaches and techniques, the system of axiological values of research constitute the cognitive arsenal, principles of analysis and generalization, which occupy a leading place in the essence-content of post-neoclassical epistemology developed by the author in recent decades. The highest priority has been given to the principles of consistency and integrity, synergy, comparative analysis, concrete historical, causality, soft computing, probability and emergence.

Scientific novelty: For the first time, from the standpoint of post-neoclassicism, the problems of certainty, completeness and optimality of social and global mega trends, essential issues of their scientific, theoretical and philosophical support at the stage of reforming Azerbaijani society and the development of statehood have been highlighted. The tasks of improving management, recruitment and training have been touched upon. The importance of modern philosophical megascience and post-neoclassical epistemology for the practice of reforms has been revealed. In this context, the role of the theory of complex systems, fuzzy logic and mathematics, the theory of soft computing, critical synergetic thinking in the formation of philosophical and scientific-theoretical megascience has been highlighted.

Conclusion and suggestions: The success of reforms largely depends on the level of qualitative certainty, completeness and optimality of the public mega trend, on the perfection of the epistemological system, which is guided by reformers, management personnel, organizers and performers of transformations. Without the availability of emergent scientific, theoretical and general philosophical support, appropriate systemic praxology and epistemology that meet the requirements of historical time, any reform is doomed to failure. The quality of the system of general philosophical ideas, scientific, theoretical and practical training of personnel, primarily managers, determines the face, power and productivity of reforms.

It is important that the reform of society be based on the unity of continuity and innovation, on an organic combination of national-historical and universal, spiritual traditions and undoubted positives of modernity. And here, I believe, philosophical mega science plays an essential role, because with its adequate completeness, the very ideological integrity of the ongoing reforms is ensured.

Keywords: social and global megatrend, reform and modernization, concepts of the future, social reconstruction, philosophy and ideology of reforms, theory of complex systems, post-neoclassical epistemology, philosophical megascience.

Rəyçi: f.e.d, prof. Əli Abasov

UOT 32
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).031

TÜRKİYE VE AZERBAYCAN’IN YAPAY ZEKA ÇAĞINA HAZIRLANMASI

Prof. Dr. Kerem KARABULUT
Atatürk Üniversitesi, **Türkiye**
kerem@atauni.edu.tr
orcid:0000-0002-3159-3289

Özet. Yapay Zeka çağı, Dördüncü Sanayi Devrimi çağıdır. Dördüncü Sanayi Devrimi, ilk kez Almanya’da Hannover Fuarı’nda “Endüstri 4,0” teriminin kullanılmasıyla literatüre girmiştir. Aslında 21. yy ile bu dönemin veya çağın başladığı söylenebilir. Bazı yazarlar bu çağa “2. Makine çağı” da demektedirler. 4. Sanayi devrimini çok daha yaygın ve mobil bir internet, daha küçük ve güçlü sensörler, yapay zekâ ile makine öğrenmesi gibi gelişmeler karakterize etmektedir. Bunlar içerisinde geleceği şekillendireceği düşünülen ana unsur Yapay Zekadır.

Yapay Zeka veya Endüstri 4,0 (Dördüncü Sanayi Devrimi) çağı, 21. yy’da teknolojinin en ileri düzeye ulaştığı, artık ulaşılmak istenen tüm sonuçların makinalar aracılığıyla başarılmaya çalışıldığı, bu çağ öncesindeki ekonomik, politik, sosyolojik, coğrafik, askeri, ideolojik, eğitim, sağlık vb tüm alanlarda köklü politika ve uygulama değişikliklerinin yaşandığı dönem olarak da izah edilebilir. Yaşanan bu süreç dünya ülkelerinin tamamını derinden etkilemektedir ve bu etki gelecekte daha da artarak devam edecektir. Şimdiden başlayarak bu sürece adapte olan ve yapısal değişimini tamamlayabilen ülkeler başarılı olacaklardır. Yapay zeka çağının gerisinde kalan ülkeler ise önemli kayıplar yaşayacaklardır. Bu çalışma ile Türkiye ve Azerbaycan’ın yaşanan sürecin gerisinde kalmamalar için nasıl bir yol izlemeleri gerektiği tartışılmakta ve uygun politikalar önerilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zeka, Türkiye ve Azerbaycan, 21. Yüzyıl Ekonomisi, Dördüncü Sanayi Devrimi.

Yapay Zeka Çağının Ekonomi-Politik Özellikleri

Yapay zeka Çağındaki ekonomi politikaları; ülkelerin kalkınmasında otomobil, tekstil, petrol, televizyon ve benzeri gibi ürünleri üreterek değil; akıllı silahlar, insansız hava araçları, robotların terzi usulü çalıştığı imalathaneler, akıllı fabrikalar, canlı askerler yerine robot askerler, Apple’ın Siri’si gibi bilgisayarla konuşma yapılabilen son yıllarda ortaya çıkan yapay zekâ uygulamalarını ön plana çıkaran yeni teknolojiler, icatlar ve yöntemler geliştiren uygulamalar ön plana çıkmaktadır.

Bu çağda Türkiye ve Azerbaycan’ın birlikte değerlendirilmesinin sebebi ise; bu iki ülkenin dünyada başka eşi ve benzeri olmayan “İki Devlet-Bir Millet” özelliğindeki yakınlık ve birliktelikleriyle ilgilidir. Karabağ Zaferi, bu iki devletin birlikte güçlenmesinin gelecekte bölge ve dünyadaki istikrar ve güven açısından gerekli olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, yapay Zeka Çağı ekonomik gelişmelerine birlikte ayak uydurmaları hem kendileri hem de dünya dengeleri açısından anlamlı olmaktadır. Yazının başlığı iki ülkeyi kapsayacak şekilde ele alınmasına rağmen, bu ülkelerin Yapay Zeka Çağına uyumlu bir ekonomik dönüşüm yaşamaları, başta Türk Dünyası olmak üzere birçok ülkeyi de olumlu etkileyecektir.

Yapay Zeka Çağı ekonomisinde üretimin temel girdisi, “nitelikli birey”dir ve “bilgi ekonomisi üretimi” söz konusudur. Bu çağın temel becerileri ise, teknoloji, bilişim ve iletişim teknolojileri, akıl, hayal gücü, merak, cesaret, uluslararasılaşma, markalaşma, icatçılık, liyakat ve benzeri kavramlar ve uygulamalar bütünüdür. İşte yapay zekayı kullanarak bu tür mal ve hizmetleri üreten ülkeler gelecekte öncü ülkeler, diğerleri de bunları tüketmekle meşgul ülkeler konumunda olacaklardır.

Yapay Zeka Çağı ekonomisinde, olamayan veya bilinmeyen bir mal veya hizmeti üreterek yüksek katma değerler yaratma süreci işlemektedir. Örneğin, 53 kişinin kurup, yaklaşık 20 milyar dolara sattıkları WhatsApp bu yüzyılın üretimlerinden bir örnektir. Kısaca; yenilik getirip bunu uzun vadeli kılmak günümüzün üretim ya da iş hayatı için hayati bir öneme sahiptir. Devletler, şirketler

veya yöneticilerin yenilikleri takip edememeleri durumunda hayatlarının son bulması tehlikesi büyük olacaktır. Örneğin; Osmanlı imparatorluğu 1. Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan gelişim ve değişimi kendi yapısına adapte edemediği için ekonomik çöküşü yaşamıştır. El feneri üreten fabrikalar, cep telefonlarında fener özelliği ortaya çıktığında, üretim yapılarını değiştirmedilerse yok olmaya mâhkum olmuşlardır.

Yapay Zeka Çağında Türkiye ve Azerbaycan'ın Önemsemeleri Gereken Uygulamalar

Yapay Zeka Çağındaki üniversitelerin çabaları; teknolojik inovasyon sağlayacak çalışmalar yönünde olmalıdır. Türkiye ve Azerbaycan'ın bu inovasyonu gerçekleştirmeleri için eğitim sistemlerini reforme etmeleri ve genç nüfus potansiyellerini şekillendirmeleri gerekmektedir. Bunun için sadece Türkiye ve Azerbaycan'daki eğitilecek nüfus potansiyeli ile de yetinilmemelidir. Başta Orta Asya Türk Cumhuriyetleri olmak üzere, dünyanın diğer ülkelerindeki yetenekli insanları ve gençleri eğiterek bunu üretime dönüştürebilecek bir yapı da oluşturulmalıdır. ABD'de Aziz Sancar, Almanya'da Kovit-19 aşısını bulan Uğur Şahin ve eşi gibi bilim adamları örnekleri Türkiye ve Azerbaycan'ın bu çağda geride kalmamak için bu modeli denemeleri gerektiğini ortaya koymaktadır.

Eğitim modeli oluşturulurken de şu gerçek göz önünde bulundurulmalıdır; Öğrenmenin belirleyicileri üç unsura bağlıdır. Bunlar: Zekâ, yetenek ve dürtüdür (motivasyon). Ülkeler arasında bu üç unsurdan sadece kurumsal farklılıklara bağlı olarak yeni teknolojileri öğrenme dürtüsündeki yetersizlikler çağın gerisinde kalmaya sebep olabilmektedir. İşte Türkiye ve Azerbaycan'daki eğitim modeli, ülkelerdeki motivasyonu artırıcı uygulamaları içermelidir. Böylece, ülkelerin kalkınmaları ve bilimsel başarıları çağın gerektirdiği düzeyde olacaktır. Yanis Varoufakis'in "Kızımla Ekonomi Sohbetleri Kapitalizmin Kısa Tarihi" adlı eserde de vurguladığı gibi sanayi devriminin İngiltere'de ortaya çıkmasının önemli nedenleri sanayi devriminin ortaya çıkmasını sağlayacak motivasyonların bu ülkede olması ile ilgilidir. Bu nedenle, Yapay Zeka Çağını yakalamak için bu teknolojiyi icat edecek eğitim modelini geliştirmeleri ve insan altyapısını motive etmeleri gerekmektedir.

Türkiye ve Azerbaycan'ın çağın gereği yeni alanlara yatırım yapmaları ve ekonomilerini 21. yy'a göre şekillendirmeleri gerekmektedir. Örneğin, Dünya güneşten 174 bin trewatt enerji almaktadır. Şu anda insanlığın ihtiyacı ise 15 trewatt'tır. 2050 yılında bu rakamın 25 trewatt'a çıkacağı ifade edilmektedir. Türkiye ve Azerbaycan için bu tür alanlara yatırım yapmak gelecek dönemler için hayati önem arzetmektedir. Örneğin, kandaki hastalıkları haber verecek bir vücut çipi üretmek gibi yenilikler üretilmesi ülkeler için gelişmelerin gerisinde kalınmamasını sağlayacaktır. Bu nedenle, "akıl teri ile alın terini" birleştiren bir üretici sınıf oluşturulmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Bunu oluşturmak için de eğitim modelinin ona göre şekillendirilmesi gerekmektedir.

Yapay Zeka Çağı ile önceki ekonomik sistem arasındaki temel fark; Yapay Zeka Çağı öncesindeki ekonomik yapı *"satranç sahnesi veya oyunu"* şeklindeydi. Bu ekonomik yapıda, çok düşünmek, doğru düşünmek ve doğru hamleler yapmak yoluyla ekonomik kazançlar elde edilebilmekteydi. Bu yapı, 1. Sanayi devrimi ile 4. Sanayi devrimi arasını temsil edebilir niteliktedir.

Yapay Zeka Çağında ise; *"bilgisayar ve bilgi oyunu"* şeklinde bir ekonomik yapı söz konusudur. Bu modelde, hız ve hıza ayak uyduracak ekonomik ve sosyal hamleler gerekmektedir. İşte bu hıza ayak uyduranlar üretenler, diğerleri ise tüketenler ve bağımlı konumundaki ülkeler olacaklardır.

Türkiye ve Azerbaycan'ın Yapay Zeka Çağına Ayak Uydurma Çalışmalarına Yönelik Öneriler

Yapay Zeka Çağındaki gelişmelere ve dönüşümlere ayak uydurabilmek için Türkiye ve Azerbaycan için şu öneriler yapılabilir:

- Türkiye ve Azerbaycan'ın kuracağı ortak üniversite uluslararası standartların üstünde teknoloji üreten ve bilimsel icatlar yapan bir merkeze dönüştürülmelidir. Aziz Sancar, Uğur Şahin ve eşi gibi bilim adamlarının ülkelerimizde yetişmesi sağlanmalıdır. Aksi takdirde, sahip olduğumuz beyinler bile başka ülkelerin menfaatine hizmet edeceklerdir**.** Bilim adamlarının icatlarını veya buluşlarını neden ülkelerimizde gerçekleştirmiyor olmaları üzerinde çalışılmalı ve çözümler

üretilmelidir. Kurulacak üniversite Türkiye ve Azerbaycan’ın ortak çalışmasına büyük önem atfeden Aziz Sancar hocanın rehberliğinde şekillendirilirse bilimsel altyapısının daha sağlam olacağı düşünülebilir.

- Her iki ülkenin ekonomik politikaları, batılı ülkelerin modellerini taklit etme üzerine kurulu olmaktan ziyade kendi iç dinamiklerini ve potansiyellerini dikkate alan özgün politikalar olarak şekillendirilmelidir. Örneğin ABD, 1980’li yıllarda kendi ekonomisi üzerine araştırma yapan Arthur Laffer’in çalışmalarını uyguladığı “Arz Yanlı İktisat Politikaları”nın temel dayanağı yaptığı gibi, Türkiye ve Azerbaycan da kendi modellerini ve politikalarını geliştirebilmelidirler. Örneğin, “gen araştırmaları” veya kandaki hastalıkları haber verecek bir vücut çipi üretmek gibi yenilikler üretilmesi, Türkiye ve Azerbaycan gibi ülkeler için gelişmelerin gerisinde kalınmamasını sağlayacaktır. Bu konularda kendilerine özgü çalışma modelleri ve buluşları ile dünya bilim ve ekonomisini etkileyici alanlarda yoğunlaşmaları yararlı olacaktır.
- Özellikle Karabağ Zaferinin olumlu etkisini devam ettirmek için iki ülke arasında, amaç ve beklentileri gelecekte devam ettirecek icatçı ve yenilikçi gençler için “işte ve fikirde birlik” anlayışı çerçevesinde organizasyonlar ve düzenlemeler yapılmalıdır. Böylece hem Karabağ ve Ermenilerin yaptıkları konusunda farkındalık oluşması sağlanacak hem de Türkiye ve Azerbaycan’ın gençlik potansiyeli birlikte değerlendirilmiş olacaktır.
- İki ülkenin katma değeri yüksek teknolojik üretime yatırım yapmaları gerekmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerin uzayda avantaj elde etme çabalarının gerisinde kalmamak için eğitime ve Ar-Ge harcamalarına daha çok kaynak ayırmalıdırlar. Çünkü ileri düzeyde düşünüp üretim yapabilen gençlerin oranı her iki ülkede de OECD ortalamasının yaklaşık beşte biri kadardır. Yüksek katma değerli üretim sadece sanayi sektöründe değil tüm sektörler için önemsenmelidir. Örneğin, Türkiye, dünya fındık üretiminin yaklaşık %80’nini üretmekte ve bunun %25’ini İtalyan bir firma almaktadır. İtalyan firma yaklaşık 800 milyon dolara aldığı fındığa; aklı, teknolojiyi, hayali katarak ve markalaşarak yaklaşık 14 milyar dolarlık katma değer yaratabilmektedir. Buna benzer şekilde ileri teknoloji düşünüp tasarlayabilen gençlerin oranı Türkiye’de %2,5 civarındadır. Oysa bu oran OECD ülkelerinde %10’un üzerinde Güney Kore’de ise %20’nin üzerindedir. İşte Türkiye ve Azerbaycan her sektörde bu üretim stratejisini geliştirebilecek çalışmalarını yoğunlaştırmalıdırlar.
- Yapay Zekanın ülkelerin kalkınmasına katkısının yanında önemli tehditleri de mevcuttur. Örneğin, Yapay Zeka Uygulamaları kullanılarak dost ülkelerin bile birbirine düşürülmesi mümkündür. Alan Musk’ın bir ifadesinde belirttiği gibi “yapay zeka atomdan bile daha tehlikeli olabilir”. İşte bu kadar büyük tehlikelr de doğurma özelliğine sahip olabilen yapay zekanın olumsuz etki ve yönlendirmelerine yönelik de Türkiye ve Azerbaycan’ın birlikte mücadele etmesi uygun olacaktır.
- Daron Acemoğlu ve Simon Johnson tarafından kaleme alınan “İktidar ve Teknoloji –Bin Yıllık Mücadele-“ adlı eserde dünyada şimdiye kadar yaşanan tüm teknolojik yeniliklerde belli ülkeler veya toplum kesimlerinin ekonomik yarar sağladığı, bu yüzden yapay zeka sürecinde de böyle bir sonucun yaşanabileceğine dikkat çekilmektedir. Türkiye ve Azerbaycan bu durumu dikkate alarak her iki ülkenin yapay zekanın sağlayacağı fırsatlar ile topyekün kalkınmalarını gerçekleştirilmeye çalışmalıdırlar.
- Yapay zeka uygulamaları ile artık barışta ve savaşta algılar oluşturulabilmekte ve bu algılar ile insanlar farkında olmadan bile onların yönetilmeleri mümkün hale gelmektedir. Bu nedenle, Türkiye ve Azerbaycan’ın mutlaka yapay zeka çağını yakalayacak politikalar üretmeleri ve uygulamaları gerekmektedir. Aksi takdirde Osmanlı İmparatorluğu’nun yaşadığı süreç 21. yy’da Türkiye ve Azerbaycan’ın karşısına çıkabilecektir.

Sonuç

Yapay Zeka Çağı, teknolojinin ve teknolojik üretimin ülke ve toplumların geleceğini şekillendirdiği bir çağdır. Bu süreçte hangi ülke bilinmeyen ve hatta başkaları tarafından düşünülemeyen bir yeniliği getirir ve bunu üretim sürecine sokarsa o ülke avantajlı konuma geçecektir. İnsanlık tarihinde toplumların gelişim ve değişimini etkileyen iki önemli devrim olan tarım ve sanayi devrimi arasındaki mesafe 10-12 bin yıl gibi çok uzaktır. Oysa sanayi devrimleri

arasındaki mesafeler gittikçe kısalmaktadır. Örneğin 2010 sonrası başlayan Dördüncü Sanayi Devrimi üzerinden daha 14 yıl geçmeden Beşinci Sanayi Devrimi gündeme gelebilmektedir. Gelişmeler göstermektedir ki gelecekte emeğe olan ihtiyaç çok azalacaktır. Üretim tamamen teknolojik araçlar vasıtasıyla gerçekleştirilecektir. Bu nedenle, ülkelerin eğitim sistemlerinde yapacakları reformlarla, teknoloji üreten ve bunu üretime uygulayabilen bir nesil yetiştirerek dünyadaki yarış içerisinde yerlerini almaları mümkün olabilecektir.

Bu gelişmeler işsizlik problemi gibi toplum mensuplarını derinden etkileyen bir sonuç da doğurabilecektir. İşte eğitim, istihdam, üretim, araştırma ve benzeri politikalarını Yapay Zeka Çağının gerektirdiği doğrultuda şekillendiren ülkeler öncü ülkeler diğerleri ise yarışın gerisinde kalan ülkeler olacaklardır.

Türkiye ve Azerbaycan yaşanan bu süreçte eğitim reformu ile kendi iç dinamiklerini de dikkate alarak yeni çalışmalar ve değişimler başlatmak zorunda olan ülkelerdendirler. Türkiye ve Azerbaycan’ın Yapay Zeka Çağının gerektirdiği teknik yenilik ve üretimi sağlayacak bir nesil yetiştirmeleri ve bunu dünyaya pazarlamaları gelecek için büyük önem taşımaktadır.

Yapay Zeka Çağı, üretim açısından; “hayalin üretime dönüştürüldüğü” bir çağdır. Bu çağda mevcut yapının devamını sağlayıcı politikalar değil, yenilik ve icat konusunda ortaya çıkacak yeni anlayışlar toplumları ilerletecektir. Bu nedenle, Türkiye ve Azerbaycan’ın “okuyan-düşünen-tartışan-üreten” şeklindeki insan yetiştiren bir eğitim modeli ile gelişmeleri yakalayabilecekleri söylenebilir.

Türkiye ve Azerbaycan’ın eğitim alanında yapacakları yeniliklere ilaveten, “özgürlüğün olmadığı yerde üretim olmaz” anlayışı ile toplumsal ve siyasi reformlar gerçekleştirerek “akıl teri ile alın terini birleştirebilen” bir nesil yetiştirilmesine katkı yapması da gelecek için yararlı olacaktır. Kısacası çağın gerektirdiği algı, “evrensel olmayan insan milli fayda sağlayamaz” anlayışıdır. Yani sadece ülke içine yönelik politikalar ve uygulamalar toplumu dünya gelişmelerinin gerisinde bırakacak bir yüzyılda yaşanılmaktadır. Bu nedenle, dünyayı ve ülkeyi birlikte kavrayan ve buna yönelik politik, sosyal, ekonomik ve teknolojik yenilikler yapabilen nesiller yetiştirilmesi ön plana çıkmaktadır. Türkiye ve Azerbaycan tüm bu gelişmeleri yakalayıp uygulayabilecek potansiyele sahip, ancak henüz ileri teknoloji üreten ülkeler konumunda değillerdir. Bu konuda, her iki devletin dünya gelişmelerini ve örneklerini dikkate alarak içeride etkin politikalar geliştirmelerine ihtiyaç bulunmaktadır. En önemli giriş ve çözüm alanı ise eğitim sektörüdür. Eğitimdeki reformlar ile diğer tüm alanlardaki dönüşüm ve gelişimler gerçekleştirilebilecektir.

Kaynakça

Acemoğlu, Daron, Simon Johnson (2023), “İktidar ve Teknoloji –Bin Yıllık Mücadele-“ (Çeviren: Cem Duran), İstanbul: Doğan Kitap.

Acemoğlu, Daron, Robinson James A. (2015). Ulusların Düşüşü (Çeviren: Faruk Rasim Velioğlu), İstanbul: Doğan Kitap.

Candemir, Yücel (2016). Dördüncü Sanayi Devrimi, Küreselleşme ve Ulusal gelir Muhasebesi, Ekonomi-tek, cilt 5, sayı 2, Mayıs, 1-34.

Demirtaş, Özgür (2017). CNN Türk Pazar Programı (05.02.2017,Moderatör: Hakan Çelik).

Dülgeroğlu, Ercan (199). Kalkınma Ekonomisi, Bursa: VİPAŞ.

Eğilmez, Mahfi (2018). Küresel Ekonomi ve Türkiye Ekonomisi, 28.08.2019 tarihinde http://www.mahfiegilmez.com/2018/04/kuresel-ekonomi-ve-turkiye-ekonomisi.html adresinden erişilmiştir.

Eğilmez, Mahfi (2018). Değişim Sürecinde Türkiye Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme, İstanbul: Remzi Kitabevi.

FAN, C. Simon (2004). “Quality, Trade, and Growth”, Journal of Economic Behavior & Organization, Volume 55, Issue 2, October.

Harari, Yuval Noah (2018). 21. Yüzyıl İçin 21 Ders (Türkçesi: Selin Siral, İstanbul: Kolektif Kitap.

Jones, Charles I.(2001). İktisadi Büyümeye Giriş (Çevirenler: Sanlı Ateş ve İsmail Tuncer), İstanbul: Literatür Yayınları.

Karabulut, Kerem (2019). The Economy of The 21st Century and Turkey, Perspectives on Applied Economics and Politics: Cases from Turkey (Editors: Kerem Karabulut, Christos Teazis, Emre Bulut, Cumali Marangoz), IJOPEC Publication, London.

Morrison, Kimberlee (2010). 21st Century Skills For a 21st Century Economy, 01.09.2019 tarihinde https://www.entrepreneur.com/article/218643 adresinden erişilmiştir.

Ömür, Özgür Mustafa, Filiz Giray (2016). Kamusal Mal ve Hizmet Olarak Eğitim Hizmeti ve Harcamaları: Türkiye ve Diğer OECD Ülkeleri Karşılaştırması, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:14, Sayı:4, Aralık.

Özdoğan, Ogan (2017). Endüstri 4.0 Dördüncü Sanayi Devrimi ve Endüstriyel Dönüşümün Anahtarları, İstanbul: Pusula.

Schwab, Klaus (2016). Dördüncü Sanayi Devrimi (Çeviren: Zülfü Dicleli), İstanbul: Optimist.

Stiglitz, Joseph E. (2015). Eşitsizliğin Bedeli (Çeviren: Ozan İşler), İstanbul: İletişim Yayınları.

Şenses, Fikret (1996). Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi, İstanbul: İletişim Yayınları.

TABAN, Sami, Muhsin Kar (2004). “Beşeri Sermaye ve Kalkınma”, Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular (Editörler: Sami TABAN- Muhsin KAR), Ekin Kitabevi.

Uras, Güngör (2016). Dördüncü Sanayi Devrimi Başladı ama çok kişi yeni duyuyor!, 24.08.2016 tarihinde http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/gungor-uras/dorduncu-sanayi-devrimi-basladi-ama-cok-kisi-yeni-duyuyor-2181898 adresinden erişilmiştir.

Varoufakis, Yanis (2019).Kızımla Ekonomi Sohbetleri Kapitalizmin Kısa Tarihi (Çeviri: Sinan Arslaner), İstanbul: Epsilon Yayınevi.

https://www.gulaysavas.com.tr/yapay-zekanin-zararlari-ve-tehlikeleri/#google_vignette (Giriş: 03.07.2024).

PREPARING TURKİYE AND AZERBAIJAN FOR THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Kerem Karabulut

Abstract. The age of Artificial Intelligence is the age of the Fourth Industrial Revolution. The Fourth Industrial Revolution entered the literature for the first time with the use of the term "Industry 4.0" at the Hannover Fair in Germany. In fact, it can be said that this period or era started with the 21st century. Some writers refer to this era as "2. They also call it "machine age". The 4th industrial revolution is characterized by developments such as a much more widespread and mobile internet, smaller and more powerful sensors, artificial intelligence and machine learning. Among these, the main element that is thought to shape the future is Artificial Intelligence.

The era of Artificial Intelligence or Industry 4.0 (Fourth Industrial Revolution) can also be explained as the period in which technology has reached its most advanced level in the 21st century, all desired results are now tried to be achieved through machines, and radical policy and practical changes are experienced in all areas such as economic, political, sociological, geographical, military, ideological, education, health, etc. before this era. This process deeply affects all countries of the world, and this impact will continue to increase in the future. Countries that can adapt to this process and complete their structural change, starting from now, will be successful. Countries that fall behind the age of artificial intelligence will experience significant losses. With this study, it has been discussed what path Turkey and Azerbaijan should follow in order not to fall behind in the current process and appropriate policies have been be suggested.

Keywords: Artificial Intelligence, Türkiye and Azerbaijan, 21st Century Economy, Fourth Industrial Revolution.

ПОДГОТОВКА ТУРЦИИ И АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭРУ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Керем Карабулут

Резюме. Эпоха искусственного интеллекта – это эпоха Четвертой промышленной революции. Четвертая промышленная революция впервые вошла в литературу с использованием термина «Индустрия 4.0» на Ганноверской ярмарке в Германии. История искусственного интеллекта как нового научного направления начинается в середине XX века. Искусственный интеллект— главная технология XXI века, которую также называют «эрой машин». Четвертая промышленная революция – это тенденция к автоматизации и обмену данными в производственных технологиях и процессах, которые включают киберфизические системы (CPS), IoT, промышленный интернет вещей, облачные вычисления, когнитивные вычисления и искусственный интеллект. Этот процесс глубоко затрагивает все страны мира, и это воздействие будет продолжать возрастать в будущем. Страны, которые смогут адаптироваться к этому процессу и завершить структурные изменения - добьются успеха. Страны, отстающие от эпохи искусственного интеллекта, понесут значительные потери. В этом исследовании рассматривается и предлагается соответствующая политика, по какому пути должны идти Турция и Азербайджан, чтобы не отставать в текущем процессе.

Ключевые слова: искусственный интеллект, Турция и Азербайджан, экономика XXI века, четвертая промышленная революция

Rəyçi: f.f.d., dos. Zöhrə Əliyeva

UOT 16
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).033

ENTROPİYA VƏ QEYRİ-SƏLİS ÇOXLUQLAR NƏZƏRİYYƏSİ — XAOSDAN HARMONİYAYA: SİNERGETİK ASPEKTLƏR

Əlişirin Şükürov
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, fəxri professor,
DİM “Abituriyent” jurnalı redaksiyası, **Azərbaycan**
ali_shirin@mail.ru
https://orcid.orq/0009-0008-9892-9948

Xülasə. Məqalədə entropiya qanununa fəlsəfi baxış sərgilənir, nizamsızlıqdan nizama keçiddə elmi nəzəriyyələrin, elmi prinsip və faktların, o cümlədən qeyri-səlis çoxluqlar (QSC) nəzəriyyəsinin fəlsəfəsinin rolu sinergetik aspektdə təhlil olunur.

Məqsəd: Entropiya ilə qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi arasında əlaqənin qnoseoloji təhlili.

Metodologiya: Entropiya qanunu və idrak fəlsəfəsi — sinergetika.

Elmi yenilik: Kainatdakı entropiyanın artmasının, tükənmə qanunauyğunluğunun və tükənmə momentinin zəruriliyinin stoxastik modellər vasitəsilə epistemoloji əsaslandırılması. Nizamsızlıqdan nizama keçidlə bağlı sinergetik proseslərdə elmin, o cümlədən QSC nəzəriyyəsinin rolu: fəlsəfı təhlil.

Açar sözlər: entropiya, sinergetika, qnoseoloji, ontoloji, qeyri-səlis çoxluq, ehtimal, məntiq, mənsubiyyət funksiyası, linqvistik dəyişən, təsadüfi proses, “0 nöqtəsi”.

Giriş. Kainatda hər hansı bir məqamda müəyyən dərəcədə təzələnmə, artma, qismən bərpa müşahidə olunsa da, ümumən köhnəlmə, tədricən tükənmə, dağılma, - hər an heçliyə daha çox yuvarlanmanı müşahidə edirik. Ən mükəmməl yaranan sistemlər belə özünü minimum enerjiyə cəlb edir. Hər bir hadisə, hər bir proses və obyektlər entropiya (nizamsızlıq, təsadüfilik, qeyri-dəqiqlik, qeyri-müəyyənlik) ilə bağlıdır. Baş verən hər bir hadisə zamanı enerjinin müəyyən bir hissəsi faydasız qalır. Beləliklə də, kainatda entropiya – nizamsızlıq daim artır, kainat maksimum nizamsızlığın olduğu nöqtəyə yaxınlaşır.

Kainatda entropiyanın artması, hər şeyin öz yoxluğu ilə yanbayan hərəkəti və hər an heçliyə çevrilə bilməsi sanki insanların gözləri qarşısında baş verir. Entropiya qanunu empirik, insan təcrübəsinin bəşəriyyətə bəxş etdiyi, bəlkə də müəyyən mənada isbata ehtiyacı olmayan, metafizik xarakter daşıyan ən dəyərli qanunlardan biri kimi xarakterizə oluna bilər.

Bu məqalədə entropiyanın fəlsəfəsi ilə yanaşı, nizamsızlığın hökm sürdüyü gerçək dünyanın bir çox hadisə və sistemlərinin adekvat modellərini yaradaraq onu nizamlamağa, xaosdan harmoniyaya keçidə vasitə olan elmi nəzəriyyələrin, elmi prinsip və faktların sinergetik aspektdə fəlsəfi təhlili verilir. Entropiya konsepsiyası kontekstində bir stoxastik modelə fəlsəfi baxış sərgilənir, fəlsəfi tezislər irəli sürülür. QSÇ nəzəriyyəsinin obyektə münasibətdə insan təfəkküründə yaranan qeyri-müəyyənliklərin doğurduğu nizamsızlığı nizamlamaq üçün daha adekvat modellərin qurulmasında rolu epistemoloji olaraq əsaslandırılır.

Entropiya (elmi yanaşma)

Entropiya nizamsızlığın, o cümlədən təsadüfilik, qeyri-dəqiqlik, qeyri-səlislik və s. kimi qeyri-müəyyənliklərin səviyyəsinin (dərəcəsinin) ölçülməsini ifadə edən elmi anlayışdır. Bu anlayış elmə ilk dəfə 1859-cu ildə alman fizik Rudolf Klauzus tərəfindən gətirilmişdir və yunancadan tərcümədə “çevrilmə”, “dönüş” mənasını verir. Sadə şəkildə ifadə etsək, entropiya – Kainatdakı nizamsızlıqla bağlı olub, xaos, öz-özünə dağılma, tükənmə mənasında işlədilən anlayışdır. Hazırda elmi-nəzəri, elmi-praktik sahələrdə geniş istifadə olunan bu konsepsiyanın əhatə dairəsi kosmologiya, fizika, kimya, biologiya, riyazi statistika, idarəetmə nəzəriyyəsi, iqtisadiyyat, sosiologiya, informasiya texnologiyaları və digər bir çox spektrlərə qədər genişlənir.

Entropiya fiziki mənada enerjinin səpələnmə dərəcəsini və yaxud istiliyin işə çevrilməsi effektivliyini (enerjinin yararlılığını) xarakterizə edən kəmiyyətdir. Yəni, hər hansı bir sistemdə faydalı (işlənə bilən) enerjinin miqdarı azdırsa, entropiya – nizamsızlığın səviyyəsi yüksəkdir, əksinə, faydalı enerjinin miqdarı çoxdursa, entropiya kiçikdir və sistemdə nizamlılıq yüksəkdir. Entropiyası sıfıra bərabər olan sistem isə tam nizamlı və mükəmməl hesab olunur.

Termodinamikanın 1-ci qanununa (Enerjinin saxlanması qanunu) görə, kənar müdaxilə olmadan enerji həmişə temperaturu böyük olan cisimdən temperaturu kiçik olan cismə verilir. Bunun tərsi Enerjinin saxlanması qanununa zidd deyil. Lakin bu proses özbaşına baş verə bilməz. Bunun üçün kənar müdaxiləyə ehtiyac var. Yəni, öz-özünə baş verən bütün proseslər geriyədönməzdir və yalnız bir istiqamətdə gedir. Entropiyanın, belə demək mümkünsə, əsasında dayanan Termodinamikanın ikinci qanunu da, bir fizika qanunu olaraq, elə bu elmi çatışmazlığı aradan qaldırır: Sistemdə və onu əhatə edən cisimlərdə heç bir dəyişiklik etmədən istilik enerjisini nisbətən soyuq sistemdən daha isti sistemə vermək olmaz.

Bu elmi təyinləri verməkdə məqsədimiz nizamsızlığın (xaosun), qeyri-müəyyənliyin ölçüsünü ifadə edən entropiya anlayışının (həm də konsepsiya olaraq) hansı akademik müstəvidən qaynaqlandığına qısaca nəzər salmaq və onun fəlsəfi-ontoloji nəticələrinə keçmək cəhdidir. Bu məqsədlə fəlsəfənin sevdiyi dildə ifadə etsək, termodinamikanın qanunlarını qısaca belə şərh edə bilərik: Özbaşına (kənar müdaxilə olmadan) baş verən bütün proseslər biristiqamətli olub, geriyədönməzdir. Kainatda olan bütün sistemlər (hər şey) özünü minimum enerjiyə və maksimum nizamsızlığa cəlb edir. Bir sözlə, kainatın entropiyası daima artır [5;8].

Bu kimi ontoloji nəticələr fəlsəfə üçün də xeyli “faydalı xammal” hazırlayır ki, mən də bu xammaldan bacardığım səviyyədə istifadə edib “keyfiyyətli məhsul” almağa səy göstərəcəyəm. Amma bu məqsədlə fəlsəfi araşdırmalarda faydalı olar deyə, elmi yanaşmaları bir qədər də genişləndirmək istərdim.

Məlumdur ki, qeyri-müəyyənliyin əsas formalarından biri stoxastik (ehtimal), digəri isə linqvistik (qeyri-səlisliklə bağlı) növdür. Entropiya stoxastik davranışa malik sistemlər üçün qeyri-müəyyənliyin kəmiyyət ölçüsünü ifadə edir və hazırda təsadüfi obyektlərin entropiyası olaraq müvafiq sahələrdə geniş istifadə olunur. Həmçinin qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin tətbiq olunduğu sahələrdə də qeyri-səlisliyin səviyyəsinin ölçülməsi üçün istifadə olunan metodlardan biri entropiya konsepsiyasıdır. Hər iki növ qeyri-müəyyənlik üçün ehtimal xarakteristikalarına əsaslanaraq riyazi metodlar (entropiya üçün riyazi formulalar) işlənib hazırlanmışdır. Entropiya anlayışını qeyri-müəyyənliyin ölçüsü olaraq elmi aspektdən anlamaq üçün – bu bizə fəlsəfi yanaşmalarda lazım olacaq deyə, - bir məşhur və sadə nümunəni nəzərdən keçirək. Fərz edək ki, hər hansı bir A hadisəsi 0.99 ehtimalla baş verə, 0.01 ehtimalla baş verməyə bilər. Digər hər hansı bir B hadisəsi üçün isə uyğun ehtimallar 0.5 və 0.5-ə bərabərdir. Birinci halda hadisənin başvermə ehtimalı (0.99) böyük olduğundan, hadisə daha çox gözləniləndir (ehtimalı 1-ə yaxın olduğundan sanki özünü mütləq hadisə kimi aparır) və bu halda entropiya – qeyri-müəyyənliyin dərəcə göstəcisi də, ikinci hala nisbətən çox kiçik kəmiyyət olacaq. İkinci halda isə hadisənin başvermə ehtimalı elədir ki, hadisənin baş verməsinə olan inamımız sanki “yarıya bölünmüşdür”, bu hal isə qeyri-müəyyənliyin – təsadüfi hadisənin entropiyasının (təsadüfilik dərəcəsinin) daha yüksək olmasını bildirən vəziyyətdir [9;10; 17].

Entropiya anlayışını ilk dəfə elmə gətirən alman alimi Rudolf Klauzusun termodinamika qanunları əsasında irəli sürdüyü Böyük Donma nəzəriyyəsindən bu nəticələr alınır: Kainat elə həddə qədər genişlənəcək ki, onun hər nöqtəsində temperatur mütləq sıfıra enəcək və maksimal entropiya vəziyyəti yaranacaq. Bu nizamsızlığın son nöqtəsi olacaq.

Kainatın genişlənməsi ilə bağlı Fridman modelinə (birinci tip model) əsasən kainatın kifayət qədər yavaş genişlənməsi baş verir və nəhayət, genişlənmə dayanır, kainat sıxılaraq yığılır. Bu modeldən aşkar olaraq Böyük partlayış hadisəsinin baş verməsi kimi, Böyük çöküşün də qaçılmaz olduğu hipotezi alınır [3].

Hər iki yanaşma, əslində, kainatın zamanla tükəndiyini, sona getdiyini – “sıfır nöqtə”yə (dağılma vəziyyəti) yaxınlaşdığını elmi şəkildə əsaslandırmağa çalışır [18]. Məqsədimdən biri də Kainat üçün ontoloji xarakter daşıyan həmin bu metafizik “sıfır nöqtəsi”ni entropiya konsepsiyasını

elmlə fəlsəfənin inteqrasiyasında – epistemoloji olaraq araşdırmaq üçün başlanğıc kimi qəbul edib, bir neçə fəlsəfi tezislər irəli sürməkdir.

Entropiya və fəlsəfə

Elmi nəticələrə əsasən, Kainatın entropiyası – nizamsızlıq daim artır. Öz-özünə baş verən proseslər geriyə hərəkət edə bilməz. Entropiya növbəti zamanla əlaqəlidir. Masadan düşüb sınan fincan ilkin halında təkrar masaya qayıda bilməz. Dağılan binanın öz-özünə bərpası mümkün deyil. Beləliklə, zamanla faydasız enerji çoxalır, nizamsızlıq artır, hər şey tükənir, hər şey yox olur. Nizamsızlıq daha az enerji tələb edir. Dağıtmaq yaratmaqdan asandır. Yaratmağa – nizama, mükəmməlliyə daha çox enerji sərf olunmalıdır.

Fəlsəfi fikir tarixinə səyahət etsək nizamsızlıq və harmonik vəziyyətlərlə bağlı bir çox maraqlı və məntiqli yanaşmalara rast gəlmək mümkündür. Qədim Çin fəlsəfəsinə görə, *yan* (kişi aktiv başlanğıc) və *in* (qadın – passiv) – bu iki başlanğıc dünyanın ikili xarakteristikasını əks etdirir və bu dünyada hər şey əksliklərdən (bir-birinə zidd tərəflərdən) ibarətdir. Bu iki başlanğıc və bunların bir-birinə qarşılıqlı təsiri sayəsində yaranan 5 element – od, su, metal, ağac və torpaq Kainatı yaradıb, onun harmonik mövcudluğunu təmin edir [4].

Lakin müşahidələr göstərir ki, həyatda hər şey harmonik baş vermir, təbiətdə və cəmiyyətdə nizamsızlıq qaçılmazdır. Bu hal, Çin fəlsəfi sisteminə görə, iki başlanğıcdan birinin tarazlığı pozaraq üstünlüyə can atmasıdır.

Bu aspektdə Nitsşedə müəyyən mənada oxşarlıq diqqəti cəlb etsə də, fəlsəfi gəzişmələr fərqli tərəfləri ilə çox maraqlı ontoloji izaha malikdir. Nitşenin fəlsəfi düşüncəsi də hər şeyin iki başlanğıca malik olması qənaətindədir: apollonik (harmonik, aydın, nizamlı) və diosinik (xaotik, tutqun, lakin çox güclü). Belə ki, nizam və harmoniya yalnız güc vasitəsilə yarana bilər (bu yerdə istər-istəməz daha çox faydalı enerji sərfiyyatı yada düşür), çünki bütün həyati prosesi müəyyən edən hakimiyyət əzmidir [4].

Fəlsəfə müşahidələrə, elmi nəzəriyyələrə əsaslanaraq, empirik və aprior olaraq, əsasən, o qənaətdədir ki, entropiya qanunu gerçək bir qanundur, bəlkə də bəşəriyyətin yaratdığı ən möhtəşəm qanunlardan biridir. Berqsonun qeyd etdiyi kimi, bu qanun fizika qanunları arasında ən metafizik qanundur [11].

Hər şey nizamsızlığa meyillidir. Kainatda mükəmməl yarananlar da daima nizamsızlığa doğru hərəkətdədir. Bu baxımdan nizamlı, mükəmməl olanlar entropiyanın azlığından xəbər verirsə də, digər tərəfdən elm Kainatdakı entropiyanın daim artdığını, elmi - epistemoloji yanaşma isə Kainatın zamanla öz sonuna doğru hərəkətdə olduğunu, ”sıfır nöqtəsi”nə yaxınlaşdığını təsdiqləyir.

Belə olan halda, inkişaf, təkamül, evolyusiya kimi proseslər mövcuddurmu, bütün bunlar entropiya qanunu ilə ziddiyyət təşkil etmirmi? Maraqlı və entropiya ilə paradoks yaradan məsələdir. Bir tərəfdən inkişaf qəbul edilir, digər tərəfdən hər şeyin zamanla tükəndiyi iddia olunur. Kainatın hər hansı bir hissəsində inkişafı, nizamlılığı, təkamülü müşahidə etmək ümumən entropiyanın azalması demək deyil. Doğrudur, harda təkamül var, orada faydalı enerji sərfiyyatı çox olduğundan Kainatın bu hissələrində entropiya azalır. Amma bu, Kainatın ümumi entropiyası ilə, yəni digər hissələrdə olan nizamsızlıqla, xaosla (səmərəsiz enerji bolluğu) müqayisədə çox kiçik olur. Bu səbəbdən də qapalı bir sistem olaraq Kainatın entropiyası daima artır.

İnsana da bir sistem olaraq baxsaq, onun həyatının ayrı-ayrı məqamlarında inkişaf bu “sistem”in ümumi entropiyasını azaltmır, həmçinin bütün insanlığın, həmçinin kainatın. Hər bir inkişaf hərəkətdir. Hərəkət isə dəyişmə olaraq zamanla müşahidə olunduğundan ötən hər an “0 nöqtəsi”nə yaxınlaşmaqdır. Bu mənada dəyişmə azalmadır həm də, hərəkət bir vəziyyətdən digərinə keçid olaraq yaranmışın tükənməsinə səbəb olur. Deməli, varlığın mövcud olduğu elə bir an yoxdur ki, o anda ümumi inkişaf baş versin. Çünki inkişaf – hərəkət, dəyişmə olaraq, zamanla müşayiət olunur və keçən hər zaman da sona yaxınlaşma göstəricisidir. İnkişafa hərəkət olaraq fiziki məna versək, o yalnız məsafədir, hansısa nöqtədən aralanmadır. Sadəcə, bu aralanma üzüyuxarı baş verir. Üzüyuxarı hərəkət isə cazibə qüvvəsinin əksinə olduğundan digər istiqamətlərdə olan hərəkətlərə nisbətən daha çətindir. Çətin olduğundan az-az müşahidə olunan vəziyyətdir. Elə bu da onu həm

fiziki, həm də sosial-fəlsəfi mənada fərqli edir və üzüyuxarı hərəkətə "yüksəklik" kimi məna bəxş edir. Müxtəlif sahələrdə uğur qazanan insana da "yüksəldi" – deyirlər.

Əslində, yüksəklik çoxluqdan aralanmaqdır, çoxluqdan azlığa keçiddir. Azlıqda isə təcridolma var. Təklik – azlıqdır, çoxluqdan təcridolmadır. Təklikdə uzun müddət duruş mümkün deyil. Çünki yaradılan özünü digər yaranmışlarla əlaqədə "qurur" və bu qurulma nəticəsində tanıyaraq ifadə edir. Təklikdə bu "qurulma strukturu" pozulur. Ona görə də təklikdə sıxıntı, darıxma var, "özünüifadə" imkanı məhduddur. Bu mənada fiziki yüksəlmə bir aldanışdır, yalnız görüntüdür, əslində, tükənmə, azalmadır.

Epistemoloji yanaşsaq, yalnız idraka xas məziyyətdir "yüksəlmə". Başqa bütün vəziyyətlərdə fiziki hərəkət olaraq hər an enişə hazırdır. Eniş üzüaşağı hərəkətdir, yuvarlanmadır, daha dərinə – zülmətə istiqamətdir. Fiziki yoxolmada üzüaşağı dartınma var, yerə doğru cəzbolunma var. Hətta səmada ölənlər üzüaşağı hərəkət edir – yerə doğru; quş ölümü – ölümə tuş gəldiyi an yer dartır onu özünə sarı. Yarpaq ağacdan ayrıldı – üzüaşağı məhvə məhkumdur. Yerdə daha çox "ölüm qoxusu" var. Varlığı daim yoxolma müşayiət edir, sanki varlıqla yoxluq arasında nazik bir pərdə var və o pərdə hər an dartıla bilər; varlıq yoxluğa, yoxluq varlığa çevrilər. Bu səbəbdən hər bir yaranmışda üzüyuxarı hərəkətə – sıçrayışa, dırmaşmaya, uçuşa qeyri-ixtiyari meyil var. Üzüyuxarı hərəkətdə daimilik gizlənir. Lakin hər bir yaranan fəzanın hansı nöqtəsində qərar tutmasından asılı olmayaraq, varlıq və yoxluq arasındakı nazik pərdədən azad deyil. Yaranmışlar müəyyən məqamlarda müəyyən vasitələrlə yüksəkliyə nail olsa da, yüksəklikdə uzun müddət tab gətirməyə qadir deyil, enişə məhkumdur.

Yalnız idrakda baş verən sıçrayışlar enişə məhkum deyil. İdrakda baş verən yüksəliş dinamikdir, uzunmüddətli, bəzən də əbədi duruşa malikdir. Bu baxımdan yüksək idrakın yaratdığı, bəşəriyyətə bəxş etdikləri qərinələri adlaya bilir. İdrakın yüksəklik – şöhrət bəxş etdiyi varlıq isə fiziki yoxluğa məhkumdur. İdrakın büründüyü pərdədir cisim və hər an dartılmağa hazırdır. Qalan isə, obrazlı ifadə etsək, idrakın yaratdıqlarıdır.

Bəs entropiya nizamsızlıq, tükənmə, dağılma kimi pessimist fikirlər doğurduğu üçün həmişəmi pisdir? Sual bir qədər ritorik xarakter daşısa da, cavab qəti və konkretdir: əlbəttə, yox! Entropiya olmasaydı, onunla mübarizə də olmazdı. Entropiya insan idrakı, onun ozünüdərki qarşısında daşdan bir sərhəddir. O sərhədi dağıtmaqla elmi-fəlsəfi düşüncə üçün yeni yol salmaq mümkündür. Entropiyaya qarşı durmaqla zəkanın və emosiyanın (fəlsəfi fikrin xoş duyğular yaratması) təptəzə məkanları yaranmaqdadır. Entropiya qanunu kəşf olunandan sonra onun ətrafında nə qədər elmi faktlar, elmi nəzəriyyələr doğulub, nə qədər maraqlı fikirlər, o cümlədən fəlsəfi düşüncə şəbəkəsi yaranıb. Təbiətin entropiyasını və entropiyanın təbiətini tədqiq etməklə varlığın mahiyyətini anlamağa bir addım da yaxınlaşmaq mümkündür [10;11].

Entropiya qanununun dərki və onunla mübarizə elmi-fəlsəfi nəzəriyyələrin yaranması ilə xaosdan harmoniyaya keçidin bir formasını yaratmışdır. Harada nizamsızlıq, qeyri-müəyyənlik – ehtimal (təsadüfilik), qeyri-səlislik, qeyri-dəqiqlik varsa, orada nizama və müəyyənliyə – xaosdan harmoniyaya keçidə zərurət var və bu keçidi isə yalnız idrak – qnoseoloji vasitələrlə həyata keçirmək olar.

Məni də entropiya konsepsiyasına sinergetik yanaşmaya, onun elmi-fəlsəfi məqamlarına baş vurmağa və digər elmi sahələrlə, o cümlədən QSÇ nəzəriyyəsi ilə kəsişmə nöqtələrini axtarmağa vadar edən səbəblərdən biri də entropiyanın təzadlı təbiəti və elmin entropiyadan ilhamlanaraq yeni nəzəriyyələr vasitəsilə xaosda harmoniya yaratmasını əsaslandırmaqdır.

İrəli sürdüyümüz tezisin biri ondan ibarətdir ki, kainatdakı bütün varlıqlar, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, zamanla entropiyanın artması nəticəsində təkcə tükənmir, onlar həm də eyni qanunauyğunluqla təkamül və tükənmədədir. Müxtəlif sahələrdə üzə çıxan təsadüfi prosesləri tədqiq edərkən anlamışam ki, xarakterindən asılı olmayaraq stoxastik davranışa malik bütün sistemlərin (texniki, iqtisadi, sosial və s.) tükənmə qanunauyğunluğu ("0 nöqtəsi"nə hərəkət) sanki eyni funksional ifadəyə malikdir və bu qanunauyğunluq eyni təsadüfi proseslə (funksiya) təsvir oluna bilər. Bu da məndə yeni bir ideyanın və bunun əsasında da Oxşarlıqlar nəzəriyyəsinin yaranmasına səbəb oldu. Bu nəzəriyyənin əsasında dayanan fəlsəfi hipotezləri – "Hər şeyin eyni qanunauyğunluqla təkamül və tükənmədə olması" və "0 nöqtəsinin zəruriliyi" tezislərini əsaslandırmaq məqsədilə təsadüfi proseslər nəzəriyyəsi vasitəsilə qurduğumuz modelə müraciət edək:

Oxşarlıqlar nəzəriyyəsi: 1. Hər şey eyni qanunauyğunluqla təkamül və tükənmədədir. 2. 0 nöqtəsinin mövcudluğu zəruridir.

Hipotezləri əsaslandırmaq üçün əvvəlcə ümumi halda stoxastik (ehtimallı) davranışa malik bir sistemə və bu sitemin davranışını təsvir edən təsadüfi (funksiyaya) prosesə nəzər salıb, sonra isə alınan stoxastik modelin müxtəlif hadisələr üçün bir neçə interpretasiyasını verək. Beləliklə, bir növ, əvvəlcə ümumi haldan xüsusi hallara keçirik, sonra isə ayrı-ayrı hallardan induksiya metodu ilə ümumi nəticə alaraq, irəli sürdüyümüz hipotezləri əsaslandırmış oluruq.

Məsələnin qoyuluşu (ümumi halda): Fərz edək ki, stoxastik sistem müşahidə (eksperiment) başlayan zaman hər hansı bir x_0 başlanğıc vəziyyətinə malikdir. Fəaliyyəti nəticəsində sistemin səviyyəsi tədricən azalır (tükənmə) və hər hansı bir təsadüfi müddətdən ($\xi_{k,}\ k = 1,2, \ldots$) sonra sistem səviyyəsini hər hansı bir təsadüfi kəmiyyət ($\eta_k, k = 1,2, \ldots$) qədər bərpa edir və ya sıçrayış (təkamül) baş verir. Beləliklə, sistem fəaliyyətini tamamilə başa vurduğu (tamamilə tükənmə) ilk momentə (τ) qədər bu şəkildə davam etdirir [18].

Stoxastik sistemi təsvir edən təsadüfi funksiyanın (prosesin) - $X(t)$ (t – zaman) realizasiyalarından birini daxil edək:

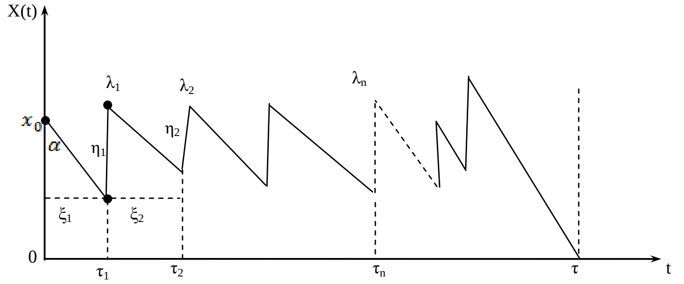

Yuxarıda qeyd eildiyi kimi, $X(t)$ sistemin davranışını təsvir edən təsadüfi proses olub, sistemin t anındakı səviyyəsini müəyyənləşdirən bir riyazi modeldir. τ isə prosesin ilk dəfə sıfır vəziyyətini (“0 nöqtəsi”) aldığı momentdir. Bu modeldə τ_k sistemin k-cı sıçrayış (artım) momenti, λ_k sistemin k-cı sıçrayış momentində səviyyəsini ifadə edən kəmiyyətlərdir.

Elm daimi mühərrikin yaradılmasının mümkün olmadığı qənaətindədir. Bu, termodinamikanın qanunlarına ziddir və daimi (əbədi) olaraq öz-özünü mütəmadi hərəkət və enerji ilə təmin edən mexanizm yaratmaq qeyri-realdır. Bu momentin – “0 nöqtəsi”nin qaçılmazlığı isə heç bir daimi mexanizm yaratmağın mümkün olmadığı halda bütün sistemlər üçün zəruridir. Həmçinin entropiya qanunu da tükənmə anının mövcudluğunu təsdiq edir. Elmi qanunlarla yanaşı, bu məsələdə fəlsəfi dünyagörüşün də yeri əvəzsizdir və çox sevdiyim filosoflardan biri A.Şopenhauerin fikrini xatırlatmaya bilmirəm: “Bütün obyektlər necəliyindən asılı olmayaraq öz heçliyindən ayrılmazdır, yəni məhkum olunduğu ölümündən ayrı deyil və bunun da şahidi müəyyən bir müddətə sığan ömrünü udan anlardır. Bu tədrici tükənmə həmin obyektlərlə bağlı bütün hadisələrə də xasdır, hətta hər nəfəsalma belə ölümün gecikməsindən başqa bir şey deyil” [1] .

Daxil etdiyimiz bu model - $X(t)$ çəkilmə-qabarma, azalma-artma, eniş-sıçrayış, tükənmə-təkamül kimi xüsusiyyətlərə malik sistemləri təsvir edən stoxastik modeldir. Əslində, elə bir sistem yoxdur ki, bu xüsusiyyətləri və zamanla təcridi tükənmənin özündə ehtiva etməsin. Belə olan halda, bu modeli həm kainatın, həm də onun bütün sistemlərinin adekvat modeli hesab edə bilərik. Entropiya qanunu, daimi mühərrikin mümkünsüzlüyü və digər bu qəbildən olan elmi prinsip və faktlar öz təsdiqini tapıbsa, alternativ bir modelin təqdim olunması qeyri-elmi və yalnız abstrakt xarakter daşıya bilər. Ona görə bu model də real dünyanın, daha doğrusu, dünyanın real davranışının təsvirlərindən biri olaraq “0 nöqtəsi”nin – tamamilə tükənmə anının mövcudluğunun bir daha elmi təsdiqidir. Aşağıda verilən interpretasiyaların (xüsusi halların) nəticəsində də bu anın zəruriliyinin bir daha şahidi olacağıq.

Bu və digər oxşar modellər stoxastik sistemlər üçün həm də praktik əhəmiyyət kəsb edən bir çox mühüm ehtimal xarakteristikalarını hesablamağa imkan verir: məsələn, sistemin hər hansı andakı səviyyəsinin və ya sistemin sıfır vəziyyətinin riyazi gözləməsini (orta qiyməti), dispersiyasını (orta qiymətdən səpələnmə dərəcəsi) və s. [18].

Qeyd edim ki, belə davranışa malik sistemlər üçün əlavə komponentləri nəzərə alaraq digər adekvat modellər də daxil etmək mümkündür. Amma məqsədimiz bir nümünə üzərində müxtəlif xarakterli hadisələrin (texniki, sosial, iqtisadi və s.) interpretasiyasını verib, onların ümumi bir qanunauyğunluğa tabe olması barədə qnoseoloji nəticə əldə etməkdir.

İnterpretasiya 1(texniki). Fərz edək ki, sistem texniki sistemdir və x_0 - texniki sistemin müşahidə başlayarkan malik olduğu ilkin vəziyyətini – resursunu ifadə edən kəmiyyətdir. Əgər ξ_k sistemin k-cı imtinaya qədər işləmə müddəti, η_k sistemin k-cı cari təmir nəticəsində resursunun qismən bərpasını göstərən kəmiyyət olaraq interpretasiya olunarsa, o zaman $X(t)$ texniki sistemin t anında səviyyəsini – resursunu müəyyən edən bir stoxastik model olacaqdır. Bu halda τ sistemin resursunun tamamilə sərf olunduğu momenti və yaxud ilk əsaslı təmir müddəti kimi interpretasiya olunur.

İnterpretasiya 2 (iqtisadi). Fərz edək ki, müşahidə başladığı zaman ölkədə mövcud sürətli inflyasiyanın səviyyəsi hər hansı bir x_0 kəmiyyəti ilə ifadə olunmuşdur. Müəyyən tədbirlər nəticəsində inflyasiyanın səviyyəsində ayrı-ayrı vaxtlarda azalma baş verir və ξ_k k-cı artıma qədər olan müddəti, η_k k-cı artımı ifadə edən kəmiyyətdir. Bu halda inflyasiya ilə bağlı stoxastik davranışın funksionallığını təsvir edən $X(t)$ inflyasiyanın t anındakı səviyyəsini müəyyən edən stoxastik model və τ bu modeldə sürətli inflyasiyanın tamamilə aradan qaldırıldığı moment olacaq.

İnterpretasiya 3 (sosial). Epidemiyanın davranışının bu model vasitəsilə təsvirini verək: Fərz edək ki, x_0 müşahidə başlayarkən epidemiyanın səviyyəsini ifadə edən kəmiyyətdir. Əgər ξ_k epidemiyanın k-cı sıçrayışa (xəstə sayında artım) qədər müalicə müddəti (bu müddət ərzində xəstə sayında müəyyən azalma baş verir), η_k k-cı sıçrayış (artma) səviyyəsini göstərən kəmiyyət olaraq interpretasiya olunarsa, o zaman $X(t)$ epidemiyanın t anında səviyyəsini müəyyən edən bir stoxastik model olacaqdır. Bu halda τ epidemiyanın (bəzi hallarda növbəti dalğasının) bitməsinin momenti kimi interpretasiya oluna bilər.

Bu modelin köməyi ilə müxtəlif xarakterli digər sistem və hadisələri də təsvir edib, ehtimal xarakteristikalarını hesablamaq mümkündür. Yəni, istənilən stoxastik sistem və hadisələri bu modelin “içinə” qoysaq, modelin “ölçüsü” onları özündə saxlamağa kifayət edəcək. Təbii ki, model eyni olduğundan alınan ehtimal xarakteristikaları da eyni olacaqdır. Təkcə sistem və hadisələrin xarakterindən asılı olaraq onların texniki göstəricilərinin interpretasiyası fərqli olacaqdır ki, yuxarıdakı nümunələrdə buna aydınlıq gətirməyə çalışdıq.

Stoxastik modelin köməyi ilə üç müxtəlif təbiətə malik sistem üçün verdiyimiz təsvir və təhlildən sonra bu altmövzuda əsas məqsədimizə çatdığımızı – “Hər şey eyni qanunauyğunluqla təkamül və tükənmədədir” və “0 nöqtəsinin zəruriliyi” tezislərini təsadüfi proseslər nəzəriyyəsinin köməyi ilə entropiya qanunu konteksində epistemoloji əsaslandırılmış sana bilərik. Hesab edirik ki, bu modelə, kainatın özünə ehtimallı davranışa malik bir sistem olaraq baxsaq, onun davranışını təsvir edən riyazi model olaraq qəbul edib, bu modelin kainatın hər an tükəndiyini – entropiyanın artdığını, “0 nöqtəsi”nin və ya Böyük çöküşün zəruriliyini səciyyələndirdiyini söyləyə bilərik.

Entropiya qanunu və QSÇ nəzəriyyəsi

Artıq qeyd etdik ki, entropiya qanunu həm də yeni idrak proseslərinə yol açır; elmi nəzəriyyələr yaranır, zəngin fəlsəfi düşüncə şəbəkəsi formalaşır. Yuxarıda istinad etdiyimiz fizika qanunları, ehtimal nəzəriyyəsi, bu nəzəriyyənin əsasında yaranmış təsadüfi proseslər nəzəriyyəsi və sairə bir çox elmi faktlar və onların doğurduğu fəlsəfi düşüncə sistemini bu fikrin əsaslandırılması üçün nümunələr hesab edə bilərik. Məsələn, təsadüfilik kimi qeyri-müəyyənliyin doğurduğu nizamsızlıq ehtimal qanunauyğunluğunu yaratdı ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bunun hesabına bir çox elmi nəzəriyyələr yarandı. Təbiətdəki entropiya obyektlərə çoxqiymətli məntiqlə yanaşma zərurətinin doğurduğu qeyri-səlislik, qeyri-dəqiqlik, natamamlıq kimi qeyri-müəyyənliyi – nizamsızlığı adekvat modelləşdirməyə imkan verən daha mükəmməl bir elmi nəzəriyyənin – QSÇ nəzəriyyəsinin, onun əsasında QSM nəzəriyyəsinin, Linqvistik dəyişənlər konsepsiyasının, İmkanlar nəzəriyyəsinin və digər nəzəriyyə və elmi prinsiplərin də yaranmasına əsas olmuşdur. Belə olan halda, entropiya qanununun QSÇ kimi nəzəriyyənin yaradılmasında roluna, həmçinin entropiya qanununun ifadə etdiyi nizamsızlığın bu nəzəriyyə vasitəsilə modelləşdirilməsinə, bir növ, xaosda harmoniyanın yaradılmasına fəlsəfi - qnoseoloji baxış sərgiləmək zərurəti yaranır [14;16;17].

Qiymətləndirilən obyektlərə – mülahizələrin doğruluq dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsinə Binar məntiqlə yanaşsaq, ilk baxışda heç bir qeyri-müəyyənlik və yaxud, mövzuya uyğun ifadə etsək, heç bir nizamsızlıq müşahidə olunmur; isti-soyuq, ucuz-baha, cavan-qoca, dost-düşmən, xöşbəxtlik-bədbəxtlik və s. Düşüncə iki qütbə ayrılır və bununla da bir-birinə zidd iki münasibətin doğruluq dərəcəsini iki qiymət – 1(doğru) və 0(yanlış) təyin edir. Bu münasibətdə “Üçüncünün istisna” qanunu ödənilir. Lakin insan düşüncəsi hadisələrə bu şəkildə yanaşırmı? Əlbəttə, çox hallarda yox. Real dünyada hadisələr, obyektlər, əsasən, onlara çoxqiymətli məntiqlə yanaşmanı tələb edir, idrak prosesi bu münasibətdə haçalanır, cox zaman isti olmayanı soyuq, cavan olmayanı qoca, xoşbəxt olmayanı bədbəxt hesab etmir. Bu halda “Üçüncünü istisna” qanunu ödənilmir. Çünki idraki yanaşma isti və soyuq, xoşbəxtlik və bədbəxtlik arasında çoxlu vəziyyətlərin olduğu qənaətinə gəlir ki, bu da obyektə münasibətdə qeyri-müəyyənlik – nizamsızlıq, xaotik vəziyyətin yaranmasına səbəb olur. Obyektə münasibət haçalandıqca, qeyri-səlisliyin oblastı genişlənir, bu genişlənmə hesabına entropiya artır.

İkili məntiqin elmi, elmi-praktik, hətta məişət məsələrində obyektə münasibətdə doğruluq dərəcəsini hər zaman adekvat müəyyənləşdirməməsi elm adamlarını, filosofları düşündürürdü. Beləliklə, üçölçülü məntiq yarandı: doğru və yalan arasında, ümumiyyətlə, bir-birinə zidd iki mülahizə (tezis və antitezis) arasında neytral olan – “başqa cür” məntiqi yarandı. Ardınca üçqiymətli məntiqin ümumiləşməsi – çoxqiymətli (*n-qiymətli)* məntiq yarandı. Qeyd edək ki, çoxqiymətli məntiq nəzəriyyəsi Lukaseviç, Brauver, Post və digər alim və filosofların zəhməti və səyi nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Çoxqiymətli məntiqin hesabına qurulan modellər obyektə münasibətdəki nizamsızlığı – entropiyanı azaldaraq daha adekvat xarakter almağa başladı.

QSÇ nəzəriyyəsi vasitəsilə yaradılan modellərin nizamsızlıqdan nizama keçiddə əhəmiyyəti və sinergetik kontekstdə rolu barədə müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün bu məqamda sadə bir nümunə də təqdim etmək yerinə düşər:

Nümunə. Fərz edək ki, birrəqəmli (0-dan 9-dək) ədədlər arasından kiçik ədədləri seçmək istəyirik. Əgər adi məntiqlə yanaşsaq, məsələn, 0,1, 2, 3, 4 ədədlərini seçəcəyik və onların hər birinə kiçik deməklə, aralarında heç bir keyfiyyət fərqi göstərilməyəcək və hər bir ədəd kiçik ədədlər çoxluğuna daxil olacaq. Lakin 1 və 3 ədədləri hər ikisi kiçikdir deyilirsə, münasibətdə qeyri-iradi olaraq bir qeyri-müəyyənlik yaranır: bu ədədlər kiçiklik dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Eyni zamanda 4 ədədi kiçikdirsə, onda 5 və yaxud 6 ədədini böyük ədədmi hesab etməliyik? Düşüncədə bu kimi xeyli xaotik fikirlər yaranır. Kiçik ədədlərdən ibarət bir QS çoxluq (A) qursaq, vəziyyəti yaxşı tərəfə dəyişə bilərikmi, yəni yuxarıda rastlaşdığımız qeyri-müəyyənliklərin doğurduğu nizamsızlıqdan qismən də olsa qurtula bilərikmi? Baxaq:

U = (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9) universum çoxluğunun *A* qeyri-səlis altçoxluğunu müəyyənləşdirək. Nəzəriyyəyə görə, U-dan hər bir element *A*-ya daxil olacaq, amma fərqli mənsubiyyət dərəcəsi ilə. Ekspert rolunda çıxış edərək, *A* QS çoxluğunu aşağıdakı kimi müəyyənlişdirirəm:

A = {0/1; 1/0.9; 2/0.8; 3/0.7; 4/0.6; 5/0.5; 6/0.4; 7/0.2; 8/0.1; 9/0}

Qeyd edim ki, bu ifadədə kəsrin surətində ədəd, məxrəcində bu ədədin mənsubiyyət funksiyası - *A* çoxluğuna daxil olma dərəcəsi verilmişdir. Artıq mənzərə bir qədər aydınlaşdı. *A* – kiçik ədədlər çoxluğuna daxil olan hər bir ədədin mənsubiyyət funksiyası onların kiçiklik dərəcəsini göstərməklə, həm də keyfiyyət fərqini müəyyənləşdirir. Hər bir ədədin o biri ədədlə həm də keyfiyyət fərqi üzə çıxır. Təfəkkürdə ədədin kiçikliyinə (həm də böyüklüyünə) münasibətdə olan qeyri-müəyyənlik aradan qalxır və bir müəyyənlik yaranır: ədədlərin fərqli dərəcələrdə kiçikliyi ifadə olunmaqla, bir nizam yaradılmış olur. Bu sadə nümunə təbiətdəki entropiya – çoxqiymətli məntiqdən irəli gələn qeyri-müəyyənliyi nizama salmaq üçün bir təfəkkür modelidir. Lakin bu kimi modellər eyni zamanda istinad etdiyi nəzəriyyələr baxımından entropiyanın təbiətini də elmi-fəlsəfi təhlildən keçirməyə vasitə olur. Yəni, təqdim etdiyimiz model nizamsızlıqda bir nizam yaratsa da, modelin özündə də mövcud entropiyanı öyrənməyə ehtiyac yaranır. Çünki bir çox modellərdə, o cümlədən qeyri-səlis modellərdə qeyri-səlisliyin ölçüsünün öyrənilməsi bir çox elmi, elmi-praktik məsələlərdə vacib amillərdən sayılır. Bu göstərici qərarların qəbul edilməsində, informasiya axtarışı ilə əlaqəli modellərdə, obrazların tanınmasında müxtəlif prosedur və alqoritmlərdə və s. sahələrdə keyfiyyət göstəricisini ifadə edən parametrdir. Qeyri-səlisliyin ölçüsü müxtəlif metodlarla öyrənilir: entropiya

vasitəsilə qiymətləndirmə, metrik və aksiometrik yanaşma. Elmi şəkildə əsaslandırılır ki, mənsubiyyət funksiyası, yəni elementin çoxluğa daxil olma dərəcəsi 0.5 olan qiymətdə çoxluqdakı qeyri-səlislik maksimum həddə olur. Doğurdan da, təqdim etdiyimiz modeldə 5 ədədinin mənsubiyyət funksiyasının 0.5-ə bərabər olması, onun digər ədədlərlə müqayisədə kiçik ədəd, yoxsa böyük ədəd olması barədə münasibətin qeyri-müəyyənliyini artırır [6;13;15]. Məhz bu nöqtədə kiçiklik və böyüklüyün dərəcəsi üst-üstə düşdüyündən nizam qismən pozulur, 5 ədədi eyni dərəcə ilə həm böyük, həm də kiçik ədəd anlamını verir. Lakin qeyri-səlis modeldə bu nizam pozulmasının özü də obyektivliyi xarakterizə etdiyindən, keyfiyyət göstəricisi olaraq modelin adekvatlığına xidmət etmiş olur.

Bir sadə qeyri-səlis model vasitəsilə QSÇ və QSM-in, həmçinin bir çox elmi nəzəriyyə və prinsiplərin nizamsızlıqdan nizama keçidi təmin edən elmi vasitə olduğu barədə fəlsəfi-epistemoloji yanaşmanı ümumiləşdirməyə çalışdıq. Doğrudur, istənilən model obyektin özü deyil, lakin QSÇ nəzəriyyəsi kimi möhtəşəm nəzəriyyələr vasitəsilə yaradılan modellər xaosdan harmoniyaya keçidin təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu isə tədqiq olunan obyektə münasibətdə insanın fikirlərini daha dəqiq obyektivləşdirməyə, qurulan modelləri elmi-praktik məsələlərdə tətbiq etməyə imkan verir. Sanki səpələnmiş hissəcikləri toplayıb nizama salmaqla, bir yaraşıqlı fiqur yaradırsan; dağınıq materialları – daş, qum, ağac, sement və s. bir yerə yığıb ev tikirsən; idrak və zəhmət hesabına enerjinin faydalı sərfiyyatına nail olmaqla entropiyanı azaldıb, nizam yaradırsan. QSÇ kimi elmi nəzəriyyələrin qüdrəti həm də bundadır. Çünki qeyri-səlis modellər real dünyanın daha adekvat təsvirini verən daha səlis modellərdir.

Nəticə

Entropiya qanunu, qeyd olunduğu kimi, kainatdakı nizamsızlığın daima artdığını, kainatın sonunun qaçılmaz olduğunu ifadə edən qanunlardan biridir. Lakin təbiətdəki entropiya eyni zamanda idrak prosesini fəallaşdıran, nizamsızlıqdan nizama keçid məqsədilə elmi nəzəriyyələrin, elmi prinsip və konsepsiyaların yaranmasına səbəb olan bir konsepsiyadır. Entropiya qanunu həm də fəlsəfi dünyagörüş üçün geniş müstəvilər, onu sinergetik prizmada təhlil üçün müxtəlif paradiqmalar yaradır. Bu araşdırmalarımızda da qeyd olunan aspektdən entropiya qanununa fəlsəfi yanaşma sərgilənir, təbiətdəki qeyri-müəyyənliklərin doğurduğu nizamsızlığı elmi nəzəriyyələrin adekvat modelləri, o cümlədən stoxastik və qeyri-səlis modellər vasitəsilə nizamlamağın fəlsəfi əsaslandırılması həyata keçirilir. Təqdim etdiyimiz stoxastik modelin əsasında təsadüfi faktorlara malik müxtəlif xarakterli (texniki, iqtisadi, sosial və s.) bütün sistemlərin eyni qanunauyğunluqla təkamül və tükənmədə olduğu və son momentin – “0 nöqtəsi” nin qaçılmaz olduğu sinergetik aspektdə əsaslandırılır. Eyni zamanda QSÇ nəzəriyyəsinin idrak prosesində qeyri-müəyyənliklərin doğurduğu nizamsızlığı – xaotik vəziyyəti nizamlamağa – harmoniya ilə təmin edilməsində ən mükəmməl modellərin (qeyri-səlis) yaradılmasında elmi aparat olaraq rolu fəlsəfi təhlil olunur. Beləliklə də, QSÇ nəzəriyyəsinin entropiya konsepsiyası kontekstində fəlsəfi təhlili onun real dünyanın nizamsızlığın hökm sürdüyü obyektlərinin daha adekvat təsvirini, təfəkkür modelini yaradan mükəmməl elmi nəzəriyyə oduğunu bir daha təsdiq edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. A.Şopenhauer. Müxtəlif predmetlər haqqında düşüncələr. Qanun 2018.
2. İ.Məmmədzadə, A.Buniyatov. Qeyri-səlis məntiq konsepsiyasının elm fəlsəfəsi konteksində məntiqi-metodoloji əsasları. Bakı – 2021.
3. Stepehen Hawking. Zamanın qısa tarixi. Qanun nəşriyyatı 2018; 2020.
4. Философия. Москва: Эксмо 2019.
5. Готт В.С. Философские вопросы современной физики. М.Высшая школа 1972.
6. А.П.Рыжов. Элементы теории нечетких множеств и ее приложения. Москва 2003.
7. Лютфи Аскер Заде Понятие лингивистической переменной и его применения к принятию приблизительных решений. М., Мир, 1976.
8. Деменок С. Л. Просто Энтропия. Цикл изданий "Фракталы и Хаос". «СТРАТА», 2019.
9. Мартин Н., Ингленд Дж. Математическая теория энтропии. М.: Мир, 1988.

10. Хинчин А. Я. Понятие энтропии в теории вероятностей // Успехи математических наук.1953.

11. Н. Кайтез. Философия энтропии. Негэнтропийная перспектива. Алатейя (СПб) 2019.

12. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой М., 1986.

13. Рыжов А.П. Степень нечеткости лингивистической шкалы и ее свойства. Изд. Калининского госунив. 1988.

14. Zadeh L.A. Fuzzy logic and approximate reasoning. Synthese, 1975

15. Zadeh L.A., Outline of a New Approach to the Analysis of Complex System and Decision Processes – IEEE Trans, syst, Man. Cybern, vol SMC-3, 1973, Jan, p. 28-44

16. Zadeh.L.A., Fazzy sets. İnformation and control, 1965.

17. Ishikawa A., Mieno H. The fuzzy entropy concepts and its application. Fuzzy Sets and Systems. 1979.

18. A.S. Shukurov. Asymptotic results for a semi-Markov process describing the behavior of some stochastic systems. Informatics and Control Problems 41 Issue 1 (2021).

ЭНТРОПИЯ И ТЕОРИЯ НЕЧЕТКИХ МНОЖЕСТВ – ОТ ХАОСА К ГАРМОНИИ: СИНЕРГЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Алиширин Шукуров

Резюме. Представлен философский взгляд на закон энтропии. В синергетическом аспекте анализируется роль философии научных теорий, научных принципов и фактов, в том числе теории нечетких множеств в переходе от беспорядка к порядку.

Цель: эпистемологический анализ связи между энтропией и теорией нечетких множеств.

Методология: закон энтропии и когнитивная философия – синергетика.

Научная новизна: эпистемологическое обоснование посредством стохастических моделей увеличения энтропии, регулярности истощения и необходимости момента истощения Вселенной. Роль науки, включая теорию нечетких множеств, в синергетических процессах, связанных с переходом от беспорядка к порядку: философский анализ.

Ключевые слова: энтропия, синергетика, эпистемологическая, онтологическая, нечеткое множество, вероятность, логика, функция принадлежности, лингвистическая переменная, случайный процесс, «точка 0».

ENTROPY AND FUZZY SET THEORY – FROM CHAOS TO HARMONY: SYNERGETIC ASPECTS

Alishirin Shukurov

Abstract. A philosophical view of the law of entropy has been presented; the philosophical role of scientific theories, scientific principles and facts, including the theory of fuzzy sets, in the transition from disorder to order has been questioned from the aspect of synergy.

Purpose: Epistemological analysis of the connection between entropy and fuzzy set theory.

Methodology: The law of entropy and cognitive philosophy – synergetic.

Scientific novelty: epistemological justification through stochastic models of entropy increase, regularity of depletion and the necessity of the moment of depletion of the Universe. The role of science, including the theory of fuzzy sets, in synergetic processes associated with the transition from disorder to order: philosophical analysis.

Keywords: entropy, synergetic, epistemological, ontological, fuzzy set, probability, logic, membership function, linguistic variable, random process, zero point.

Rəyçi: f.e.d. Füzuli Qurbanov

UOT 16:001.12
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).034

SİLLOGİSTİKA NƏZƏRİYYƏSİNİN FORMAL DEDUKTİV- MƏNTİQİ SİSTEMLƏRDƏ TƏTBİQİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Pərvanə Yusifova

doktorant, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
parvina.yusifova@gmail.com
https://orcid.org 0009–0004–4203–3801

Xülasə. Məqalədə Aristotelin məntiq təliminin konseptual-metodoloji təyinatı deduktiv sillogistika nəzəriyyəsi çərçivəsində tədqiq olunur. Aristotelin məntiq təliminin əsas müddəaları “Analitika” əsərində öz əksini tapmışdır. Bu əsərdə Aristotel sillogizmləri deduktiv əqli nəticələrin universal forması kimi xarakterizə edilir.

Açar sözlər: məntiq, sillogizm, analitika, subyekt, predikat, mülahizə, mühakimə, əqli nəticə

Məlumdur ki, Məntiq elminin formalaşmasında mühüm mərhələ antik yunan fəlsəfəsi çərçivəsində Aristotelin fəlsəfi-məntiqi yaradıcılığı ilə bağlıdır.

“Müasir məntiq elminin formalaşmasının fəlsəfi-nəzəri və konseptual əsasları” adlı kollektiv monoqrafiyada professor A.R.Buniyatov bu münasibətlə yazır: “Qədim yunan fəlsəfəsi çərçivəsində bütöv elmi-məntiqi biliklər sistemi olmaq etibarilə məntiq elminin təşəkkül tapması Aristotelin elmi yaradıcılığı ilə bağlıdır” [1,s.14].

Daha sonra A.R.Buniyatov Aristotelin Məntiq təliminin səciyyəvi cəhətlərini xarakterizə edərək haqlı olaraq göstərir ki, “Aristotelin məntiq konsepsiyasının əsas qayəsi elmi idrakın metodoloji problemlərinin həlli yönümündə qərarlaşdırılmışdır.”

Aristotelin Məntiq təliminin əsas müddəaları “Analitika” əsərində öz əksini tapmışdır. Əsərin əsas məzmunu əqli nəticələrin geniş, əhatəli, sistemli şəkildə təhlillinə həsr edilmişdir. Belə ki, sözügedən əsərdə Aristotelin məntiq təliminin konseptual-metodoloji təyinatı deduktiv əqli nəticələrin, sillogistika nəzəriyyəsi çərçivəsində tətbiqi ilə bağlıdır. Bu əsərdə Aristotel sillogizmləri deduktiv əqli nəticələrin universal forması kimi xarakterizə edir.

“Analitika” əsərində Aristotel tərəfindən ilk öncə sillogizmlərin 3 fiquru tədqiq olunur. Sillogizmlərin 4-cü fiquru Aristotel tərəfindən sonrakı tədqiqatlarda nəzərdən keçirilir. Aristotelin fikrincə, sillogizmlərdə yalnız 1-ci fiqurda əqli nəticələrin mükəmməl formasını əldə etmiş oluruq.

Orta əsrlərdə Aristotelin yaratdığı möhtəşəm sillogistika nəzəriyyəsi elmi idrakda başlıca isbat metodu qismində nəzərdən keçirilməkdədir.

Aristotel “Analitika” əsərində göstərirdi ki, isbat zahiri ifadəyə deyil, daxili mənaya bağlıdır [3, s. 201].

Aristotelin nöqteyi-nəzərincə, sillogizmlər gnoseoloji təyinatına görə, deduktiv əqli nəticələr əsasında realizə olunan universal məntiqi formalardır.

Aristotelin sillogizmlərin gnoseoloji təyinatına dair formulə etdiyi bu nöqteyi-nəzər, əslində, məntiqə real obyektiv məzmun baxımından yanaşmanın ifadəsi olmaqla, sillogizmlərin gerçəkliyə xas olan ən ümumi cəhətlərinin məntiqi isbatının müqəddəm şərti kimi çıxış etməsini nəzərdə tutur. Bu münasibətlə Aristotel yazır: “isbatdan da öncə biz sillogizmlər haqqında danışmalıyıq. Çünki sillogizmlər daha ümumi səciyyəvidir” [2, s.14].

Aristotelin sillogistika nəzəriyyəsinə görə, elmi-müddəaların isbatı aksiomlara istinad etməklə, deduktiv əqli nəticələr əsasında həyata keçirilməlidir.

Bütövlükdə, Aristotelin sillogistika təliminin ana xəttini həqiqi mühakimələr əsasında həqiqi nəticələrin əldə olunması təşkil etməkdədir.

Aristotelin Sillogistika təliminin əsas məqamlarına dair yuxarıda verilmiş təhlilə istinad edərək sillogistika nəzəriyyəsinin formal deduktiv sistemlərdə tətbiqinin məxsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Formal məntiqin ən mühüm formalarından biri olan əqli nəticə, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Aristotel sillogizminin fundamental aparıcı tərkib hissələrindən biri hesab edilir.

Müasir dövrdə elmi ədəbiyyatda əqli nəticəyə digər bir tərif aşağıdakı kimi ifadə olunur:

“Müqəddimə adlanan bir və ya bir neçə mühakimədən alınan yeni mühakiməyə əqli nəticə deyilir” [1, s. 108].

Əqli nəticələrin elmi idrakda rolunu araşdırarkən S.Əliyeva aşağıdakı geniş və əhatəli definisiya formulə edir:

“Ümumidən xüsusiyə doğru çıxarılan əqli nəticə deduktiv, xüsusi müddəalardan alınan ümumi əqli nəticə isə induktiv adlanır.”Deməli, deduktiv əqli nəticə ümumidən, az ümumidən xüsusiyə, təkcə və ayrı olana aparan idraki vasitədirsə, induktiv əqli nəticə xüsusidən, təkcə və ayrı olandan ümumiyə və ya ən ümumiyə aparan idraki vasitədir [1, s.109].

Əqli nəticələrə dair yuxarıda verilmiş bu definisiyalara əsasən əqli nəticənin aşağıdakı tərkib hissələri müəyyənləşdirilir:

1. Əqli nəticənin verilmiş müqəddəm şərtlərində ifadə olunan bilik
2. Əqli nəticənin alınma qaydasında təcəllə edən əsaslandırıcı bilik
3. Əqli nəticənin yekunu qismində çıxış edən çıxarılış biliyi

Əyanilik naminə, əqli nəticəyə dair aşağıdakı misalı nəzərdən keçirək:

Misal: Əgər A B-yə və B isə V-yə bərabərdirsə, onda A V-yə bərabərdir.

Əqli nəticəyə dair baxılan bu misalda “A B-yə bərabərdir” və “B V-yə bərabərdir” ifadələri baxılan əqli nəticənin ilkin müqəddəm şərtləri qismində çıxış etməkdədirlər. Baxılan halda verilmiş misalda çıxarılış qaydası aşağıdakı kimi ifadə olunmaqdadır:

“Əgər iki cisim hər hansı bir əlamətə görə üçüncü bir cismə bərabərdirsə, onda bu cisimlər baxılan əlamətə görə bir-birinə bərabərdirlər”.

Burada çıxarılmış nəticə qismində “A bərabərdir B” ifadəsi alınmış olur.

Qeyd etməliyik ki, əqli nəticə məntiqi təfəkkür forması olmaq etibarilə, müvafiq çıxarılış qaydasına istinad etməklə, verilmiş ilkin biliklərdən yeni biliklərin əldə olunmasını nəzərdə tutur.

Özü-özlüyündə əqli nəticə əsasında hasil olunmuş yeni bilik verilmiş ilkin biliklərdən aşağıdakı xüsusiyyətlər üzrə fərqlənir:

1. Əqli nəticə əsasında hasil olunan yeni bilik verilmiş müqəddəm şərtlərin

hər hansı birində ümumi əlamətlərinə görə xarakterizə olunan predmetlərdən, yekunda məxsusi əlamətlərinə görə səciyyələndirilən predmetlər qismində müəyyənləşdirilir.

2. Əqli nəticə üzrə hasil olunan yeni biliklər əsasında verilmiş müqəddəm

şərtlərin hər hansı birində fərdi, məxsusi əlamətlərinə görə xarakterizə olunan predmetlərdən yekunda ümumi əlamətlərinə görə səciyyələndirilən predmetlərə keçid müəyyən edilir.

3. Əqli nəticə üzrə hasil olunan yeni biliklər əsasında müqəddəm şərtlərdən

məlum olan predmetlərə (predmetlər sinfinə) yekunda yeni əlamətlər şamil etmiş oluruq.

Özü-özlüyündə əqli nəticələrdə baxılan hallarda yekun nəticənin çıxarılış prosesi məxsusi xarakterinə görə aşağıdakı istiqamətlər üzrə realizə edilmiş olur:

- Deduktiv
- İnduktiv
- Traduktiv (analoji)

Əqli nəticələrdə bu istiqamətlər üzrə həyata keçirilən çıxarışları ayrı

ayrılıqda xarakterizə edək.

1. Deduktiv əqli nəticələr

Tərif: Deduktiv əqli nəticələrdə müvafiq nəticənin çıxarışı müəyyən

ümumilik dərəcəsinə malik bilikdən daha kiçik ümumilik dərəcəsinə malik biliyə keçidi nəzərdə tutur.

2. İnduktiv əqli nəticələr

Tərif: İnduktiv əqli nəticələrdə müvafiq nəticənin çıxarışı müəyyən

ümumilik dərəcəsinə malik bilikdən daha geniş ümumilik dərəcəsinə malik yeni biliyə keçidi nəzərdə tutur.

3. Traduktiv əqli nəticələr

Tərif: Traduktiv əqli nəticələrdə müvafiq nəticənin çıxarışı zamanı müəyyən ümumilik dərəcəsinə malik bilikdən eyni ümumilik dərəcəsinə malik yeni biliyə keçid təmin olunur.

Əqli nəticələr tərkibinə görə sadə və mürəkkəb növlərə təsnif olunurlar.

Tərif: Tərkib etibarilə bir neçə sadə əqli nəticədən ibarət olan əqli nəticələrə “mürəkkəb əqli nəticələr” deyilir.

Tərif: Tərkib etibarilə heç bir sadə əqli nəticəyə bölünməyən əqli nəticələrə “sadə əqli nəticələr” deyilir.

Əqli nəticələr müqəddəm şərtlərin sayına görə iki növə bölünürlər:

- bilavasitə əqli nəticələr
- bilavasitə əqli nəticələr

Tərif: Yekun nəticə bir müqəddəm şərt əsasında hasil olduqda, belə əqli nəticəyə “bilavasitə əqli nəticə” deyilir.

Tərif: Yekun nəticə bir neçə müqəddəm şərt əsasında hasil olduqda, belə əqli nəticəyə bilavasitə əqli nəticə deyilir.

Əqli nəticələr məntiqi çıxarış əsasında əldə olunmuş biliyin xarakterinə görə aşağıdakı qaydada təsnif olunurlar:

- ehtimali əqli nəticə
- səhih əqli nəticə

Tərif: Yekunda ehtimali bilik əldə edilməsini təmin edən əqli nəticəyə “ehtimali əqli nəticə” deyilir.

Tərif: Yekunda səhih bilik əldə edilməsini təmin edən əqli nəticəyə “səhih əqli nəticə” deyilir.

Baxılan halda hər hansı bir mülahizənin həqiqiliyini isbat etmək üçün, onun səhih əqli nəticələr əsasında həqiqi müqəddəm şərtlərdən alınması göstərilməlidir.

Yuxarıda əqli nəticələrin təsnifatında bilavasitə və bilavasitə əqli nəticələrin gnoseoloji təyinatı qısa şəkildə nəzərdən keçirildi.

Nəticə etibarilə belə bir məqamı xüsusi olaraq araşdırmaq lazım gəlir ki, biləvasitə əqli nəticə əsasında mülahizələrin müqəddəm şərtlərdə (mühakimələrdə) səciyyəsi əsasında baxılan predmetin yeni cəhətləri və xassələri müəyyən edilmiş olur.

Müasir Məntiq elmində bilavasitə əqli nəticələrin aşağıdakı əsas formaları müəyyən edilmişdir:

- çevrilmə;
- yönəlmə;
- mühakimələrin qarşıdurması.

Bilavasitə əqli nəticələrin bütöv konseptual xarakteristikasını tərtib etmək məqsədilə bilavasitə əqli nəticələrin aşağıdakı baxılan formalarını nəzərdən keçirək:

1. Çevrilmə

Tərif: Bilavasitə əqli nəticələrin çevrilmə formasına nəzərən verilmiş hər hansı bir mühakimədən ona eyniqiymətli, lakin keyfiyyətcə əks mühakimələrin alınması təsbit olunur.

Başqa sözlə desək, baxılan halda iqrari mühakimədən eyniqiymətli inkari mühakimə əldə etmiş oluruq.

Belə ki, bilavasitə əqli nəticələrin çevrilməsi formasında iqrari mühakimələrdə qeyri-aşkar şəkildə ifadə olunan fərqli münasibətlər, həmçinin inkari mühakimələrdə qeyri-aşkar şəkildə müəyyən edilən eyniyyət münasibətləri müəyyən edilir.

Burada bilavasitə əqli nəticələrin tərkibində müqəddəm mühakimələrdə bağlayıcını əks bağlayıcı ilə əvəz edərək, onun predikatını müvafiq tərzdə əks predikat (anlayış) ilə əvəz edirik.

Bilavasitə əqli nəticələrdə çevrilmə mühakimələrinə misal olaraq aşağıdakı simvolik yazılışda ifadə oluna bilər:

Misal: S, P-dir mühakiməsindən S qeyri P deyil almış oluruq. Həmçinin S, P deyil mühakiməsindən S qeyri P-dir mühakiməsi alınır.

Qeyd etməliyik ki, bilavasitə əqli nəticələrdə mühakimələrin çevrilmə proseduru, müqəddəm şərlər (mühakimələr) həqiqi olduqda, (doğru) həqiqi mühakimələrin alınması təmin edilmiş olur.

Bilavasitə əqli nəticələrin daha bir mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada çevrilmə vasitəsilə alınan mühakimələrdən ilkin hökm (mühakimə) alına bilər.

Bilavasitə əqli nəticələrin baxılan xassəsi aşağıdakı qayda şəklində ifadə oluna bilər.

Qayda: Hər hansı bir mühakimənin ikiqat inkarı, müqəddəm hökmün (mühakimənin) iqrarı kimi təsbit olunur.

2. Yönəltmə

Tərif: Bilavasitə əqli nəticələrdə yönəltmə dedikdə, elə yeni mühakimənin alınması nəzərdə tutulur ki, orada predikat əqli nəticənin subyekti, müqəddəm mühakimənin subyekti isə predikat halında çıxış etmiş olur.

Öz növbəsində bilavasitə əqli nəticələrdə yönəltmə aşağıdakı qaydada təsnif olunur:

a) Mənsubiyyət mühakimələrində yönəltmə:

- Bu növ yönəltmədə ümumiqrari mühakimələr “bütün S-lər P-dir”, ancaq P-lər S-dir, məxsusi fərqləndirici mühakiməyə çevrilir.
- Məxsusi iqrari mühakimə məxsusi iqrari mühakiməyə çevrilir.
- Müqəddəm mühakimələrdə predikatda göstərilən predmetin mövcud olub-olmaması müəyyən edildikdə ümumi inkari mühakimələr ya ümuminkari, ya da əlahiddə inkari mühakiməyə çevrilir.
- Məxsusi inkari mühakimələr praktik olaraq çevrilmirlər

b) Daxiledici mühakimələrdə yönəltmə

- Ümumdaxiledici mühakimələr yönəltmədə məxsusi fərqləndirici mühakiməyə çevrilir.
- Məxsusi daxiledici mühakimələr yönəltmədə məxsusi daxiledici mühakimələrə çevrilirlər.

c) Fərqləndirici mühakimələrdə yönəltmə

- Ümumfərqləndirici mühakimələr yönəltmədə ümumfərqləndirici mühakimələrə çevrilirlər.
- Müəyyən məxsusi fərqləndirici mühakimələr ümumi fərqləndirici mühakimələrə çevrilirlər.
- Məxsusi fərqləndirici mühakimələr ümummənsubiyyət mühakimələrinə çevrilirlər.

3. Predikata qarşı qoyma

Predikata qarşı qoyma dedikdə, elə yeni mühakimənin çıxarışı nəzərdə tutulur ki, orada onun subyekti qismində ilkin mühakimənin predikatına zidd olan anlayış, predikat qismində isə ilkin mühakimənin subyekti çıxış etməkdədir.

Baxılan halda ilkin mühakimə ümumiqrari xarakter daşıyırsa, onda nəticədə ümuminkari mühakimə almış oluruq.

Yuxarıda əqli nəticələrin qısa təsnifi və konseptual xarakteristikası şərh olundu.

Bu yönümdə əqli nəticələrə dair verilmiş prinsip və müddəalara əsaslanaraq, sillogizm nəzəriyyəsinin konseptual və metodoloji xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

İlk növbədə qeyd edək ki, özü-özlüyündə sillogizmlər bilavasitə əqli nəticələr qismində çıxış etməkdədirlər. Belə ki, sillogizmlərdə çıxarış iki müqəddiməyə istinadən formalaşmış olur.

Eyni zamanda sillogizmlərin digər mühüm xüsusiyyəti onların səhih əqli nəticə qismində çıxış etməsi ilə əlaqədardır.

Belə ki, sillogizmlərin bu şərh olunan xüsusiyyətləri çərçivəsində belə bir mühüm nəticə hasil olunur ki, sillogizmlərdə müqəddimələr doğrudursa, onda müvafiq səhih çıxarış qaydalarını tətbiq etməklə, doğru nəticələr əldə etmiş oluruq.

Özü-özlüyündə sillogizmlərin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, burada sillogizmlərin tərkibinə daxil olan mühakimələr yalnız ümumi səciyyə daşımış olurlar.

Belə ki, baxılan halda, sillogizmlərin özündə ehtiva etdiyi mühakimələr iki hal üzrə nəzərdə keçirilir.

I halda sillogizmlərin tərkibinə daxil olan mühakimələr hər hansı bir əlamətin baxılan predmetə malik olub-olmamasını iqrar və ya inkar edir.

II halda isə müvafiq olaraq sillogizmlərin tərkibinə daxil olan mühakimələrdə, baxılan predmetlərin fərqli və ya eyni səciyyə daşıması müəyyən edilir.

Nəticə etibarilə, sillogizmlərdə bütün hallarda həm onun tərkibinə daxil olan mühakimələr, həm də yekun nəticə adi mənsubiyyət mühakimələri qismində çıxış etmiş olurlar.

Sillogizmlərin məna etibarilə ümumi səciyyə daşıyan bu verilmiş xüsusiyyətlərinə istinad edərək, onun struktur xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Sillogizmlərin qnoseoloji tərkibinə dair yuxarıda verilmiş şərhdən göründüyü kimi, baxılan halda sillogizmlərdə istifadə olunan anlayışların qnoseoloji təyinatı mühüm rol oynayır.

Sillogizmlərin tərkibində istifadə olunan anlayışların qnoseoloji təyinatını araşdırmaq məqsədilə aşağıdakı tərifi formulə edək:

Tərif: Sillogizmlərin tərkibinə daxil olan anlayışlar “terminlər” adlanır.

Tərif: Sillogizmlərdə yekun nəticənin subyekti “kiçik termin” adlanır və S hərfi ilə işarə olunur.

Tərif: Sillogizmlərdə yekun nəticənin predikatı “bazis termin” adlanır və P hərfi ilə işarə olunur. Baxılan halda, həm kiçik, həm də böyük terminlər “kənar terminlər” adlanır.

Sillogizmlərdə hər iki müqəddiməyə daxil olan, lakin yekun nəticəyə daxil olmayan, böyük və kiçik terminlər arasında əlaqələndirici rol oynayan terminlərə “orta terminlər” deyilir.

Sillogizmlərdə orta terminlər M hərfi ilə işarə edilir.

Baxılan halda, orta terminlərlə kənar terminlər arasında əlaqələrin mövcudluğu əsasında kənar terminlər arasında müəyyən münasibətlər qərarlaşmış olur.

Sillogizmlərin tərkib elementlərinin struktur-funksional xarakterinə dair yuxarıda verilmiş şərhə əsaslanaraq sillogizmləri aşağıdakı şəkildə formulə edə bilərik:

Bütün M-lər P-dirlər, S, M-dir. Onda S, P-dir.

Burada böyük terminin daxil olduğu müqəddimə isə “kiçik müqəddimə” adlanır.

Sillogizmlərə dair yuxarıda şərh olunan məxsusiyyətlərə istinad edərək, yekunda aşağıdakı tərifi formulə edə bilərik:

Tərif: Sillogizm dedikdə, elə səhih əqli nəticə nəzərdə tutulur ki, orada kənar terminlər arasında olan müqəddimələrin orta terminlərə münasibəti əsasında yekunda müvafiq əlaqə yaradılmış olsun.

Sillogizmlərə dair yuxarıda verilmiş tərifdən göründüyü kimi, sillogistik əqli nəticələrin əsasında baxılan predmetlərin və ya predmetlər sinfinin uyuşqanlığı və ya uyuşmazlığı orta termin vasitəsilə həyata keçirilir.

Nəticə etibarilə, sillogistik əqli nəticələrdə predmetlər və ya predmetlər sinfi arasında birləşmə və ya ayrılma münasibətləri qərarlaşmış olur.

Belə ki, eyni bir P xassəsinə malik olan predmetlər eyni bir sinfə mənsub olduğu halda, P xassəsinə malik olmayan predmetlər müxtəlif siniflərə paylanmış olurlar.

Baxılan halda bu iki sinfin predmetlərindən biri digəri ilə tam və ya qismən üst-üstə düşdükdə və ya fərqləndirdikdə müvafiq olaraq həmin siniflər tam şəkildə və ya qismən üst-üstə düşmüş və ya düşməmiş olurlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Müasir məntiq elminin formalaşmasının fəlsəfi-nəzəri və konseptual əsasları, Bakı, 2018
2. Aristotel. Analitika. Birinci kitab. 1.7.
3. Aristotel.Analitika. İkinci kitab. 1.10.
4. Богаров Б.А., Чаркин Б.И. ”Основы логики” М. 1997
5. Винделбанд В. История древней философии. Киев, 1995
6. Витгенштейн Л. Логико - философский трактат. М, 1971
7. Карри Х.Б. Основания математической логики. М., 1969.
8. Кулизаде З. Четко-нечеткое постижение логики бытия. Баку, 2017.
9. Маковельский А.О. История логики. М, 1967
10. Никифоров А.Л. Книга по логике. *М.,* 1995.
11. Никифоров А.Л. От формальной логики к истории науки. *М.*, 1983.
12. П.С.Новиков. Элементы математической логики. –М.: Наука, 1973.
13. Петнанова А.Д. Логика. М., 1998.
14. Попский Д.П. Логика. М.,1963.

15. Рассел Б. История западной философии. М., 1976.
16. РжегорчикА. Популярная логика. М., 1979.
17. Светлов В.А. Логика. Питер, 2006

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕОРИИ СИЛЛОГИСТИКИ В ФОРМАЛЬНЫХ ДЕДУКТИВНЫХ ЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМАХ

Парвана Юсифова

Резюме. В данной статье рассматривается методологическое предназначение логической концепции Аристотеля, названная «Теорией силлогизмов». Концепция силлогистики представлена, в основном, в логическом произведении Аристотеля «Аналитики».

В статье дается дедуктивное умозаключение Концепции Силлогистики Аристотеля, которая была реализована в универсальной «специфичной» форме.

Ключевые слова: логика, силлогизм, аналитика, субъект, предикат, сказуемое, рассуждение, суждение, вывод

THE FEATURES OF THE APPLICATION OF SYLLOGISTICS THEORY IN FORMAL DEDUCTIVE LOGICAL SYSTEMS

Parvana Yusifova

Abstract. In the reviewed article, the conceptual-methodological definition of Aristotle's teaching of logic has been studied within the framework of the theory of deductive syllogistics. The main provisions of Aristotle's teaching of Logic have been reflected in the work "Analytics". The main content of the work has been devoted to a broad, comprehensive and systematic analysis of mental conclusions. Thus, the conceptual-methodological determination of Aristotle's teaching of logic in the mentioned work is related to the application of deductive mental conclusions within the framework of the theory of syllogistics. In this work, Aristotel syllogisms have been characterized as a universal form of deductive reasoning.

Keywords: logic, syllogism, analytics, subject, predicate, reasoning, judgment, mental conclusion

Rəyçi: prof. Arif Buniyatov

SİYASİ ELMLƏR: NƏZƏRİYYƏ VƏ REALLIQLAR

УДК 32
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).037

АЗЕРБАЙДЖАНО - РОССИЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Гюнель Меликли
доктор философии по политическим наукам, доцент
Институт Философии и Социологии НАНА, **Азербайджан**
gunelmelikli88@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-6154-0009

Резюме. В условиях, когда политические процессы, происходящие в мире, сложны по форме и противоречивы по содержанию, характерные черты реализуемой политики имеют очень важное теоретическое и в то же время практическое значение.

Гейдар Алиев, возглавляющий независимый Азербайджан сыграл важную роль в установлении дружественных отношений с Россией, заложил основы стратегического партнерства между двумя странами.

Современные российско-азербайджанские отношения базируются на прочном фундаменте (таком как дружба, взаимопонимание, взаимная поддержка, целеустремленность) и являются одним из направлений политической стратегии президента Азербайджана Ильхама Алиева.

Ключевые слова: наука, международное отношение, культура, туризм, экономические отношения

Наука в различные времена по-разному находится в поиске истины, по существу, обосновывает реальность, которая становится неотъемлемой частью понимания мира. По мнению известного арабского философа Аль-Фараби: «Государство – это общество людей, которые объединяются для общего блага …идеальное государство построено по божественным законам, его граждане должны быть полностью счастливы».

Возникает сложнейшая и до сих пор неразрешимая проблема, и вопросы с неоднозначными ответами… Как относятся элиты к науке и какую роль отводят науке? Как к этой реальности относятся высшие классы?

Наука, как понятие, имеет свое содержание, которое меняется, имеет свои выходы в сферу применения (в том числе отношения со сферой сознания, идеологии, общественной сферой в целом). В настоящее время каждое государство создает национальную систему и национальную стратегию, определяющие политико-социальную, научно-культурную деятельность, а также определяющие характер и последовательность работ по воспроизводству этой системы. В условиях, когда политические процессы, происходящие в мире, сложны по форме и противоречивы по содержанию, характерные черты реализуемой политики имеют очень важное теоретическое и в то же время прикладное значение.

Курс, направленный на модернизацию Азербайджанской Республики, требует от научного сообщества раскрытия и понимания причин глубоких изменений, произошедших в мировой экономике, международных отношениях и культуре страны в период глобализации. Раскрытие и понимание причин этих изменений дает мощный импульс развитию модернизационных процессов.

Проблема лидерства в настоящее время, именно в периоды системных социокультурных и политических трансформаций, становится одной из самых актуальных. Причем необходимо отметить, что период трансформаций на сегодняшний день происходит не только в какой-нибудь определенной стране, но в целом мире и связан с назревшей потребностью коренного изменения мирового порядка [1].

Отдельные исследования феномена лидерства часто строятся на своеобразных и порой даже взаимоисключающих принципах и подходах. Поэтому крайне важно обратиться к сущностному аспекту изучения проблемы лидерства и определить место лидерства, силу воздействия на системы научных и философско-политических категорий.

Президент Азербайджана Ильхам Алиев признал, что нельзя бесконечно эксплуатировать в пропаганде исторические победы, надо думать о будущем, цели которого необходимо сформулировать в новой национальной идее. «Мне бы хотелось, чтобы дискуссии по вопросу нашей основной национальной идеи и представлений относительно нашего будущего развития происходили и в обществе — среди политиков, политологов, ученых, представителей интеллигенции. То есть какими должны быть основные национальные идеи в связи с нашим будущим развитием. Это должно быть темой общественных обсуждений», - отметил в своем выступлении президент. Это направление - очень верный стратегический ресурс Ильхама Алиева, его предложение к дискуссии свидетельствует о силе воздействия его идей не только в важное время, тут к месту будет отметить, что национальная идея, наука и идеология, становятся весьма сложным конструктом, и нужны совместные усилия лидера и ученых для того, чтобы выявлять что-то новое, стратегическое в развитии страны [2].

Сознание общества важный ресурс в исследованиях общественных наук, его так называемое прикладное значение. Нередко в философии спорят по поводу того, что есть прикладная философия, политология и социология; их прикладной характер, как они воздействуют на сознание элит, общества в целом, как измеряются. Эти вопросы исследуются, как в азербайджанской философско-политической литературе, так и в российской [3]. Анализ книги профессора Ильхама Мамедзаде свидетельствует еще и о том, что в развитии исследований особую роль обеспечивает диалог между учеными различных стран, что определенно ведет к инновациям и утверждению новых подходов. Инновация – это система научных, научно-технических и интеллектуальных потенциальных действий, направленных на получение новых и усовершенствованных не только товаров и услуг, но и идей, и новых форм способов их производства для удовлетворения спроса на инновации в обществе, а также спроса общества на них. Понятно, что для диалога ученых необходима политическая воля, а также дипломатические шаги.

Дипломатические отношения между Азербайджанской Республикой и Российской Федерацией были установлены на основании соответствующего протокола, подписанного в Баку 4 апреля 1992 года. Согласно этому протоколу, посольство России в Баку официально начало работу 25 сентября 1992 года. Основным документом, формирующим договорно-правовую базу двусторонних отношений, является Соглашение «О дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности», подписанное 3 июля 1997 года между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой. С момента установления дипломатических отношений между Азербайджанской Республикой и Российской Федерацией подписано более 200 двусторонних документов о дружбе, сотрудничестве и безопасности [4].

Мощный импульс всестороннему развитию российско-азербайджанских отношений дали визиты глав государств начиная с 2008 года. В ходе очередного делового визита в Азербайджан Президента России Владимира Путина 8 августа 2016 года Президент Азербайджана Ильхам Алиев сказал: «Частые встречи, конечно, придают новый импульс развитию наших отношений. Эти отношения, уже давно вышедшие на уровень стратегического партнерства, охватывают практически все сферы нашей жизни. Мы активно взаимодействуем на международном пространстве, активизируется политический диалог, укрепляются экономические связи, есть хорошие результаты в сфере транспорта и энергетики, развивается гуманитарное сотрудничество» [5]. В ходе встреч Президента Азербайджанской

Республики Ильхама Алиева с Президентом Российской Федерации Владимиром Путиным был затронут и обсужден ряд важных моментов, связанных с развитием двусторонних отношений [6]. Следует отметить, что Россию и Азербайджан связывают многовековые традиции дружбы, общая история и культура, где переплетены судьбы миллионов людей.

Инновационная структура экономики считается одним из основных требований современного общества. Итак, по мере модернизации и изменения спроса групп, охватывающих все слои общества, меняются и формы производства и представления предоставляемых им товаров, и услуг. Улучшение экономической структуры постоянно обновляется во времени. В целом экономика – это область, которая служит сохранению и укреплению принципов экономического развития любого государства, поддержанию баланса между производственным и непроизводственным сектором, повышению экономической активности граждан. Одной из основных задач экономики является увеличение экономической мощи государства. Но экономика сказывает серьезное воздействие и на развитие науки, обеспечивая бюджет, выделяемый на её развитие. Поэтому, когда мы анализируем основные тенденции развития в азербайджано-российских отношениях, то в основе всего фундамента оказываются экономические связи, а они по всем направлениям растут неудержимо. Однако в философско-политическом контексте важно выделить темы имеющие концептуальное значение.

Развитие экономических отношений между Россией и Азербайджаном зависит от реальности, от ряда глубоких факторов, условий и здесь возникает сфера философского и политического сознания как понятия создающего, описывающего и трансформирующего эту реальность. Понятно, что преимущественно речь идет о том, как эту реальность создают лидеры государств (это то, что относится к государственной мысли обоих государств, представлений лидеров о союзнических отношениях) и лишь затем то, что называется «дружеские традиции память, восприятие сторон элитами».

Сотрудничество в сфере нефти и газа является традиционным и очень важным звеном экономических отношений между Азербайджаном и Россией. Еще одним важным направлением успешного экономического сотрудничества между Азербайджаном и Россией является электроэнергетический сектор. Положительно оцениваются интеграция энергетических сетей двух стран и ее практические результаты. Существует широкий потенциал для углубления сотрудничества между двумя странами в сфере туризма. Туристические маршруты Азербайджана набирают все большую популярность в России. Особое место в двусторонних отношениях занимает продвижение туристического потенциала российских регионов в Азербайджане, и в то же время Азербайджан, приобретает большую известность в России как важная туристическая зона. Особый вклад в динамичность отношений вносит установление дружественных отношений между регионами России и регионами Азербайджана, осуществление взаимных визитов. Было выражено удовлетворение развитием транспортного коридора «Север-Юг», расширением его потенциала и общим увеличением объёмов грузоперевозок по этому маршруту как железнодорожным, так и автомобильным транспортом.

Отношения между двумя государствами не ограничиваются только политическим и экономическим уровнем. Поддержка и развитие русского языка, как языка межнационального общения в нашей стране, деятельность Славянского университета в Баку, в том числе внимание, уделяемое Русской Общине Азербайджана, всегда высоко ценилось руководством Российского государства. Кроме того, условия, созданные для взаимного обучения молодежи двух стран в России и Азербайджане, считаются одними из важнейших приоритетов в межгосударственных отношениях (в российских вузах учатся более 15 тысяч граждан Азербайджана) [7].

Следует отметить что, помимо этого в Баку с 2009 года успешно функционирует филиал Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова. Так же успешно вносит свой вклад в развитие медицинского образования в Азербайджане, филиал Первого Московского государственного медицинского университета имени И.М. Сеченова. В

Азербайджане в 340 школах имеется русский сектор, действуют 18 школ с русским языком обучения. Самая большая Русская Община на Южном Кавказе находится в Азербайджане.

Вице-президент Фонда Гейдара Алиева Лейла Алиева подчеркивала, что, российско-азербайджанские отношения имеют глубокие исторические корни и успешно развиваются сегодня. «Азербайджанский народ бережно хранит традиции культурного, гуманитарного сотрудничества с Россией, - отметила она, - памятник гениальному русскому поэту Александру Сергеевичу Пушкину установлен в центре Баку, как символ глубокого уважения азербайджанского народа к великой русской культуре, литературе, искусству» [8].

Являясь председателем Азербайджанской молодежной организации России, вице-президент Фонда Гейдара Алиева Лейла Алиева регулярно проводит мероприятия среди азербайджанской молодежи, проживающей в России по интеграции в общество и по обеспечению культурного, гуманитарного, физического развития.

Еще в 1993 году Гейдар Алиев, возглавляющий независимый Азербайджан сыграл важную роль в установлении дружественных отношений с Россией, заложил основы стратегического партнерства между двумя странами. Как председатель Верховного Совета Азербайджанской Республики Гейдар Алиев в своем первом выступлении на заседании Милли Меджлиса 15 июня 1993 года прокомментировал важность установления отношений между двумя странами: «Россия – очень большая страна, она наш северный сосед. Несомненно, отношения между Россией и Азербайджаном на основе независимых принципов должны быть лучше, шире и эффективнее» [9].

Добрососедское отношение России было видно и во время Второй Карабахской войны, завершившейся нашей исторической победой. Именно Россия инициировала подписание Трехсторонней декларации 10 ноября 2020 года и стала одной из сторон соглашения. Очередным выражением дружественных отношений между двумя странами стала деловая поездка президента Ильхама Алиева в Москву по приглашению президента России Владимира Путина. «Сегодня отрадно, что современные российско-азербайджанские отношения базируются на прочном фундаменте, таком как дружба, взаимопонимание, взаимная поддержка и целеустремленность, - отметил на встрече глава государства Ильхам Алиев, - в настоящее время существуют двусторонние отношения между Россией и Азербайджаном, которые находятся на самом высоком уровне и развиваются день ото дня» [10].

Использованная литература

1. И.Мамедзаде От кризиса к взаимодействию культур и будущему миропорядку в кн. Философие взаимодействие культур и новый Щелковый путь. Баку 2020, «Алманах» с.8-9

2. Мамедзаде И, Перспективы нашей идентичности "br.az"

3. Ильхам Мамедзаде Философия о современности, истории и культуре (О контурах историко-культурной эпистемологии) Баку 2020

4. Философия, ее предмет и роль в жизни человека \ https://www.google.com/search?q=%D0%9A%D0%B0%D0%BA+%D0%B8%D0%

5. Азербайджано-российские отношения\https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%-90%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D0%

6. Началась встреча Президента Азербайджана Ильхама Алиева с председателем Правительства России в расширенном составеhttp://www.anl.az/down/meqale/bakraboc-hiy/2022/noyabr/826151.htm

7. Шукуров К. Эпоха Ильхама Алиева в истории Азербайджана https://xalq-qazeti.az/az/siyaset/169225-azerbaycan-tarixinde-ilham-eliyev-epoxasi

8. Вице-президент Фонда Гейдара Алиева Лейла Алиева награждена медалью "За заслуги перед Волгоградской областью\https://azertag.az/ru/xeber/vice_prezident_fonda_gei-dara_alieva_leila_alieva_nagrazhdena_medalyu__quotza_zaslugi_pered_volgogradskoi_oblastyu_q

9. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Rusiya Federasiyasına rəsmi səfəri (2-4 iyul 1997-ci ilhttp://lib.aliyevheritage.org/az/20634858.html

10. Альянс, основанный на прочном фундаменте\ https://www.azerbaijan-news.az/az-/posts/detail/mohkem-temele-esaslanan-muttefiqlik-1713913335

11. Мамедзаде И. Азербайджан: от стабильности к модернизации\https://old.-xalqqazeti.com/az/news/social/5856

12. Мамедзаде И. О философии: современные подходы, тенденции и перспективы. Баку: Текнур, 2011\http://ejsr.orgfiles/arxiv/Jurnal_Nomre_1_2017/1.JSIT-1-7-20.pdf.

13. Мамедзаде И. Феномен патриотизма национального лидера, Газета «Халг».- 2009.- 9 мая.- с. 3.

14. Маликли Г Проблемы изучения политологии в вузах Социосфера Москва 2010 №1 s.56-62

15. Маликли Г Сущность и историческое развитие государственности // «Вопросы истории» ежемесячный журнал, Москва: 2020, №5, с.110-118.

AZƏRBAYCAN-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİ: İNKIŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ MEYİLLƏRİ

Günel Məlikli

Xülasə. Dünyada baş verən siyasi proseslərin formaca mürəkkəb və məzmunca ziddiyyətli olduğu şəraitdə həyata keçirilən siyasətin xarakterik cəhətləri çox mühüm nəzəri və eyni zamanda praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etməyə başlayan Heydər Əliyev Rusiya ilə dostluq münasibətlərinin qurulmasında mühüm rol oynamış, iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlığın əsasını qoymuşdur.

Müasir Rusiya-Azərbaycan münasibətləri dostluq, qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı dəstək və qətiyyət kimi möhkəm təməllər üzərində qurulub və Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin siyasi strategiyasının istiqamətlərindən biridir.

Açar sözlər: elm, beynəlxalq əlaqələr, mədəniyyət, turizm, iqtisadi əlaqələr.

AZERBAIJANI - RUSSIAN RELATIONS: STAGES AND TRENDS OF DEVELOPMENT

Gunel Malikli

Abstract. In conditions when the political processes taking place in the world are complex in form and contradictory in content, the characteristic features of the policy being implemented are of very important theoretical and at the same time practical significance.

Heydar Aliyev, who began to lead independent Azerbaijan, played an important role in establishing friendly relations with Russia and laid the foundations for a strategic partnership between the two countries.

Modern Russian-Azerbaijani relations are based on a solid foundation such as friendship, mutual understanding, mutual support and determination and are one of the directions of the political strategy of Azerbaijani President Ilham Aliyev.

Keywords: science, international relations, culture, tourism, economic relations

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə

UOT 32
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).040

AZƏRBAYCAN — CƏNUBİ QAFQAZDA VƏ XƏZƏRYANI BÖLGƏDƏ YENİ REALLIQLARIN AKTORU KİMİ

Əsədullah Süleymanov
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası, **Azərbaycan**
https://orcid.org-009-0005-2595-1110

Xülasə. XXI əsrin ötən onilliklərində Qafqazda gedən siyasi proseslər güc mərkəzlərinin və region ölkələrinin xarici siyasətində yeni hədəflər müəyyən edib. Tam əsasla deyə bilərik ki, bu proses Azərbaycanın ağıllı gücü ilə müəyyən olunmuş yeni siyasi aktorluq amilini reallaşdırıb. Çünki inkişafın və əməkdaşlığın ən etibarlı konsepsiyası məhz Azərbaycandan başlayan siyasi iradə, ideoloji müdriklik, mütərəqqi ideyalar və nəhayət, möhkəm dövlətçilik təməlləri ilə bərqərar olmuşdur. Ona görə də həm Cənubi Qafqazda, həm də Xəzər bölgəsində Azərbaycan siyasi aktorluğu ələ almaqla, həm də dövlətlərin inkişaf strategiyasında nümunə rolunu oynamışdır. Bu baxımdan məqalə xüsusi aktuallıq və əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: geosiyasət, dövlət, milli maraqlar, Cənubi Qafqaz, sabitlik, Xəzər hövzəsi, nəqliyyat dəhlizləri, enerji resursları

Giriş. Yeni reallıqlarda regional əməkdaşlıq platformasının yaradılması Azərbaycanın geosiyasi maraqlarının prioritet istiqamətlərindəndir. Əslində, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra dövlətlərarası münasibətlər sistemində yeni baxışlar və yeni tələblər meydana çıxmışdır. Fikrimizcə, bu zərurət yeni dünya nizamında daha çox coğrafi qonşuların qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlığı məsələsi fonunda daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Bizi dünyanın ən həssas geosiyasi mövqeyə malik regionlarından olan Cənubi Qafqazda gedən proseslərin, xüsusilə Azərbaycanın maraqlarında birləşən hadisələrin düşündürməsi tam təbiidir. Tarixən bu coğrafiyada regional və qlobal güc mərkəzlərinin maraqları toqquşub. Qafqazda yeni əməkdaşlıq münasibətləri Sovet İttifaqının dağılmasından sonra yaranmağa başlasa da, Ermənistanın təhlükəli siyasi addımları hərtərəfli və çoxşaxəli əməkdaşlıqdan danışmağa imkan verməmişdir. Bu isə, ilk növbədə, Ermənistanın, demək olar ki, bütün qonşularına qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə çıxış etməsinin nəticəsidir. Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarına, Türkiyənin Anadolu bölgəsinə, Gürcüstanın isə Cavaxetiya regionuna iddia etməsi Qafqazlarda sabitliyin yaranmasını əngəlləyən əsas faktor kimi, çoxtərəfli əməkdaşlıq layihələrindən onu təcrid etmişdir.

Azərbaycan Cənubi Qafqazda və Xəzəryanı bölgədə yeni reallıqların aktoru kimi özünün strateji xəttini müəyyənləşdirdiyindən deməliyik ki, regional müstəvidə bir neçə üçtərəfli formatın təşəbbüskarı, iştirakçısı və aktorudur. Gedən proseslərin nəticəsi göstərdi ki, belə formatlar regional məsələlərin müzakirəsi, əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafı, birgə layihələrin həyata keçirilməsi baxımından regiona dividend gətirdi, əməkdaşlığı çoxtərəfli formata keçirdi və əhəmiyyətli təşəbbüslər üçün yollar açdı. Buna sübut kimi, Xəzəryanı dövlətlərin su sərhədlərinin razılaşdırılması haqqında imzalanan müqaviləni, Ermənistanın təcavüzkar ölkə kimi dünyada ifşa olunması və Azərbaycanın təşəbbüskarı olduğu üçtərəfli əməkdaşlıq platformasında Cənubi Qafqazdan əlavə, Xəzər-Qara-Aralıq dənizi hövzələrini birləşdirən strateji bölgədə vahid iqtisadi məkanın yaradılması siyasətini göstərmək zəruridir.

Azərbaycan Cənubi Qafqazda yeni reallıqların aktorudur

Bu gün Cənubi Qafqaza dair aparılan tədqiqatların əksəriyyətində 30 ilə yaxın müddətdə Ermənistanın Azərbaycanın beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan ərazilərini işğal altında saxlaması və bu işğal nəticəsində torpaqlarımızın təxminən 20 faizinin Ermənistan tərəfindən zəbt edilməsi, 1 milyondan çox azərbaycanlının öz doğma torpağından didərgin salınması, Ermənistanın Azərbaycana

qarşı soyqırımı törətməsi əsas təhlil mövzusudur. Məlumdur ki, beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləsə də, məsələ öz həllini ona görə tapmırdı ki, dünyada sülhə və ədalətə münasibət qeyri-formal olaraq beynəlxalq hüququn prinsiplərindən kənarda idarə olunurdu. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi məlum 4 qətnamənin də yerinə yetirilməməsi, Ermənistanın danışıqlardan imtina etməsi, Ermənistan rəhbərinin "Qarabağ Ermənistandır və nöqtə" deməsi ilə sülhə zərbə vurması faktiki olaraq dünyada ədalətsizliyin himayə olunduğu kimi bir tendensiyanı üzə çıxarmışdı. Məhz bu zəruri qlobal məsələlərin dünyaya təhlükə mənbəyi olmasından, onun qarşısının alınması istiqamətində beynəlxalq birliyin fəaliyyətsizliyindən narazı qalan Azərbaycan dövləti yaratdığı yeni reallıqlarla sabitliyin, təhlükəsizliyin təmin olunması üçün öz konsepsiyasını irəli sürərək onu dünyadakı narahat regionlarda sabitlik üçün tətbiq olunacaq nümunəyə çevirdi. Türkiyə və Rusiyanın regiondakı sabitləşdirici rolunu yüksək dəyərləndirən Azərbaycan bu dövlətlərlə ikitərəfli və çoxtərəfli formatda əməkdaşlığın prinsiplərini balanslaşdıraraq elə tətbiq etmişdır ki, o regionda həmin ölkələrin sülhə dair potensialının yüksək dərəcəsini müəyyənləşdirmişdir. İspaniyanın EFE informasiya agentliyinə müsahibəsində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev demişdir: "Bəli, biz regional əməkdaşlıq platformasına dair Türkiyə Prezidentinin təklifini dəstəklədik. Ermənistan hələ ki, cavab verməyib. Görürsünüz, Ermənistan yenə də qeyri-konstruktiv mövqe sərgiləyir. Lakin biz bu təklifi tam dəstəkləyirik. Bu, nəinki müharibədən sonrakı məsələlərə, eləcə də ümumiyyətlə, bizim bölgədə regional inkişafa xidmət edəcək. Çünki əgər biz regionun altı ölkəsi arasında bu cür əməkdaşlıq formatını yaratmağa müvəffəq olsaq, bu, hər hansı yeni düşmənçilik hərəkətlərinə qarşı əsas zəmanət olacaq. Bu, regional əməkdaşlığın mühüm amilinə çevriləcək və çox fayda gətirəcək" **(1).** Təbii ki, Birgə əməkdaşlıq kommunikasiyaların açılmasına zəmin yaradır, region ölkələri arasında ticarət dövriyyəsini artırır, regionun gərginlik məkanından sabitlik, sülhün bərpası olduğu bir məkana çevrilməsini təmin edir. Azərbaycanın siyasətinin prioritet məsələsi də bundan ibarət olmuşdur. Azərbaycan Prezidentinin Cəbrayıl ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşündə dediyi kimi, “bu gün regionda real praktiki əməkdaşlıq çərçivələri müəyyən olunur. Türkiyə - Rusiya əməkdaşlığı regionda sabitliyin təminatçısıdır. Bölgədə sabitliyin bərqərar olunmasında Türkiyə və Rusiyanın rolunu isə yüksək qiymətləndiririk...Yəni, bizə bu format kifayətdir. Ermənistan da bu formata qoşulacaq. Çünki başqa yolu yoxdur. Yəni bizim üçün bu format kifayətdir — Türkiyə-Rusiya-Azərbaycan-Ermənistan. Kim istəyir qoşulsun, kim istəmir özü bilər. Hər halda, bu gün Azərbaycanın razılığı olmadan bu bölgədə hər hansı bir təşəbbüs gerçəkləşə bilməz. Bunu hər kəs bilməlidir**” (2).** Azərbaycanın Vətən müharibəsində hərbi və siyasi iradəsi bütün dünyaya məlumdur. Dünya tarixində xalqın iradəsi ilə liderin iradəsinin vəhdətində ədaləti bərpa edən çox nadir müharibələr mövcuddur. Yeni reallıqlarda Azərbaycanın aktorluğunu müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri bu nümunənin sivil formasını yaratmaq oldu. Digər tərəfdən qalib ölkənin məğlub ölkəyə sülh təklifi və onu əməkldaşlığa dəvət etməklə bütün dünyaya təlqin etməsi yolunda möhkəm iradəsi olmuşdur. Maraqlıdır ki, regionda separatizmin hökm sürdüyü zaman öz missiyalarından qaçan qüvvələr indi sülhün bərpası üçün dəstək göstərmək, minaların təmizlənməsi və sərhədlərin delimitasiyasında yardım etmək təklifləri ilə çıxış etməyə başladılar. Halbuki müharibə olmadan regionda sülhə nail olmaq ücün kifayət qədər imkanlar var idi. Bu imkanlardan istifadə olunmamışdır.

Xəzəryanı bölgənin yeni geosiyasi reallıqları

Məlumdur ki, yeni dünya düzənində də Xəzər hövzəsi Avrasiyada və dünyanın transmilli nəqliyyat-kommunikasiya sistemində, o cümlədən geosiyasi vəziyyətində ən vacib və həlledici məkanlardan birinə çevrilmişdir. Təhlil göstərir ki, XX əsrin 90-cı illərinin sonlarından başlayaraq bölgənin quru, su və dəmiryolu şaxələri vasitəsilə ətraf ölkələrin bir-birilə və transmilli dünya ilə reallaşdırdığı geoiqtisadi əlaqələrinin əsas ağırlıq mərkəzinə çevrilməsi Şərq-Qərb, Şimal-Cənub nəqliyyat-kommunikasiya sisteminin fəaliyyətinə, geoiqtisadi əlaqələrə dinamizm gətirdi, hövzə beynəlxalq aləmin transmilli fəaliyyət meydanına çevrildi. Bu baxımdan bütün dövrlərdə xarici aləmin və regionun xüsusi hərbi-geostrateji rəqabətinə və qarşıdurmalarına meydan olmuş Xəzəryanı bölgənin Rusiya, Türkiyə, İran kimi böyük region dövlətlərinin və onların beynəlxalq müttəfiqlərinin strateji maraq mübarizəsini şərtləndirməsi heç də təsadüfi deyildir. Çünki Xəzər hövzəsi özünün beynəlxalq dəyəri, zəngin və əhəmiyyətli geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-geostrateji resursları ilə

yanaşı, həm də regionun müxtəlif xalqlarının yaşadığı ölkələrin mövcud olduğu konkret bir sivilizasiya meydanı, milli-etnik yaşayış məskəni və coğrafi məkandır. Buna görə də yeni reallıqlar fonunda məlum oldu ki, Xəzər hövzəsi ölkəsi bölgədə milli maraqlarını təmin etmək məqsədilə daxili və xarici siyasət prioritetlərini formalaşdırır, başqa dövlətlərlə siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni qurumlar yaradır, transmilli və regional inteqrasiya proseslərində fəal iştirak edir **(3).** Təbii ki, bu zaman ölkələrin bəzən bir-biri ilə və regionda marağı olan digər dövlətlərlə geosiyasi, hərbi-strateji və geoiqtisadi maraqları toqquşmuş, bəzən də üst-üstə düşmüşdür. Xəzər hövzəsinin ümumi geosiyasi münasibətlərin mürəkkəbliyi, ilk növbədə bölgə ölkələri arasındakı inkişaf istiqamətlərinin fərqliliyi, regional münaqişələrin mövcudluğu, transmilli və milli maraqların kəsişməsi xarici geosiyasi güclərin təsiri ilə izah edilməlidir. Beləliklə, göründüyü kimi, Xəzər hövzəsi hazırda bir tərəfdən beynəlxalq güclərin, ABŞ, Avropa İttifaqı, Rusiya, Türkiyə, İran, Çin və Yaponiya kimi böyük ölkələrin maraqlarının təmsil olunduğu, digər tərəfdən isə yerli dövlətlərin yerləşdiyi və öz maraqlarını təmin etməyə çalışdığı mürəkkəb bir geosiyasi məkan kimi təhlil edilməlidir. Azərbaycanın Xəzər bölgəsindəki xarici siyasətinin prioritetlərinin mahiyyətində dayanan əsas məsələ bu idi ki, Xəzər bölgəsində sülh və əməkdaşlıq konsepsiyası formalaşmalıdır. Xəzər hövzəsi nəinki regionun, hətta dünyanın geosiyasi taleyində əhəmiyyətli məkanlardan biri kimi dəyərləndirilməlidir **(4).** İlk vaxtlar Azərbaycanın bu istiqamətdəki siyasəti qonşu dövlətləri ciddi narahat etməyə başlasa da, Ulu Öndər Heydər Əliyevin region dövlətləri ilə strateji və müdrik siyasi xətti regiona yeni əməkdaşlıq xətti açdı. Biz açıq deməliyik ki, Xəzər hövzəsinin regional geosiyasi vəziyyətini və ölkələrarası münasibətlərin mürəkkəb xarakterini müəyyən edən səciyyəvi cəhətlərdən ən əsası da bölgədə Rusiya, İran kimi ölkələrin öz maraqlarını irəli sürməsi və reallığı nəzərə almadan müzakirələrə rəvac verməkləri idi. Azərbaycan Xəzər hövzəsində ayrı-ayrılıqda və tərəfdaşları ilə birlikdə fərqli maraq çərçivəsi və strateji hədəfləri olan ölkələri bir araya gətirməklə qlobal əməkdaşlıq platforması yaratmağa nail olmuşdur. İlk vaxtlar Rusiyanın geosiyasi, geostrateji və geoiqtisadi mövqeləri digərləri ilə müqayisədə daha üstün görünsə də, bütövlükdə regionun və yerli müstəqil ölkələrin malik olduğu beynəlxalq status onu da yeni geosiyasi şəraitlə üz-üzə qoymuş və bölgəyə artan xarici maraqlarla hesablaşmaq məcburiyyəti ilə üzləşdirmişdir. Burada Azərbaycanın mövqeyi və hadisələrə təsir imkanları Ulu Öndər Heydər Əliyevin müdrikliyi ilə regionda yeni bir sülh və əməkdaşlıq meydanı açmışdır. Xəzər hövzəsi ölkələrinin yüksələn dinamika ilə bir-biri ilə kifayət qədər intensiv ikitərəfli və çoxtərəfli regional münasibətlərinin formalaşması da məhz bu müdrik siyasətin təzahüri idi **(5).**

2020-ci il sentyabrın 27-də başlamış 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda Azərbaycanın yaratdığı yeni geosiyasi reallıq formalaşıb. Vətən müharibəsindən dərhal sonra Prezident İlham Əliyev bildirdi ki, Azərbaycan beynəlxalq hüquqa əsaslanaraq, Ermənistanın 30 illik işğalına son qoyub, müharibə yolu ilə özünün ərazi bütövlüyünü və suverenliyini bərpa edib. Bu müharibədə Azərbaycan xalqımıza qarşı 1992-ci il fevralın 26-da Xocalı kimi dəhşətli soyqırımı həyata keçirmiş Ermənistan ordusunu və bəşəriyyət üçün ən təhlükəli meyillərdən olan erməni faşizmini məhv edib. Hələ İkinci Qarabağ müharibəsinin gedişində Prezident İlham Əliyev postkonflikt dövründə Cənubi Qafqazın siyasi arxitekturasını şərh edərkən gələcəkdə bütün istiqamətlər üzrə inteqrasiya və inkişafın, xüsusən də uzunmüddətli sülh və təhlükəsizliyin yaradılmasının vacibliyini bildirib. Bunun üçün Azərbaycan təkliflərlə çıxış edib və bu təkliflər Ermənistanın kapitulyasiyası hesab olunan 2020-ci il 10 noyabr tarixli üçtərəfli Bəyanatda əks olunub **(6).** İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Prezident İlham Əliyev bölgədə nəqliyyat kommunikasiyalarının bərpasının, iqtisadi əlaqələrin yaradılmasının Cənubi Qafqazdakı uzunmüddətli sülh və təhlükəsizliyə, o cümlədən inkişaf və inteqrasiyaya töhfə olacağını bəyan edib. Bu, Azərbaycanın bölgədə sülh siyasətinin tərkib hissəsi və gələcəyə baxış konsepsiyasının mahiyyətidir. Muharibədən sonra yeni reallıqları nəzərə alaraq Azərbaycan 3+3 formatını təklif etmiş, ölkəmizin bu təşəbbüsü, Ermənistan istisna olmaqla, regionun digər dövlətləri (Gürcüstan, Rusiya, Türkiyə, İran) tərəfindən dəstəklənmişdir. Müharibədən bir neçə il keçməsinə baxmayaraq, Ermənistan hələ də Cənubi Qafqazda Azərbaycanın yaratdığı geosiyasi reallığı qəbul edə bilməmiş, azərbaycanofobiya, türkofobiya və revanşizm məzmunlu ritorika Ermənistanda iqtidarla müxalifəti birləşdirən yeganə amilə çevrilmişdir. Bu həm də son otuz ildə Ermənistana rəhbərlik etmiş hərbi-siyasi xunta rejimi

rəhbərlərinin, siyasi cəhətdən qeyri-yetkin, qeyri-adekvat və irrasional birinin bütöv bir cəmiyyətə bəxş etdiyi fəlakətin mənzərəsidir. Revanşizmin hətta səsləndirilməsinin belə Ermənistan üçün nə qədər fəlakətli ola biləcəyini deyən Prezident İlham Əliyev müxtəlif səviyyəli çoxsaylı görüşlərində bu ölkəni bölgədə yaranmış geosiyasi reallıqları qəbul etməyə, regional inkişafa töhfə verməyə dəvət edib və bu vəziyyəti Ermənistan Respublikası üçün itirilmiş 30 ildən sonra son şans kimi dəyərləndirib. Yeni reallıqlar onu tələb edir ki, hazırda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi Azərbaycanın hərbi-siyasi qələbəsi ilə bitdiyi üçün vaxtilə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli üzrə yaradılmış ATƏT-in Minsk qrupuna üzv dövlətlər, xüsusən də ABŞ, eyni zamanda Rusiya, Türkiyə, Avropa İttifaqı Cənubi Qafqazın bu iki dövləti arasında münasibətlərin normallaşması, icmalara iki xalqın yanaşı yaşamalı olduğunu izah etmək istiqamətində səy göstərə bilərlər **(7).** Bu cür yanaşma uzun illər guya iki xalqın yaxınlaşmasına səy göstərən, daha çox qarşılıqlı güzəştlərdən danışan, münaqişənin nizamlanması istiqamətində isə səmərəsiz fəaliyyəti ilə yaddaşlarda qalan ATƏT-in Minsk qrupunun, postkonflikt dövründə də mövcudluğunu saxlamağa çalışan, lakin bundan sonrakı fəaliyyətlərinin nədən ibarət olacağını deməkdə çətinlik çəkən bir qurumun fəaliyyətində mühüm istiqamət ola bilər. Əslində, Ermənistandakı bugünkü mənzərə xalqların sülhə və yanaşı yaşamağa hazırlanması istiqamətində Azərbaycanın qarşılaşdığı ciddi problemlərdən biridir. Çünki uzun illər Ermənistan cəmiyyətində uydurma və saxta tarixə əsaslanan milli ideologiya dövlət səviyyəsində təbliğ edilib. Bu ideologiyanın əsasını milli kimliyin üstünlüyü, faşizm ideyaları, türkofobiya və azərbaycanofobiya təşkil edib. Uzun illər erməni cəmiyyətində azərbaycanlılara qarşı nifrət təbliğ olunub. Bu gün "azərbaycanlı" erməni siyasi lüğətində ən pis təhqirdir. Onlar bir-birini təhqir etmək istəyəndə bir-birini "azərbaycanlı" adlandırırlar. Bu cür saxta ideoloji təbliğatın nəticəsidir ki, indi erməni cəmiyyəti yeni reallığa uyğunlaşa bilmir və bu, həmin cəmiyyət üçün ciddi psixoloji faciədir. Son 30 ildə Cənubi Qafqazın bu iki dövləti arasında nəyin baş verməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycan regionun və xalqların inkişafı naminə gələcəyə baxmağı təklif edir. Bununla bağlı olaraq Prezident İlham Əliyev dəfələrlə bəyan edib ki, istənilən potensial hərbi qarşıdurma riskini minimuma endirmək və ya aradan qaldırmaq üçün Azərbaycanın Ermənistanla sülh razılaşması üzərində işləməyə, sərhədlərin delimitasiya və demarkasiyasına ehtiyac var **(8).** Əlbəttə, bütün bu işlər birgə səylər tələb edir və bunlar birtərəfli qaydada həyata keçirilə bilməz. Bunun üçün Vətən müharibəsi dayandıqdan sonra Azərbaycan tərəfi birgə səylərə hazır olduğunu və etimad mühitinin yaradılması üçün Ermənistan tərəfə humanitar məsələlərlə bağlı bir neçə dəfə mühüm jest edib. Əvvəlcə, Azərbaycan tərəfi müharibə zamanı saxlanılanların hamısını, o cümlədən Ermənistan qoşunları qaçıb gedərkən tərk edilən mülki şəxsləri dərhal azad edib. Beləliklə, təhlil göstərir ki, bugünkü Ermənistan Qafqazın əsl mənada siyasi "nekroz"udur. Nə Ermənistanın hazırkı vəziyyəti, nə də bu ölkənin siyasətçilərinin "iltihabi" ritorikası bundan sonra davam edə bilməz; bu toplum ya ağır bir katarsisdən keçərək regiondakı inteqrasiya proseslərinə qoşulmalı, ya da bir dövlət kimi, öz varlığını məhv etməlidir. Azərbaycanın Cənubi Qafqazda və Xəzəryanı bölgədə yaratdığı yeni reallıqların elmi mahiyyəti məhz bu zərurəti qaçılmaz etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Güclü liderin qurduğu dövlət də güclüdür. "Azərbaycan" qəzeti, 11 yanvar 2022-ci il, № 009

2. Heydər Əliyev-İlham Əliyev: Müasir Azərbaycanın liderlik fəlsəfəsi və dövlətçilik təcrübəsi (müəllif heyəti). Bakı, Elm və Təhsil-2023, 345 s.

3. Adıgözəlov Z. "Azərbaycan Respublikasının Avropa ölkələri ilə siyasi əlaqələri (1991-2006). Bakı, 2015, səh. 196

4. Məmmədzadə İ., Həsənov S. Heydər Əliyev-İlham Əliyev: Sabitlik, Qələbə və Böyük Qayıdış. Bakı, Elm və Təhsil, 2002, səh 137

5. Həsənov Ə.M. Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın geoiqtisadiyyatı: Azərbaycanın enerji siyasəti. Bakı, 2016

6. İsmayılov M. İnformasiya müharibəsində qələbə — Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev. Bakı, 2021, 310 səh, səh 36.

7. Müasir Azərbaycanın liderlik fəlsəfəsi və dövlətçilik təcrübəsi (müəllif heyəti). Bakı, 2023. Bakı, Elm və Təhsil, 348 səh.

8. Vətən müharibəsi tarixi. Şəxsiyyət faktoru. Bakı, Şərq-Qərb, 2021, 345 s.

АЗЕРБАЙДЖАН КАК АКТОР НОВЫХ РЕАЛИЙ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ И В ПРИКАСПИЙСКОМ РЕГИОНЕ

Асадулла Сулейманов
Резюме. В статье рассматриваются актуальность и значимость политических процессов, происходивших на Кавказе за последние десятилетия XXI века и определившие новые цели во внешней политике силовых стран региона. Начиная именно с Азербайджана была заложена надежная концепция развития и сотрудничества, идеологическая мудрость, прогрессивные идеи и прочные основы государственности. Соответственно, политическая роль Азербайджана на Южном Кавказе и в Прикаспийском регионе стала образцом в стратегии развития государств.
Ключевые слова: геополитика, государство, национальные интересы, Южный Кавказ, стабильность, Каспийский бассейн, транспортные коридоры, энергетические ресурсы

AZERBAIJAN AS AN ACTOR OF NEW REALITIES IN THE SOUTH CAUCASUS AND THE CASPIAN REGION

Asadullah Suleymanov
Abstract. The political processes taking place in the Caucasus in the last decades of the XXI century have set new goals in the foreign policy of the Centers of power and the countries of the region. It is fully justified that this process has realized a new political acting factor determined by the rational power of Azerbaijan. Because the most reliable concept of development and cooperation was established precisely with the political will, ideological wisdom, progressive ideas, starting from Azerbaijan, and finally with solid foundations of statehood. Therefore, both in the South Caucasus and in the Caspian region, Azerbaijan has played an important role in the development strategy of the states by gaining political actorship. In this regard, the article is of particular relevance and importance.
Keywords: geopolitics, state, national interests, South Caucasus, stability

Rəyçi: s.e.f.d., dos. Sənan Həsənov

UOT 327; 930
https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).042

BOSNİYA VƏ HERSEQOVİNADA HİBRİD SÜLH QURUCULUĞU PROSESLƏRİNDƏ ALİ NÜMAYƏNDƏNİN İŞTİRAKI

Elmar İsmayılzadə
doktorant, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, **Azərbaycan**
e-mail: ismaylzadelmar@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-7789-3956

Xülasə. Məqalə hibrid sülh quruculuğu paradiqması və bunun Bosniya və Herseqovinada Ali Nümayəndə tərəfindən tətbiq olunmasının nəticələrindən bəhs edir. Müasir dövrdə Bosniya və Herseqovinada sülh quruculuğuna yeni çağırışlar Bosniya və Herseqovinada Ali Nümayəndənin legitimliyi probleminin aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Bu da hibrid sülh quruculuğu sahəsində Ali Nümayəndənin fəaliyyətinin araşdırılmasını zəruri etmişdir.

Məqsəd: Bosniya və Herseqovinada Ali Nümayəndənin hibrid sülh quruculuğu sahəsində fəaliyyətini dəyərləndirmək.

Metodologiya: Tədqiqatın aparılması zamanı analiz və sintez metodları istifadə olunmuşdur.

Elmi yenilik: Tədqiqat ilk dəfə hibrid sülh quruculuğu konsepsiyası əsasında Bosniya və Herseqovinada Ali Nümayəndənin beynəlxalq və lokal legitimliyi problemini ortaya qoymuşdur.

Açar sözlər: hibrid sülh quruculuğu, Bosniya və Herseqovina, Ali Nümayəndə, legitimlik, beynəlxalq

Giriş. 1995-ci ildə Bosniya və Herseqovinada müharibəni başa çatdırmış Deyton sazişinin imzalanmasından sonra sülh quruculuğuna cəlb olunmuş aktorlardan biri də Ali Nümayəndə Ofisi institutu oldu. 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ-ın Bosniya və Herseqovina konfliktinə diqqətinin azalması nəticəsində Avropa İttifaqı burada başlıca sülh quruculuğu aktorlarından birinə çevrildi. Avropa İttifaqının liberal sülh quruculuğundan hibrid sülh quruculuğuna üstünlük verməsi Ali Nümayəndənin siyasətində dəyişikliklərə səbəb oldu.

Eyni zamanda 2022-ci ildən başlanmış Ukrayna müharibəsi nəticəsində dəyişən beynəlxalq geosiyasi vəziyyət Ali Nümayəndənin beynəlxalq legitimliyinin sorğulanmasına səbəb oldu. Beynəlxalq ictimaiyyətin Bosniya və Herseqovina probleminə, eyni zamanda Ali Nümayəndənin legitimliyi məsələsinə həll yolu kimi hibrid sülh quruculuğu təklif etməsi siyasi elmlər üzrə tədqiqatçılar arasında debatlara səbəb oldu.

Tədqiqatın hazırlanmasında I.P.Watts "Peace or democracy: peacebuilding dilemmas to transition from civil wars"; J.Kustermans, T.Sauer və B.Segaert "A Requiem for peacebuilding?" və J.Graef "Practicing post-liberal peacebuilding: legal empowerment and emergent hybridity in Liberia" kitablarına, N.Beglerović "The Role, expectations and challenges of High Representative in Bosnia and Herzegovina" və A.Orosz "High Representative in Bosnia and Herzegovina: is the more interventionist way the right way to go?" məqalələrinə üstünlük verilmişdir.

Tədqiqat Bosniya və Herseqovinada Ali Nümayəndənin fəaliyyəti ilə lokal və beynəlxalq dinamikaları əlaqələndirərək hibrid sülh quruculuğunun elementlərini özündə birləşdirmişdir. Məlumatların əldə olunmasında son dövrdə Bosniya və Herseqovinada baş verən siyasi proseslər nəzərə alınmışdır.

Tədqiqat beynəlxalq ictimaiyyətin Bosniya və Herseqovina konfliktində qarşılaşdığı dilemmaları Ali Nümayəndə və hibrid sülh quruculuğu timsalında izah etməklə elmi-təcrübi əhəmiyyət daşıyır.

Hibrid sülh quruculuğu post-liberal sülh quruculuğu paradiqması kimi Post-münaqişə dövründə istifadə edilən yanaşmalardan biri olan sülh quruculuğu insanlar arasında rifah və inamı

yüksəltmək və sülhü möhkəmlətməyə xidmət edəcək strukturları müdafiə və müəyyən etməyə ətraflı cəhdlər kimi başa düşülür (19, s. 8). İlk sülh quruculuğu praktikalarında liberal yanaşmalara üstünlük verilsə də, bəzilərindən gözlənilən nəticə əldə olunmadı (5, s. 212-213). Bu, post-liberal sülh quruculuğu paradiqması kimi, hibrid sülh quruculuğunun önə çıxmasına səbəb oldu.

Hibrid sülh quruculuğu özündə beynəlxalq və lokal, liberal və illiberal (liberal olmayan) amilləri birləşdirir (12, s. 50). Bu anlayışın formalaşmasında post-kolonial tətqiqatların rolu da qeyd edilməlidir (9, s. 24). Bu tip sülh quruculuğunun effektiv həyata keçirilməsi xarici və daxili aktorlar arasında konsensusun qurulmasından asılıdır (12, s. 50). Hibrid sülh quruculuğuna keçid dörd bir-biri ilə əlaqəli olan elementdən asılıdır: riayət etmək; liberal strukturların təşviqedici gücləri; liberal sülhyaratma proseslərinə lokal aktorların münasibəti; alternativ fikirlər təqdim etməsi və öz sülhyaratma formalarını saxlaması (12, s. 104).

Hibrid sülh quruculuğunu dəstəkləyən və tənqid edən yanaşmalar mövcuddur. Tənqidi yanaşmanın tərəfdarları hibrid sülh quruculuğunu liberal sülhə qarşı çıxan yanaşma kimi dəyərləndirirlər. Onlar daha çox Əfqanıstan və Kamboca nümunələrinə diqqət çəkirlər (7, s. 15). Dəstəkləyən yanaşma isə “hibrid sülh idarəetməsi” ideyasını irəli sürür (9, s. 25-26). Bu yanaşma hibrid sülh quruculuğunun lokal legitimlik yaradaraq konfliktdə sabitliyə gətirib çıxardığı fikrini müdafiə edir (9, s. 26).

Hibrid sülh quruculuğuna nəzərən iki əsas yanaşma mövcuddur: pozitiv və neqativ hibrid sülh quruculuğu yanaşmaları. Pozitiv hibrid sülh quruculuğu Qərb siyasi dəyərləri ilə ənənəvi formaları özündə ehtiva edir. Neqativ hibrid sülh quruculuğu isə liberal və hibrid sülh quruculuğunun bir-birindən kəskin fərqləndiyini göstərir (6, s. 311).

Hibrid sülh quruculuğunun həyata keçirilməsi zamanı bir sıra risklər ola bilər. Hibrid sülh quruculuğunun vətəndaş müharibəsindən sonra tətbiq olunması anokratiyanın yaranmasına səbəb ola bilər (20, s. 5). Hibrid sülhün təşkil etdiyi liberal olmayan dəyərlər bəzən klientelizm və neopatrimonalizm meyillərini artıra bilər (20, s. 49). Hibrid sülh quruculuğunda “lokal amilləri şişirdici” yanaşmalar riski vardır. Bu yanaşmalarda “beynəlxalq amilləri pisləmə” mövqeyi önə çıxır. Bununla belə, xarici müdaxilənin bir sıra hallarda arzuolunan olduğu fikirləri də mövcuddur (10, s. 43).

Ali Nümayəndə Ofisi Bosniya və Herseqovinada hibrid sülh quruculuğu aktoru kimi. Bosniya və Herseqovinada Ali Nümayəndə Ofisi (The Office of High Representative) institutunun hüquqi əsasları 1995-ci ildə Deyton sazişinin imzalanması ilə qoyuldu. Bu sazişə görə, Ali Nümayəndənin səlahiyyəti sülh quruculuğunun mülki aspektlərini əhatə edirdi. Bu təşkilat Sülhü Həyata Keçirmə Şurası tərəfindən formalaşdırılmışdır. Ali Nümayəndə fəaliyyətinin ilkin dövrlərində məhdud səlahiyyətlərə malik idi və kompromis strategiyasına daha çox üstünlük verirdi. 1997-ci ildə keçirilmiş Bonn konfransında Ali Nümayəndəyə əlavə səlahiyyətlər verildi. Bununla da bu təşkilatın Bosniya və Herseqovinaya müdaxilə imkanları artırıldı (3, s. 403-404).

Bosniya və Herseqovinada post-münaqişə dövründə əvvəl liberal sülh quruculuğuna üstünlük verilmişdir. Liberal sülh quruculuğunun “qeyri-demokratik” vasitələr istifadə etməsi (8, s. 22), ölkəni “protektoratı”na çevirməsi və “qeyri-legitim” sayılması kimi iddialar beynəlxalq ictimaiyyətin və onun təmsilçisi sayılan Ali Nümayəndənin hibrid sülh quruculuğu strategiyalarına meyillənməsinə səbəb olmuşdur (1, s. 93).

Bosniya və Herseqovinada Ali Nümayəndənin hibrid sülh quruculuğunu həyata keçirməsində məcburetmə strategiyası başlıca rol oynayır. Bu strategiya “Bonn səlahiyyətləri” vasitəsilə həyata keçirilir. Bu strategiyanın mənfi məqamlarını lokal sistemə maneə törədilməsində və lokal müqavimət meyillərində görmək olar (18, s. 36). Bosniya və Herseqovinada ilk Ali Nümayəndə vəzifəsini daşımış K. Bildt “Bonn səlahiyyətləri”nin məcburedici cəhətini tənqid edənlərdən idi (3, s. 408). Bu strategiyanın müsbət məqamlarına isə 2002-2006-cı illərdə Ali Nümayəndə olmuş P. Eşdaunun bir sıra uğurlu fəaliyyətlərini daxil etmək olar (14, s. 138).

Bosniya və Herseqovinada hibrid sülh quruculuğunda beynəlxalq və lokal amillərin rolu qeyd edilməlidir. Ali Nümayəndənin beynəlxalq və lokal legitimliyi problemi bu amillərin təsir etdiyi məsələlər daxilindədir (14, s. 141). İslahatların vaxtında və effektiv tətbiq olunması üçün ABŞ və Avropa İttifaqının “Serb Respublikası”na, Avropa İttifaqının isə Ali Nümayəndəyə təzyiqlər etməsi

hibrid sülh quruculuğunda beynəlxalq amillərin rolunu göstərir. Konfliktdə hibrid sülh quruculuğuna münasibətdə baş vermiş Qərb dövlətləri və siyasi elitalar arasında fikir ayrılığı bu amillərin mənfi cəhətlərinə daxildir (14, s. 143).

Bosniya və Herseqovinada Ali Nümayəndənin apardığı hibrid sülh quruculuğu zamanı uğurlu və uğursuz məqamlar ortaya çıxmışdır. Seçki qanununun qəbul olunması və Ali Nümayəndənin qurumlararası vasitəçi rolunu oynaması hibrid sülh quruculuğunun uğurlarından sayılır (3, s. 403). İslahatların tətbiq olunmasına vaxtında əməl etməmək hibrid sülh quruculuğunun effektiv həyata keçirilməsinə əngəl törədir.

Bosniya və Herseqovinada hibrid sülh quruculuğunun həyata keçirilməsində bir sıra çatışmazlıqlar vardır. Ali Nümayəndə lokal aktorları təşviqetmə baxımından məhdud rol oynayır. Bu rol əsasən Bosniya və Herseqovinanın Avropa İttifaqına üzvlüyü ilə məhdudlaşır. Lokal aktorların isə alternativ fikirlər təqdim etməkdə razılaşa bilməməsi hibrid sülh quruculuğunun effektiv həyata keçirilməsinə şərait yarada bilmir.

Çin və Rusiya son zamanlarda Ali Nümayəndə Ofisinin beynəlxalq legitimliyinə zərbə vuran dövlətlər sayılır. Hər iki dövlətin BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri olması təşkilata təsir mexanizmini artırır. 2021-ci ildə Çin və Rusiya BMT Təhlükəsizlik Şurasına Ali Nümayəndə Ofisinin ləğv olunması haqqında qətnamə layihəsi irəli sürdülər. Hər iki dövlət təşkilatın Bosniya və Herseqovinada sülh quruculuğunun effektiv nəticələnməsi üçün kifayət qədər çalışmadığını və ləğv olunmasının vacib olduğunu irəli sürdülər. Tənqidlər “Bonn qüvvələri”nə qarşı da yönəldilirdi. Qətnamə layihəsi Qərb dövlətləri tərəfindən dəstəklənmədi (13). Bu qərar Ali Nümayəndə Ofisinə münasibətdə beynəlxalq çoxtərəfliliyin azalmasına və bu məsələ ətrafında dövlətlər arasında siyasi qütbləşmənin artmasına səbəb oldu.

2022-ci il Ukrayna müharibəsinin başlanmasından sonra Bosniya və Herseqovinada Ali Nümayəndə Ofisinin səlahiyyətləri daha çox sorğulanmağa başlamışdır. Bu təşkilata qarşı tənqidi mövqedə duran əsas aktor Bosniya və Herseqovinanın tərkib hissəsi sayılan Serbiya Respublikası olmuşdur. 2023-cü ilin iyununda Bosniyada Serbiya Respublikası rəhbərliyinin Ali Nümayəndə Ofisinin qərarlarını heçə saymaq haqqında qərar qəbul etməsi ölkə daxilində siyasi ziddiyyətləri daha da artırmışdır (15).

2023-cü ilin iyulunda Ali Nümayəndə X. Şmidt Bosniya və Herseqovinada cinayət məcəlləsində dəyişiklik etmək üçün “Bonn qüvvələri”ni istifadə etdi. Bu qərarın tətbiq olunmasına maneə törədən dövlət məmuru 6 ay ilə 5 il arası müddətə həbs olunacaqdı. Bosniya serblərinin lideri M. Dodikin bu qanunu imzalamaqdan imtina etməsi ona qarşı məhkəmə işinin açılmasına səbəb oldu (4). Məhkəmə prosesi hələ də davam edir.

2024-cü ilin martında Ali Nümayəndə X.Şmidtin Bosniya və Herseqovinanın seçki haqqında qanununda dəyişiklik etmək haqqında qərar qəbul etdi. Bu qanuna düzəliş etməkdə məqsəd kimi seçki prosesini daha effektiv həyata keçirmək müəyyənləşmişdir. Diplomat açıqlamasında Ali Nümayəndə Ofisinin Bosniya və Herseqovinanın Avropa İttifaqına üzv olduqdan sonra ləğv olunacağı fikrini söyləmişdir. Bu fikirdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Ali Nümayəndə Ofisinin fəaliyyət göstərməsi Bosniya və Herseqovinanın Avropa İttifaqına üzvlük standartlarına özünü uyğunlaşdırması və Avropa İttifaqının bu yolda ölkəni dəstəkləməsindən asılıdır (16).

X.Şmidt yeni seçki qanununa dəyişiklik zamanı seçkilərə namizədlikdə müharibə canilərinin iştirakını qadağan etmişdir. Bosniya serblərinin lideri M. Dodik qərara mənfi yanaşdı və “dövlətdən ayrılmaq” təhdidindən istifadə etdi (11). Avropa İttifaqı qərara münasibətində islahatların “xarici məcburetmə” yolu ilə deyil, siyasi rəhbərliklər tərəfindən dəstəklənərək həyata keçirilməsinin vacib olduğunu qeyd etdi (2).

Bosniya və Herseqovinada baş verən son siyasi proseslərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Ali Nümayəndə Ofisi ləğvinə gətirib çıxaracaq islahatların tətbiq olunmasında xüsusilə serblər tərəfindən lokal müqavimətlə qarşılaşır və bu təşkilatın beynəlxalq legitimliyi sual altındadır. Bu siyasi gərginlikdə ABŞ Avropa İttifaqına nisbətən daha çox Ali Nümayəndəni dəstəkləyən siyasət həyata keçirir. Avropa İttifaqı sülh quruculuğunun lokal dinamikaları nəzərə alaraq tədricən tətbiq olunmasını müdafiə edir.

Yuxarıdakı müzakirə edilən fikirlərə əsasən müəyyən etmək olar ki, Bosniya və Herseqovina neqativ hibrid sülh quruculuğu modelinə malikdir. Bu modelin xüsusiyyətləri öz əksini konfliktdə lokal və beynəlxalq amillər arasında rəqabətdə (17, s. 67-68) və 1999-2002-ci illər arası dövrdə Ali Nümayəndə olmuş Petrişin “asılılıq sindromu” ifadəsində tapır (3, s. 409).

Nəticə. Nəticədə, Bosniya və Herseqovinada neqativ hibrid sülh quruculuğundan pozitiv sülh quruculuğuna keçmək üçün beynəlxalq və lokal aktorlar arasında əməkdaşlığın olması zəruridir. Ali Nümayəndə Ofisinin hibrid sülh quruculuğunu həyata keçirməkdə məcburedici strategiyalara üstünlük verməsi tənqid olunur. Bu aktorun fəaliyyətində konfliktə münasibətdə uzlaşdırma və əməkdaşlıq strategiyalarına da yer ayırması lazımdır.

Müasir dövrdə Qərb və qeyri-Qərb blokları arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi bu halın gerçəkləşməsinə maneə törədən amillərdən biridir. Ali Nümayəndə 1990-cı illərdəki beynəlxalq siyasi nüfuzunu hal-hazırda itirib. Qərb dövlətləri onu “müvəqqəti keçid orqanı” olduğunu, Rusiya və Çin isə bu təşkilatın gərəkli olmadığını vurğulayırlar. Ancaq təşkilat konfliktdə tənzimləyici rolunu oynadığına görə fəaliyyətini hələ də davam etdirir. Beləliklə, Bosniya və Herseqovinanın Avropa İttifaqı üzvlüyünəqədərki tarixində bu təşkilatın hibrid sülh quruculuğunda rol oynacağı aşkardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ambarkov, N. Role of The Office Of The High Representative (OHR) in The Security Sector Reforms (SSR) in Bosnia following The Dayton Agreement –lessons learned from the army and police reforms // International Scientific Conference: Security System Reforms as Precondition for Euro-Atlantic Integrations, Skopje: University “St. Kliment Ohridski” Bitola Faculty of Security,- 04 - 06 June 2018, - 2018,- p. 90-102.
2. Baccini, F. Cold EU reaction to electoral reforms imposed by High Representative for Bosnia: “measures of last resort”: [Electron resource] / eunews.it. – 2024. - URL: https://www.eunews.it/en/2024/03/27/cold-bosnia-measures-of-last-resort/.
3. Beglerović, N. The Role, expectations and challenges of High Representative in Bosnia and Herzegovina // Prague: Politics in Central Europe,- 2022. Vol. 18, No. 3, - p. 397-432.
4. Belton, P. Bosnia ‘on brink of collapse’ as EU watches on: //brusselssignal.eu.–2024.- URL: https://brusselssignal.eu/2024/01/bosnia-on-brink-of-collapse-as-eu-watches-on/.
5. Campbel, S. A Liberal peace?: the problems and practices of peacebuilding / S. Campbell, D. Chandler and M. Sabaratnam ; - London & New York: Zed Books,- 2011. – 272 p.
6. Carey, H. F. Peacebuilding paradigms: the impact of theoretical diversity on implementing sustainable peace / H. F. Carey.- Cambridge: Cambridge University Press,2020.403 p.
7. Cogan, M. S. Alternative perspectives on peacebuilding: theories and case studies / M. S. Cogan, H. Sakai ; - Cham: Palgrave Macmillan,- 2022. – 355 p.
8. Džuverović, N ‘To romanticise or not to romanticise the local’: local agency and peacebuilding in the Balkans // Conflict, Security & Development, - 2021. Vol. 21, No. 1,- p. 21-41.
9. Graef, J. Practicing post-liberal peacebuilding: legal empowerment and emergent hybridity in Liberia / J. Graef. – London: Palgrave Macmillan UK,- 2015.- 208 p.
10. Hellmüller, S. The Interaction between local and international peacebuilding actors: partners for peace / S. Hellmüller.- Cham: Palgrave Macmillan,- 2018.- 233 p.
11. Kurtic, A. Bosnia’s international overseer imposes new rules to curb election fraud: [Electron resource] / balkaninsight.com. – 2024. - URL: https://balkaninsight.com/2024/03/26/bos-nias-imposes-new-rules-to-curb-election-fraud/.
12. Kustermans, J. A Requiem for peacebuilding ? / J. Kustermans, T. Sauer, B. Segaert ; - Cham: Springer International Publishing Palgrave Macmillan, - 2021.- 247 p.
13. Lederer, E. M. Russia and China try to end Bosnia’s international overseer: [Electron resource] / apnews.com. - 2021. - URL: https://apnews.com/article/europe-russia-china-united-nations-0ca800a4fb55c22962415d64bc6ffa14.
14. Orosz, A. High Representative in Bosnia and Herzegovina: is the more interventionist way the right way to go? // Budapest: Foreign Policy Review,- 2023. Vol. 16, No. 1,- p. 134-145.

15. Ozturk, T. Bosnian Serb leader reiterates his refusal to accept legality of Bosnia's High Representative: [Electron resource] / aa.com.tr. – 2023. -URL: https://www.aa.com.tr/en/europe/-reiterates-his-refusal-to-accept-legality-of-bosnias-high-representative-/3075219.

16. Ozturk, T. Bosnia's high representative makes ‘technical changes’ to election law: [Electron resource] / aa.com.tr. – 2024. - URL: https://www.aa.com.tr/en/europe/bosnias-high-representative-makes-technical-changes-to-election-law/3175833.

17. Richmond, O. P. Liberal peace transitions : between statebuilding and peacebuilding / O. P. Richmond and J. Franks; Edinburgh: Edinburgh University Press,- 2009.- 230 p.

18. Tepšic,´ G. and Džuverovic, N., Bosnia and Herzegovina: [Electron resource] / - 2018. -URL: https://www.elgaronline.com/configurable/content/edcoll$002f97817834-00010.xml.

19. Waldman T. , Conflict resolution, peacebuilding and youth: [Electron resource] / academia.edu. – 2009. – URL: https://www.academia.edu/3200682/Conflict_and_Youth.

20. Watts, I. P. Peace or democracy: peacebuilding dilemmas to transition from civil wars / I. P. Watts.- London & New York: Routledge,- 2023.- 311 p.

УЧАСТИЕ ВЫСОКОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЯ В СМЕШАННЫХ ПРОЦЕССАХ МИРОСТРОИТЕЛЬСТВА В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ

Эльмар Исмаилзаде

Резюме. В статье рассматривается парадигма гибридного миростроительства и последствия ее реализации Высоким Представителем в Боснии и Герцеговине. Новые призывы к миру в Боснии и Герцеговине подняли вопрос о легитимности Высокого Представителя, что потребовало изучения деятельности Высокого Представителя в области смешанного миростроительства.

Цель: оценить деятельность Высокого Представителя в области смешанного миростроительства в Боснии и Герцеговине.

Методология: в исследовании использовались методы анализа и синтеза.

Научная инновация: впервые исследование выявило проблему международной и местной легитимности Высокого Представителя в Боснии и Герцеговине на основе концепции гибридного миростроительства.

Ключевые слова: гибридное миростроительство, Босния и Герцеговина, Высокий Представитель, легитимность, международное

THE PARTICIPATION OF THE HIGH REPRESENTATIVE IN HYBRID PEACEBUILDING PROCESSES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Elmar Ismayilzadeh

Abstract. The article deals with the paradigm of the hybrid peacebuilding and the consequences of its implementation by the High Representative in Bosnia and Herzegovina. New calls for peace in Bosnia and Herzegovina have raised the issue of the legitimacy of the High Representative in Bosnia and Herzegovina. This required to research the activities of the High Representative in the field of hybrid peacebuilding.

Purpose: to assess the activities of the High Representative in the field of hybrid peacebuilding in Bosnia and Herzegovina.

Methodology: Analysis and synthesis methods have been used in the study.

Scientific novelty: For the first time, the study has revealed the problem of the international and local legitimacy of the High Representative in Bosnia and Herzegovina based on the concept of hybrid peacebuilding.

Keywords: hybrid peacebuilding, Bosnia and Herzegovina, High Representative, legitimacy, international

Rəyçi: dos. Zeynəddin Şabanov

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında məqalələrin qəbulu ilə bağlı qoyduğu tələblər

Məqalələr Azərbaycan, rus,türk və ingilis dillərində çap olunmuş şəkildə və elektron variantda təqdim olunmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi verilməlidir. Məqalələrin həcminin 10-12 səhifə, xülasələrin 15-18 sətir olması tövsiyə olunur.

Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunur.

Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcıllığı ilə yaxud istinad olunan ədəbiyyatların mətndə rast gəlindiyi ardıcıllıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s.119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Məqalələrin mətnləri Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 12 şrift ilə 1intervalla yığılmalıdır.

Məqalələr antiplagiat proqramı ilə yoxlanıldıqdan, rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa təqdim olunur.

Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməlidir.

Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, elmi dərəcəsi və elmi adı (əgər varsa), müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalar və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

Jurnalda müvafiq elm sahəsində qabaqcıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına da yer verilir.

Jurnal yalnız öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.

Yuxarıda göstərilən şərtlərə uyğun olmayan məqalələr redaksiya heyəti tərəfindən qəbul edilmir.

Требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики к научным изданиям при приеме статей, отражающих основное содержание диссертации

Статьи должны быть представлены на азербайджанском, русском, английском языках в напечатанном виде и электронном варианте. К статье, написанной на одном языке, должны быть даны резюме на двух языках. Рекомендуется представлять статьи объемом 10-12 страниц, а резюме 15-18 строчек.

Резюме к статьям на различных языках должны быть идентичные и соответствовать содержанию статьи. Статьи должны быть тщательно отредактированы с научной и грамматической точки зрения.

Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть дан в алфавитном порядке или пронумерован в порядке встречающейся в тексте ссылки на литературу, как, например, (1) или (1, с.119). Если в статье встречаются повторные ссылки на одну и ту же литературу, тогда эта литература должна быть дана под предыдущим номером.

Статья должна быть обсуждена на кафедре или в отделе, где работает автор, а выписка из протокола собрания должна быть представлена редакции.

Текст статей на азербайджанском языке должен быть дан латинским алфавитом, на русском языке – кириллицей, на английском языке – английским алфавитом (США), Times New Roman – 12 шрифтом, 1интервала.

Статьи могут быть представлены к печати после получения тайного отзыва со стороны отраслевого редактора или специалиста из членов Редакционного совета.

В конце статьи автор должен сказать о цели, методологии, научной новизне работы, ее прикладном значении и экономической пользе, соответствующей характеру статьи.

В каждой статье должны быть даны индексы типа УДК и PACS, а также ключевые слова на трех языках.

В статье должны быть указаны имя и фамилия автора, его место работы, адрес и электронная почта.

В списке литературы предпочтение должно быть дано ссылкам из статей, монографий и т.д., написанных за последние 5-10 лет.

В журнале помещаются статьи, поступающие из разных стран мира с развитой наукой.

Журнал печатает статьи, соответствующие его профилю.

Статьи, не отвечающие вышеизложенным требованиям, не принимаются редакционным советом.

Requirements of the Supreme Attestation Commission under the Azerbaijan Republic President to be fulfilled at acceptance of the articles comprising the basic conclusions of the theses by the scientific editions recommended for publication

Articles should be submitted in Azerbaijani, Russian, English languages in printed form and electronic version. In addition to the article written in one language, two summaries of it in other languages are to be presented. It is recommended to present 10–12-page articles and summary in 15-18 lines.

Summaries to articles in different languages should be identical and in conformity with the contents of the article. The articles should be carefully edited from the scientific and grammar point of view.

There should be references to the scientific sources connected to the theme. Literature list cited at the end of the article is to be given either alphabetically or numbered in order of reference to literature met in the text, as for instance (1) or (1, p.119). If in the article there are met the repeated references to one and the same literature, this literature should be given under the previous number.

Article is to be discussed in a chair or department where the author works, an extract from the minutes is to be submitted to the editorial board.

Text of the articles in Azerbaijani should be typed by Latin alphabet, in Russian – by Cyrillic alphabet, in English – by English alphabet (USA), Times New Roman – 12 font, 1 line spaced.

Articles may be submitted to the press after receiving the secret reference on the side of the branch editor or an expert from the members of the editorial staff.

In conclusion of the article the scientific innovation of the work, importance of applying, economic advantage corresponding to the scientific field and character of the work should be clearly indicated.

In every article the indices of UDC and PACS type, as well the keywords in three languages should be indicated.

In article an author's name, surname, his work and home addresses and e-mail are to be indicated.

In Literature List the preference should be given to references from the articles, monographs and oth. written for last 5-10 years.

In the journal there is a room for the articles coming in from the different countries of the world with advanced science.

The journal publishes only those articles which are in conformity with its profile.

Articles not meeting the above mentioned requirements are not accepted by the editorial board.

ELMİ ƏSƏRLƏR
Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal
№ 1 (42) 2024

Redaktorlar:

Rahilə Həsənova
Elnarə Əliyeva
Hafizə İmanova

Kompüter tərtibatı və dizayn:
Səbinə Mustafazadə
Oktay Yusifov

Texniki redaktor:
Adil Həşimov

SCIENTIFIC WORKS
The international scientific and theoretical journal
№ 1 (42) 2024

Editors:
Rahila Hasanova
Elnara Aliyeva
Hafiza İmanova

Printing and design:
Sabina Mustafazade
Oktay Yusifov

Technical editor:
Adil Hashimov

Yığılmağa verilmişdir: 27.06. 2024
Çapa imzalanmışdır: 03.07.2024
Kağız formatı: 60x84 16/1.
Çap vərəqi: 10,9. Tirajı 200.
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Redaksiya-Nəşriyyat şöbəsində nəşr olunmuşdur. Şöbə müdiri: fəlsəfə doktoru Adil Həşimov
Tel:(050)337-74-33.Ünvan: H.Cavid pr-ti 117.
Tel.: (99412) 539-28-74
E-mail: elmieserler@gmail.com

Submitted to collection: 27.06.2024
Sent to the press: 03.07.2024
Paper format: 60x84 16/1
Print sheet: 10,9. Copies: 200
Published in the Editorial-Publishing department of IPS of ANAS, department chief: doctor of philosophy Adil Hashimov
Phone: (050) 337-74-33. Address: H.Javid ave.117.
Phone: (99412) 539-28-74
E-mail: elmieserler@gmail.com